

Szegedi Tudományegyetem
Természettudományi és Informatikai Kar
Földtudományok Doktori Iskola
Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék

**SZŐLŐ- ÉS BORTERMELŐ KÖZÖSSÉGEK
REZILIENCIÁJÁNAK TÁRSADALOMFÖLDRAJZI VIZSGÁLATA
A CSELEKVŐHÁLÓZAT-ELMÉLET ALAPJÁN**

Doktori (Ph.D.) értekezés

Papp Sándor

Témavezető

Prof. Dr. Kovács Zoltán
akadémikus, tanszékvezető egyetemi tanár

Szeged

2021

Tartalomjegyzék

TARTALOMJEGYZÉK	2
ÁBRAJEGYZÉK.....	3
FÉNYKÉPEK JEGYZÉKE	3
TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE	3
MELLÉKLETEK JEGYZÉKE	3
BEVEZETÉS	4
1. A KUTATÁS IDŐSZERŰSÉGE ÉS CÉLJAI	6
1.1. PROBLÉMAFELVETÉS	6
1.2. A KUTATÁS CÉLJA ÉS KÉRDÉSEI	8
2. A KUTATÁS ELMÉLETI HÁTTERE.....	9
2.1. A PERIFERIZÁCIÓ FOLYAMATÁNAK ÉRTELMEZÉSE	9
2.2. A REZILIENCIA ÉRTELMEZÉSI LEHETŐSÉGEI, KÜLÖNBÖZŐ MEGKÖZELÍTÉSEK	14
2.2.1. A reziliencia ökológiai megközelítése	14
2.2.2. A közösségi reziliencia megközelítése	16
2.2.3. A regionális gazdasági reziliencia megközelítése.....	22
2.3. A REZILIENCIA VIZSGÁLATOK LEHETŐSÉGEI A FÖLDRAJZBAN.....	26
2.4. A CSELEKVŐHÁLÓZAT-ELMÉLET ÉS KAPCSOLATA A REZILIENCIÁVAL	29
2.5. A DOLGOZATBAN HASZNÁLT REZILIENCIA-ÉRTELMEZÉS	32
3. KUTATÁSI MÓDSZEREK.....	34
4. KUTATÁSI EREDMÉNYEK.....	38
4.1. A MINTATERÜLETEK TÁGABB FÖLDRAJZI KONTEXTUSA.....	38
4.1.1. A két régió és megyék országos és európai léptékű helyzete	38
4.1.1.1. A Dél-Alföld régió	38
4.1.1.2. A Vest régió (Románia)	41
4.1.1.3. A két régió összehasonlító vizsgálata	43
4.1.2. Települési szintű vizsgálatok.....	46
4.2. AZ EMPIRIKUS VIZSGÁLAT MINTATERÜLETEINEK BEMUTATÁSA	52
4.2.1. Soltvadkert - Kiskőrös - Kecel, az „Arany háromszög” mintaterülete	52
4.2.2. Az Arad-hegylajai borvidék mintaterülete.....	59
4.2.3. A mintaterületek reziliencia szempontú vizsgálatának eredményei.....	63
4.2.3.1. Pozitív szemlélet és értékek, hiedelmek, mentalitás	63
4.2.3.2. Változatos és innovatív gazdaság	67
4.2.3.3. Elkötelezett (ön)kormányzat	72
4.2.3.4. Ember – hely kapcsolatok	77
4.2.3.5. Közösségi hálózatok.....	83
4.2.3.6. A cselekvőhálózat-elmélet és a közösségi reziliencia kapcsolata a két esettanulmány példáján	90
ÖSSZEGZÉS	96
SUMMARY.....	101
FELHASZNÁLT IRODALOM.....	106
EGYÉB FORRÁSOK	117
KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS.....	121
MELLÉKLETEK.....	122
TÉMAVEZETŐI NYILATKOZAT	130

Ábrajegyzék

1. ÁBRA: A KÖZÖSSÉGI REZILIENCIA INTEGRÁLT „VIZSGÁLATI ELEMEI”	18
2. ÁBRA: A REZILIENCIA MŰSZAKI, ÖKOLÓGIAI ÉS ADAPTÍV TÍPUSAI.....	25
3. ÁBRA. A DOLGOZAT REZILIENCIA ÉRTELMEZÉSE.....	33
4. ÁBRA.: AZ 1000 FŐRE JUTÓ VÁLLALKOZÁSOK SZÁMÁNAK VÁLTOZÁSA A MAGYAR NUTS-2-ES RÉGIÓKBAN, 1990-2018	39
5. ÁBRA. A MAGYAR NUTS-2-ES RÉGIÓK GDP/FŐ (PPS) ÉRTÉKEI.	40
6. ÁBRA. ROMÁNIA RÉGIÓI ÉS MEGYÉI*.	41
7. ÁBRA. A ROMÁN NUTS-2-ES RÉGIÓK GDP/FŐ (PPS) ÉRTÉKEI.	43
8. ÁBRA. A DÉL-ALFÖLD ÉS A VEST RÉGIÓ GDP/FŐ (PPS) REÁLÉRTÉKEI, 2000-2018.....	45
9. ÁBRA. A MAGYAR NUTS-2-ES RÉGIÓK MAXIMUM ÉS A MINIMUM GDP/FŐ ÉRTÉKEINEK KÜLÖNBSÉGEI 2000-2018.	45
10. ÁBRA. AZ AGGREGÁLT TERMÉSZETES SZAPORODÁS/FOGYÁS ÉRTÉKE, 1990-2018.	47
11. ÁBRA. AZ AGGREGÁLT VÁNDORLÁSI EGYENLEG ÉRTÉKEI A DÉL-ALFÖLD ÉS A VEST RÉGIÓK TELEPÜLÉSEIN, 1990-2018*.	48
12. ÁBRA. AZ ÖREGEDÉSI-INDEX ÉRTÉKÉNEK VÁLTOZÁSA, A DÉL-ALFÖLD ÉS A VEST RÉGIÓK TELEPÜLÉSEIN, 2005-2018.....	49
13. ÁBRA. AZ 1990-2018 KÖZÖTT ÉPÜLT LAKÁSOK ARÁNYA A 2018-AS ÉV LAKÁSÁLLOMÁNY ARÁNYÁBAN (%).	50
14. ÁBRA. A SOLTVADEKERT-KISKÖRÖS-KECEL ÉS AZ ÁRAD-HEGYALJAI MINTATERÜLETEK FELSZÍNBORÍTÁSA.	52
15. ÁBRA. MAGYARORSZÁG BORVIDÉKEI.....	53
16. ÁBRA. EGYSZERŰSÍTETT ADÓRAKTÁRI TEVÉKENYSÉGET VÉGZŐK SZÁMA A KUNSÁGI BORVIDÉKEN, 2004-2018.....	54
17. ÁBRA. A KISKÖRÖSI, KECELI ÉS SOLTVADEKERTI HEGYKÖZSÉGEK SZŐLŐTERMELŐ, BORTERMELŐ ÉS HEGYKÖZSÉGI TAGOK SZÁMÁNAK VÁLTOZÁSA, 2017-2020.	54
18. ÁBRA. ROMÁNIA BORTERMELŐ VIDÉKEI A HELYI EREDETMEGJELÖLÉSEK (D.O.C.) ALAPJÁN.....	59
19. ÁBRA. PÉLDÁK A SZŐLŐBŐL KÉSZÍTHETŐ TERMÉKEKRE.....	69
20. ÁBRA. A MEZŐGAZDASÁGI FOGLALKOZTATOTTAK ARÁNYA 1990-BEN, 2001-BEN ÉS 2011-BEN.	73
21. ÁBRA: A KISKÖRÖSI ÉS KISKUNHALASI KÖRZET TELEPÜLÉSEI, SZŐLŐTERÜLETEI ÉS NAGYOBB BORÁSZATAI.	79

Fényképek jegyzéke

1. FÉNYKÉP. SZŐLŐTŐKÉK A HOMOKHÁTSÁGON	56
2. FÉNYKÉP. SZŐLŐÜLTETVÉNY MÉNESÉN.....	60
3. FÉNYKÉP. „TÍPIKUS” PARLAGON HAGYOTT, ELVADULT SZŐLŐTERÜLET GYOROKON (A ÉS B).....	76
4. FÉNYKÉP. AZ ALFÖLDI BOROK KÍNÁLATA ÉS A REPREZENTÁCIÓJA EGY SZEGEDI NAGYÁRUHÁZBAN.	80

Táblázatok jegyzéke

1. TÁBLÁZAT: A MEZŐGAZDASÁGI REZILIENCIA HÁROM NÉZŐPONTJA KIEMELVE A VIZSGÁLAT MÓDJAIT ÉS A FOGALOM ÉRTELMEZÉSÉT.....	20
2. TÁBLÁZAT. A DOLGOZATBAN FELHASZNÁLT ADATOK FORRÁSAI.	35
3. TÁBLÁZAT. A DÉL-ALFÖLD ÉS A VEST RÉGIÓ ÉS MEGYÉIK FŐBB DEMOGRÁFIAI MUTATÓI.....	44
4. TÁBLÁZAT. A HIRSCHMAN-HERFINDAHL- (HHI) ÉS A HOOVER-INDEX ÉRTÉKEK A MAGYAR ÉS A ROMÁN RÉGIÓK ÉS MEGYÉK SZINTJÉN, 2000-2018.	46
5. TÁBLÁZAT. A HEGYKÖZSÉGI TAGOK SZÁMA (FŐ) AZ ARANY HÁROMSZÖG TELEPÜLÉSEIN, A KUNSÁGI BORVIDÉKEN ÉS ORSZÁGOSAN.	55
6. TÁBLÁZAT. A MINTATERÜLETEKRE VONATKOZÓ NÉPESSÉG-, VÁLLALKOZÁSI ÉS TERÜLETADATOK.....	60

Mellékletek jegyzéke

1. MELLÉKLET: INTERJÚ VÁZLAT MINTA (SZAKÉRTŐK) - MAGYAR	122
2. MELLÉKLET: INTERJÚ VÁZLAT MINTA (TEREPI) - MAGYAR	122
3. MELLÉKLET: AZ INTERJÚPARTNEREK JELLEMZŐI.....	123
4. MELLÉKLET. A DÉL-ALFÖLD ÉS A VEST RÉGIÓ TELEPÜLÉSEINEK (LAU-2) MUNKANÉLKÜLSÉGI RÁTÁJA.	124
5. MELLÉKLET. A DÉL-ALFÖLD ÉS A VEST RÉGIÓ TELEPÜLÉSI ÖNKORMÁNYZATAINAK EGY FŐRE JUTÓ ÖSSZES BEVÉTELEI*.	125
6. MELLÉKLET. FOTÓDOKUMENTÁCIÓ	126

Bevezetés

A rezilienciával foglalkozó kutatások száma az elmúlt évtizedben dinamikusán nőtt, ami többek között a társadalomtudományok reziliencia fogalmához köthető szemléletmódváltásának köszönhető (SZÉKELY I. 2015; PIRISI G. 2019). A kezdeti domináns ökológiai rendszerszemlélet (HOLLING, C.S. 1973), idővel számos átalakuláson esett át, több tudományterület is megpróbálta felhasználni és saját céljainak megfelelően újraértelmezni a gondolatot (ADGER, W. 2000; BROWN, K. 2014; MARTIN, R. – SUNLEY, P. 2015). Eredetileg a koncepciót egy egyensúlyi állapotban lévő komplex ökológiai rendszer kívülről érkező erőteljes sokkhatás utáni helyreállási képességeként, illetve ezen képesség mértékeként értelmezték (BRAND, F. – JAX, K. 2007; ANDERSON, B. 2015).

A fogalom némileg változott a természeti környezet és a társadalom viszonyának változásával, melyben az ember nem feltétlenül a természeti környezetre „veszélyfaktort” jelentő, hanem a környezeti hatások elszenvedőjeként jelent meg a kutatásokban, s ezzel új lehetőségek nyíltak meg a társadalomtudományi kutatásokban (ADGER, W. 2000; BROWN, D. – KULIG, J. 1996; BERKES, F. – FOLKE, C. 1994). Az többségében „emberközpontú” közösségi reziliencia gondolatának megjelenése is ide vezethető vissza, mely központi kérdéseit tekintve olyan, a földrajzi kutatásokban is megfogalmazott kérdésekre keresi a választ, mint például: hogyan befolyásolja az egyes társadalmi csoportok, közösségek életét, életminőségét az a természeti, gazdasági, kulturális és politikai környezet, amelybe beágyazódnak; van-e különbség az egyes közösségek sérülékenysége, alkalmazkodóképessége, illetve felkészültsége között; vagy éppen mely helyi tényezőknek köszönhető az egyes zavaró hatásokra adott válaszok és reakciók sikere, illetve sikertelensége (DAVIDSON, D. 2010; WILSON, G. 2012).

Az elmélet napjainkban az egyik „legnépszerűbb” vizsgálati irányzatként említhető a természeti környezet (pl. globális klímaváltozás, természeti katasztrófák) és az egyes társadalmi csoportok kapcsolatának (CUTTER, S.L. 2003; BROWN, K. 2015), a regionális gazdaságok sérülékenységének (BOSCHMA, R. 2015; MARTIN, R. – SUNLEY, P. 2015), a városok gazdasági és társadalmi rendszereinek (LANG, T. 2010; PIRISI G. 2017), valamint a rurális terekben élő társadalmi csoportok lehetőségeinek (HERMAN, A. 2015; DARNHOFFER, I. et al. 2016) vizsgálatában.

Dolgozatomban ez utóbbit, a rurális közösségi rezilienciát helyezem a vizsgálat középpontjába, magyarországi és romániai esettanulmányok példáján. A téma a város-vidék dichotómiához és a centrum-periféria fogalompárhoz szervesen kapcsolódik (SZABÓ SZ. 2011), melyben a vidéki térségekben jelentkező társadalmi, gazdasági, infrastrukturális stb. folyamatok hátrányos helyzetet teremtenek. Emellett, ezen folyamatok sérülékenyebbé teszik mind a vizsgált térségek, mind azok lakosainak gazdasági helyzetét, csökkentik életminőségüket, jóllétüket. Továbbá, előbbi folyamatok hatásai csökkentik az esetleges kívülről érkező, illetve a közösség működésén belül megfigyelhető negatív események felismerésének esélyét, gyorsaságát és az azokra adható válaszok lehetőségét (NAGY E. 2013; KÜHN, M. 2014; FRESHWATER, D. 2015). A vizsgálatok tágabb keretétől szolgáló Alföld történelmileg öröklött periféria-helyzete, mely a sajátos „alföldi út”, valamint az „Alföld szindróma” kialakulásával járt együtt, napjainkban sem befejezett folyamatként értelmezendő, az ezeket meghatározó hatások és a rájuk adott válaszok dinamikus vizsgálatot kívánnak meg (ENYEDI GY. 1970; MÁRKUS I. 1986; BELUSZKY P. 1988). Az Alföld természeti adottságai nagy szerepet játszottak és játszanak a nagytáj sajátos gazdasági szerkezetének alakulásában, melyet a mezőgazdasági termelés és az arra épülő feldolgozóipar dominanciája határoz meg (Nagy G. 2002). A különböző mezőgazdasági ágazatok között azonban számos különbség fedezhető fel, mind a jövedelmezőséget, mind a stratégiai tervezés időbeliségét, valamint a termeléshez és feldolgozáshoz szükséges tudás-, illetve tőkeigényt tekintve.

A dolgozatban két fő kérdésre keresem a választ. Az első arra vonatkozik, hogy mit értünk reziliencia, azon belül közösségi reziliencia alatt, hogyan értelmezhetők elemei és megnyilvánulási formái a társadalomföldrajzi szempontból. A második fő kérdés ehhez

kapcsolódóan sokkal inkább gyakorlati jellegű, mellyel arra keresem a választ, hogy az esettanulmányi módszerekkel vizsgált mintaterületeken milyen jellemzői figyelhetők meg a rezilienciának és azok hogyan viszonyulnak a nemzetközi szakirodalomban leírtakhoz. A doktori dolgozat a különböző térbeli szinteken párhuzamosan, egymás ellen ható, vagy éppen egymást erősítő társadalmi, gazdasági folyamatok helyi leképeződéseire fókuszál, arra, hogy a periferizációhoz köthető folyamatok milyen hatással vannak a helyi szintű rurális térségekben élő társadalmi csoportok közösségi rezilienciájára.

A kérdések megválaszolására a téma releváns szakirodalma alapján tér- és időbeli vizsgálatokat végeztem, melyek részben a rendszerváltozástól, részben a 2000-es évektől napjainkig tartó időszakra vonatkozóan mutatják be a kiválasztott mintaterületek tágabb és szűkebb környezetében végbement, statisztikai adatokkal mérhető társadalmi és gazdasági változásokat és azok irányait. Ehhez köthetően, számos interjút készítettem a két, hagyományosan meghatározó gazdasági tevékenység (szőlő- és bortermelés) mentén szerveződött magyarországi (Soltvadkert-Kiskőrös-Kecel) és romániai (Arad-hegyaljai borvidék) rurális közösségek tagjaival és a tevékenységükhöz kapcsolódó különböző szakértőkkel és döntéshozókkal.

A disszertáció négy fő szerkezeti részre tagolódik. Az első részben a témaválasztás és a kutatás indoklása mellett, a kutatás céljait és kérdéseit mutatom be. Az ezt követő részben a dolgozat elméleti keretének kifejtésére térek át, a centrum-periféria viszonyrendszert, illetve a periferizáció többtényezős folyamatának összetevőit mutatom be, s állítom párhuzamba a sérülékenység és a reziliencia fogalmaival. Szintén ebben a fő részben tárgyalom a reziliencia definíciójának és értelmezésének lehetséges megközelítéseit, melyekből hármat emelek ki: az ökológiai, a közösségi és a regionális gazdasági. A reziliencia (kiváltképp a közösségi reziliencia) földrajzi vizsgálatokban való alkalmazási lehetőségeinek feldolgozása után, a cselekvőhálózat-elmélettel való kapcsolatát mutatom be, végül a dolgozatban használt reziliencia-értelmezést tárgyalom. A kutatás eredményeit ismertető rész előtt a kutatás során használt adatok és a módszertan bemutatása kerül ismertetésre.

A negyedik nagyobb rész a saját empirikus kutatásaim eredményeit tartalmazza, mely két alegységre bontható. Az elsőben a centrum-periféria viszonyok és a periferizáció folyamatának vizsgálatára tesztek kísérletet statisztikai módszerek segítségével, kiemelt hangsúlyt fektetve a mintaterületeket magába foglaló régiókra (Dél-Alföld és Vest) és megyékre (Bács-Kiskun és Arad), valamint a régiókon belüli településszintű vizsgálatra. A második részben az interjúk felmérés során gyűjtött információkat elemzem a két mintaterület, illetve a szőlő- és bortermelők példáján keresztül. Az elemzést a BERKES és ROSS (2013) által meghatározott főbb, térreleváns közösségi reziliencia vizsgálati szempontok – elkötelezett (ön)kormányzat, ember-hely kapcsolatok, közösségi hálózatok – szerint strukturáltam. Végül, ebben a részben tesztek kísérletet a reziliencia relációs megközelítésének mintaterületek példáján történő értelmezésére is, mely a cselekvőhálózat-elmélet széleskörű kapcsolati hálózatainak vizsgálatán alapul. Ez a nézőpont legfőképp arra világít rá, hogy az élő és élettelen aktorok cselekedeteik által folyamatos változásokat idéznek elő, mely oda-vissza működik a társadalmi, a természeti környezeti, a gazdasági és a tágabban értelmezett politikai hálókon belül (DARNHOFER, I. et al. 2016; LENDVAY M. 2016; BOSCO, F.J. 2014).

A doktori kutatás olyan szempontból úttörő vállalkozás, hogy hazánkban eddig viszonylag kisszámú kutatás foglalkozott a rezilienciával, még kevesebb volt, amely a fogalmat közvetlenül használta, így korlátozott információ áll rendelkezésre a fogalom és a mögöttes gondolat földrajzi kutatásokban való adaptálhatóságát tekintve (PIRISI G. 2019; BOTOND D. – DEÁK E. 2015; NAGY. Z. et al. 2020). A vizsgálat eredményeként egyrészt fejlesztéspolitikai, másrészt támogatáspolitikai tanulságok vonhatók le, melyek gyakorlati szempontból segíthetnek a települési, térségi, szakmai és szakmaiközi fejlesztések tudatos tervezésénél. Emellett, a dolgozat hozzájárulhat a rurális területeket fenyegető különböző „veszélyforrásokra” való felkészültség és az ezekről való gondolkodás pozitív irányba történő változásához.

1. A kutatás időszerűsége és céljai

1.1. Problémafelvetés

A mezőgazdasági termelés jelentősége mind a magyarországi, mind a romániai nemzetgazdaság egészén belül jelentősen csökkent az elmúlt évszázad, de különösen az elmúlt három évtized során, melynek jelenlegi GDP részesedésétől (~4%) jelentősen a teljes agribiznisz részesedése sem tér el (~10%) (SZABÓ SZ. 2011; PANAIT, I. – CUCU, C.M. 2020). Ezzel együtt a nemzetgazdasági ágban foglalkoztatottak aránya 1990-2019 között Magyarországon 14%-ról kevesebb mint 5%-ra, Romániában viszont közel 50%-ról 22%-ra csökkent, mely egyrészt megmutatja, hogy ebben a tekintetben is jelentős átalakulás ment végbe mindkét országban, másrészt rávilágít a két ország foglalkozási szerkezetének máig fennálló különbségeire (KSH, TEMPO Online). Mind a GDP-ből való részesedést, mind a foglalkoztatottak arányát tekintve azonban, jelentős eltérések figyelhetők meg regionális, megyei és települési szinten, mely jelzi, hogy mindkét ország esetében napjainkban is léteznek olyan térségek, ahol a lakosság jelentős része a mezőgazdasági termelésnek köszönheti megélhetését (CSATÁRI B. 2004; BALAN, E. 2015).

Ezeknek a vidéki térségeknek a népességmegtartó ereje nagyban függ a mezőgazdasági termeléstől, annak fenntarthatóságától és jövedelemtermelő képességétől. Az alaptevékenységhez köthető különböző melléktevékenységek (pl. feldolgozás, kereskedelem, vendéglátás) megléte, illetve azok beindításához szükséges hajlandóság, illetve lehetőségek egyaránt nagyban meghatározzák a rurális térségek népességének helyben maradását (HAMZA E. – TÓTH E. 2006). Ezekhez azonban hozzájárulnak mindazok a tényezők, amelyek az emberek életét, életminőségét befolyásolják, például a különböző infrastrukturális tényezők (FEKETE A. 2008), a különböző oktatási intézmények (BÓDI F. 2008), illetve a térségi/települési közösség materiális szükségletein túl, a különböző társas kapcsolatokhoz és a konkrét helyhez kötődő szubjektív tényezők (G. FEKETE É. 1997). További tényezőkként jelennek meg az adott térség, illetve társadalmi csoport helyi értékein, hagyományain alapuló összetevők, melyek a hely szerepét, az adott termelési mód helyhez kötöttségét, társadalmi, gazdasági, természeti és kulturális beágyazódottságát jelképezik (JANKÓ F. 2002; ROMÁNY P. 1996).

Tipikusan ilyen tevékenység a szőlő- és bortermelés, melyek nagyban meghatározzák a táj arculatát, a hely szellemét, a közösség természethez való viszonyát. Emellett, a szőlő élő növényként kevésbé „mobilis” és termőterülete, szemben a szántóföldi termeléssel, lassan változik, bár a gazdálkodást sok esetben akár 5-10 éves periódusokban is szükséges újratervezni, igazodva a változó piaci keresletekhez (DOUGHERTY, P. 2014; RAKONCZÁS S. 2014; ALDECUA, M. et al. 2017; ANDRADE-SUÁREZ, M. – CAAMAÑO-FRANCO, I. 2020). Mindezek ellenére, maga a szőlő-bor ágazat sokkal jobban ki van téve a hozzá kapcsolódó szabályozó rendszerek, a világpiaci áringadozások, a fogyasztói trendek stb. változásainak, amelyek európai és globális szinten egyaránt kifejtik hatásukat a vizsgált térségekre, illetve közösségekre. Ezekkel együtt a szőlőtermesztés és a borkészítés olyan gazdasági tevékenységek, melyek alapvetően történelmi hagyományokra épülnek, komplex mezőgazdasági, feldolgozóipari és különféle egyéb szolgáltatásokkal állnak szoros kapcsolatban, gyakorlatilag a teljes agráripari komplexumot lefedik. A különböző részfolyamatai nagy odafigyelést, szakértelmet és előrelátást igényelnek, nem beszélve azok tökeigényéről és a részfolyamatok közötti kapcsolatok megértéséről (JÁRDÁNY K. 2020; DOUGHERTY, P. 2014).

A mezőgazdasági termeléshez köthető szőlőtermelést, a feldolgozóipari tevékenységhez köthető borkészítést, az ezek forgalmazásához köthető alkupozíciót és a borturizmushoz köthető materiális és tudástőkéhez való hozzáférést mind befolyásolja a periferezációs folyamatokból fakadó hátrányos helyzet. A poszt-szocialista átmenet többszörösen rétegzett átalakulási folyamatainak globális folyamatokba való beágyazódottsága egyfajta sajátos utat teremtett a vidéki terekben, melyben a kapitalizmusba ágyazódott helyi közösségek életét és gazdasági tevékenységét egyaránt befolyásolják a szocialista örökség és a globális gazdasági

folyamatok hatásai (SÝKORA, L. 2009; BROWN, D. et al. 2005). A neoliberális átmenetben megfigyelhető, sok esetben pontszerűen jelentkező, globális gazdasági szereplők által indikált nagymértékű gazdasági fejlődés számos tekintetben újratermelte az egyenlőtlenségeket, melyek általában a perifériákat és a rurális tereket érintették leghátrányosabban (HARVEY, D. 2005; KAY, R. et al. 2012). Az egyenlőtlenségek felerősödését ráadásul támogatták a neoliberális állami politikák is, részben az előbb említett globális gazdasági szereplők nyomására, ami felerősítette a különböző periferezációs folyamatokat, tovább gyengítve a helyi szereplőket, valamint növelve a területi egyenlőtlenségeket (NAGY E. et al. 2012).

Az általános normatív reziliencia alapú gondolkodás, amely szerint a reziliencia a sérülékenység kvázi ellentéte, egy pozitív jelentéstartalmú elérendő célt, valamint az esetleges várható és nem várt különböző típusú sokkhatásokra való felkészültséget jelenti, nagy figyelmet kapott az elmúlt húsz évben nemcsak a kutatók, hanem a politikai és a különböző nemzetközi döntéshozók körében is (MILLER, F. et al. 2010). Míg az ún. kockázat-veszély megközelítés főleg a sokkhatásokra adható válaszreakciók lehetőségeire fókuszál, addig a társadalmi konstruktivista nézőpont szerint inkább arra érdemes helyezni a hangsúlyt, hogy mi okozza a sérülékenységet és mely tényezők teszik az adott társadalmi csoportokat „rezilienssé” (BROWN, K. 2015). A társadalmat fenyegető kockázatok és veszélyek számának, forrásának és esélyeinek folyamatos hangsúlyosabbá válása megköveteli akár az egyéni, akár közösségi, területi, regionális és globális szinten egyaránt a reziliencia gondolati keretének alkalmazását mind a veszélyek azonosításában, illetve azok okainak és a lehetséges válaszreakciók meghatározását tekintve (BECK, U. 1992; ZOLLI, A. – HEALY, M.A. 2013; MARTIN, R. – SUNLEY, P. 2015).

A rurális terek többségében megfigyelhető kedvezőtlen gazdasági és társadalmi folyamatok, illetve a különböző települési szolgáltatások és infrastrukturális ellátottság hiányából fakadó deprivált helyzet, legtöbb esetben ezeknek a térségeknek a „periférikus” helyzetét eredményezik. Másrészt viszont ez a hátrányos helyzet épp az előbbiektől tüneteiként is felfogható, amely dichotómia csak tovább erősíti a lefelé tartó spirált (KOVÁCS A.D. 2015). Többek között a rendszerváltozás és a globalizáció hatásaira felerősödő környezeti, polarizációs, marginalizációs és kommunikációs diskurzusokhoz köthető folyamatok kifejezetten a rurális terekben élőköt érintették és érintik a mai napig hátrányosan (SZABÓ SZ. 2011; MEYER, F. – MIGGELBRINK, J. 2013; KÜHN, M. 2014; NAUMANN, M. – REICHERT-SCHICK, A. 2013). Ehhez köthető a különböző társadalmi csoportok (város-vidék, fejlett-fejletlen, többségi-kisebbségi, képzett-alulképzett, tehetős-szegény stb.) erőforrásokhoz (társadalmi, gazdasági, technológiai, materiális, politikai stb.) való egyenlőtlen hozzáférése, mely többek között az egyes közösségek különböző sokkhatásokra adható válaszlehetőségeire, illetve azok gyorsaságára és hatékonyságára is hatással van (SCOTT, M. 2013; BROWN, K. 2015). A periferezáció, illetve a marginalizáció relatív értelmezéséből kiindulva tehát, ezen folyamatok nem csak a rurális térségekben élőköt érintik hátrányosabban, mint az urbánus terekben élőköt általánosságban, hanem az ezekből fakadó hátrányok az adott területeken élő különböző csoportok, közösségek között és azokon belül is egyenlőtlenül oszlanak meg (LEIBERT, T. 2013). A töredezett tér- és társadalmi szerkezetből (SCHOLZ, F. 2005) adódóan a különböző mértékben marginalizált csoportok, illetve szereplők különböző válaszokat fognak (képesek) adni akár a periferezációs folyamatokhoz köthető napi gyakorlataik által (NAGY, E. et al. 2015a), akár egy kívülről („magasabb” léptékről) érkező negatív sokkhatásra reagálva (RIVERA, F.I. – KAPUCU, N. 2015; BERKI M. 2017).

Mindezt felismerve a közösségi reziliencia összetevőinek földrajzi vizsgálata ebben a sajátos gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai közegben segíthet jobban megérteni a helyi közösségekre és szűkebb térségeikre veszélyt jelentő előre látható, valamint nem tervezett kockázatokat, kockázati tényezőket, továbbá hozzájárulhat az ezek elleni felkészültség növeléséhez. Emellett, ezeket figyelembe véve, a reziliencia-gondolat segíthet olyan komplex vidékfejlesztési politikák kidolgozásában, melyekben holisztikus, kapcsolati megközelítéssel az agribiznisz teljes vertikumát átfogó fejlesztési célok és intézkedések megfogalmazásával szolgálják a vidéki népesség helyben maradását, foglalkoztatottságát és jóllétét.

1.2. A kutatás célja és kérdései

A kutatás problémafelvetésében és indokoltságában megfogalmazott állítások alapján két fő kérdést fogalmaztam meg, melyeket további alkérdésekre bontottam. Az első (1.) fő kérdés elméleti fókuszú, melyre a hazai és nemzetközi szakirodalom áttanulmányozásával keresem a választ. Ehhez kapcsolódóan a dolgozat alapvető célja, hogy a nagyrészt észak-amerikai, vagy éppen fejlődő országok kontextusában megjelenő szakirodalomban leírtakat összegezze, valamint a reziliencia fogalmát, elméletét és gondolati keretét kiterjessze és értelmezze a sajátos fejlődési utak jellemezte rurális terekre és az ott élő társadalmi csoportokra. Az erre vonatkozó kérdések a következők:

1. Hogyan definiálható a reziliencia, azon belül a közösségi reziliencia, illetve milyen vizsgálati elemei és megnyilvánulási formái vannak?

1.1. Ezen fő kérdéshez kapcsolódóan elsődlegesen arra kerestem a választ, hogy: a reziliencia hogyan értelmezhető, jelentése hogyan változott, illetve milyen főbb szempontok mentén vizsgálható?

1.2. Másrészt arra voltam kíváncsi, hogy: a reziliencia koncepciója hogyan kapcsolható a geográfiához, illetve a periferezáció folyamatához?

A második (2.) fő kérdés pedig az elméleti eredményekre alapozva empirikus fókuszú, melynek megválaszolása elsődleges és másodlagos adatgyűjtést és -elemzést kívánt. Ehhez kapcsolódóan a dolgozat másik célja, hogy bemutassa a mintaterületek tágabban értelmezett környezetében megfigyelhető gazdasági és társadalmi változásokat, melyek segítségével, jobban követhetővé válnak a részben földrajzi helyzetből adódó periférikus helyzet kialakulásának és változásának okai és jellemzői. További célként fogalmaztam meg a közösségi reziliencia összetevőinek vizsgálatát két olyan hagyományosan rurális, mezőgazdasági termelést folytató közösség segítségével, melyek a rendszerváltozás után viszonylag nagy változáson estek át és melyek sajátos módon kapcsolódnak be a globális értéktermelési láncba. Az ide vonatkozó fő kérdés arra vonatkozott, hogy:

2. Milyen sajátosságokat mutatnak a közösségi reziliencia egyes vizsgálati elemei a vizsgált rurális, félperiférikus mintaterületeken?

2.1. A vizsgált mutatók alapján hogyan alakultak a centrum-periféria viszonyok Magyarországon és Romániában, ezen belül pedig a Dél-Alföld és a Vest régióban, a rendszerváltozás óta?

2.2. Milyen hasonlóságok és különbségek mutathatók ki a mintaterületeken a közösségi reziliencia kiválasztott vizsgálati szempontjai alapján és miben különböznek a szakirodalomban leírtaktól?

2.3. Hogyan kapcsolható össze a vizsgált mintaterületeken a periferezáció és a reziliencia fogalma, továbbá, hogy hatnak a periferezációs folyamatok a reziliencia különböző összetevőire?

2. A kutatás elméleti háttere

2.1. A periferizáció folyamatának értelmezése

A térbeli egyenlőtlenségek kialakulásának okait vizsgálva az egyenlőtlen térbeli fejlődés elméletéből indulok ki, mely szerint a különböző térségek és területi léptékek közötti tőkeáramlások területileg egyenlőtlen mintázata nem feltétlenül indikátor, hanem a kapitalizmus által termelt következmény (SMITH, N. 1984). A Szovjetunió felbomlásával a kelet-közép-európai térségben megfigyelhető viharos strukturális átalakulási folyamatok újabb dimenziót jelentettek a területi egyenlőtlenségek vizsgálatában, mely az egyes régiók globális gazdasági hálózatokba való beágyazódottságának fontosságára hívta fel a figyelmet, a régióknak belüli magyarázó tényezők mellett (COE, N.M. et al. 2004).

A tématerületen belül két meghatározó felfogás alakult ki: a neoklasszikus gazdaságelméletből fakadó, az egyenlőtlenségeket csupán átmenetinek tekintő, illetve ennek kritikai, neomarxista irányzata, mely a tőkefelhalmozás elengedhetetlen, „aktívan termelt” velejárójaként, immanens részeként tekint azokra (TIMÁR J. 2016). Utóbbihoz sorolható a centrum-periféria viszonyrendszer is, amely az egyenlőtlen területi fejlődést a kapitalizmus következményeként fogja fel, s mely egy időben egymásra épülő döntések sorozatának termékeként határozza meg az egyes társadalmak, területek viszonylagos lemaradását másokhoz képest (CHRISTOPHERS, B. 2009). A kapitalista rendszerben az állandó versenyben maradásért, illetve vezetéséért minél magasabb munkatermelékenységet kell elérni, melyek meghatározzák a fejlődés ütemét, így a viszonylagos előnyt is. Például azon térségek, országok, amelyek hamarabb estek át az ipari forradalmon relatív előnyre tettek szert azokhoz képest, akik később tették meg ugyanezt (SMITH, N. 1984). Egy másik irányzat azonban sokkal inkább a kapitalizmus motorjaként tekint az egyenlőtlen földrajzi fejlődésre (SMITH, N. 1984; HARVEY, D. 1982), és azt vizsgálja, hogy *„...a fejlődés termelési feltételeinek és szintjeinek kiegyenlítése/kiegyenlítődése és térbeli differenciálása/differenciálódása irányába ható ellentétes tendenciák hogyan határozzák meg a kapitalista tértermelést többféle földrajzi léptékben”* (TIMÁR J. 2016, p. 107.)

Maga a centrum-periféria reláció és a világrendszer-elmélet létrejöttében nagy szerepet játszott az egyenlőtlen területi fejlődés, az egyenlőtlenségek kialakulásának okairól való gondolkodás. A korábbi elméleti megközelítéseket, úgy, mint az egyenlőtlen cserét, a dependencia-elméletet, illetve ezek kritikáit felhasználva IMMANUEL WALLERSTEIN (1983) fogalmazta meg azt a világrendszer-elméletét, melyben a centrum és a periféria viszonylagos fogalmak, és melyek leginkább a nemzetközi munkamegosztásban elfoglalt helyekre vonatkoznak, valamint területi vetülettel is rendelkeznek. A centrum és a periféria egymástól elválaszthatatlan fogalmak olyan értelemben, hogy egyik létezése a másik létezését feltételezi, továbbá a kettő közötti dinamikus viszony folyamatosan újratermeli fennálló kapcsolatukat (NAGY E. et al. 2015b; BENEDEK J. 2016). Ha területi vonatkozásában ragadjuk meg a fogalompárt, léteznek centrum térségek és periférikus térségek (országok, régiók, települések stb.). A centrum térségek jellemzően valamilyen szempontból (gazdasági, politikai stb.) kitüntetett helyzetben lévő területek, melyek az őket körülvevő területeket (a perifériákat) irányítják, függésben tartják, illetve kihasználják (FRIEDMANN, J. 1973; NEMES-NAGY J. 2009)

NEMES-NAGY (1996) fogalmaz meg három egymással összefüggő, mégis egymástól el is való lehetséges értelmezést, melyek helyzeti (földrajzi), fejlettségi (gazdasági), hatalmi (társadalmi) értelemben különböztetik meg egymástól a duális centrum-periféria viszonyrendszer térségeit. Földrajzi értelemben a térelemek lokalizációs megosztottsága alapján különbözteti meg a kitüntetett, központi elhelyezkedésű centrumot és az azon kívüli, vagy annak peremén fekvő periférikus zónát, területet. Gazdasági értelemben a fejlett és elmaradott dualitással azonosítja a fogalompárt, ahol a centrum térségek a fejlett, a periférikus térségek az elmaradott, hátrányos helyzetű területeket jelölik. Ehhez kapcsolódik, a centrummal szemben, a periféria strukturális rugalmatlansága, valamint gyenge adaptációs képessége is (RECHNITZER J. 1993). Társadalmi értelemben a hatalom birtoklásától, az érdekérvényesítés

mértékétől, illetve a relatív függési viszonyok irányától és erősségétől függ, hogy mely entitás számít centrumnak és mely perifériának. Fontos azt is leszögezni, hogy bár e három centrum-periféria reláció az esetek többségében fedi egymást, nem feltétlenül szükségszerűen, továbbá ezen értelmezések szerint is, illetve térben és időben is folyamatosan változó kapcsolatot feltételez (NAGY E. et al. 2012).

Idővel a szigorú kétosztatóság enyhült és elfogadottá vált a félperiféria bevonása a modellbe, melynek jellemzői részben a centrum, részben a periféria tulajdonságaiból fakadnak. Nemzeti szinten vizsgálva, a félperiférikus országok nehéz helyzetét jellemzi, hogy egyfelől nyomás alatt tartják őket a centrum országok, mialatt maguk a perifériás státuszba való lecsúszás ellen küzdenek (ARRIGHI, G. 2014). Mivel ezekhez a világpiaci hatások állandó kompenzálására van szükség, így ezen országok élnek a leglátványosabban a protekcionista gazdaságpolitikákkal, illetve ezen országok gazdasági működése a leginkább átpolitizált (WALLERSTEIN, I. 2010). Különösen megfigyelhető ez kelet-közép-európai kontextusban, ahol politikai és gazdasági értelemben is különleges szerepet és funkciókat töltenek be ezek az országok a világ gazdaságban (WALLERSTEIN, I. 1976). Emellett, éppen ezen országok „belső” strukturális sajátosságai közé tartoznak, többek között az erős állami beavatkozás hagyományai, illetve a paternalista hatalomgyakorlás különböző módjai, amelyek szintén meghatározzák a hierarchikus térszemlélet által felállított léptékeken (globális, regionális, helyi stb.) zajló valamennyi változáshoz köthető folyamatot (SZANYI M. 2014; PATSCH F. 2010; BERKI M. 2017).

A perifériák kialakulásának okairól való gondolkodásbeli különbségek vezettek ahhoz a megközelítéshez, mely a perifériákra nem a tér szükséges részeként, illetve annak funkcionális elemeként tekint, hanem a különböző társadalmi, gazdasági és politikai folyamatok által termelt és folyamatosan újratermelődő eredményként (TIMÁR J. 2016). A periféria jóformán statikus jelentése helyett egy dinamikus folyamatként fogja fel a hátrányos helyzetet, melyet a különböző társadalmi kapcsolatok sűrűsége és iránya határoz meg, és amelynek területi vetülete van (LANG, T. 2012). KEIM (2006) a periferezációt a centralizáció folyamatának logikus következményeként fogja fel, amelyben a népesség, a gazdasági potenciál és az infrastruktúra a (nagy)városi térségekben megfigyelhető koncentrációja a vidéki terek kárára történik. Idővel a vidéki kisvárosok és községek jelentős részében felerősödik a társadalmi, gazdasági degradáció és marginalizáció, és az adott települések elveszítik (ha egyáltalán rendelkeztek ilyennel korábban) azt a képességet, mellyel biztosíthatnák az ott élők életminőségének megfelelő szinten tartását, amely így egy lefelé tartó spirált eredményez (LEIBERT, T. 2013). KÜHN (2014) munkájában részletesen feltárja a periféria és a periferezáció, illetve a centrum és a centralizáció folyamatainak különbségeit. Értelmezésében a klasszikus perifériák meghatározott helyek, melyek a földrajzi fekvés, a népsűrűség, vagy éppen a különböző funkciók, szolgáltatások hiánya alapján különülnek el nem periférikus területektől, a periferezáció ugyanakkor egy dinamikus és a társadalmi-gazdasági szereplők által létrehozott folyamat, mely alapvetően több léptékű és megváltoztatható.

KÜHN (2014) elemzésében legnagyobb mértékben a perifériák kialakulásának okait vizsgálja, annak megértésére, magyarázatára törekszik. A periferezáció folyamatát három főbb elméleti keretrendszerben vizsgálja, a gazdasági polarizációs elméletek, a társadalmi egyenlőtlenségi elméletek, illetve a politikai hatalmi viszonyok elméleteinek segítségével. A gazdasági polarizációs elméleteken belül FRIEDMANN (1973) polarizált fejlődési elméletét hozza példának, melyben különböző társadalmi és gazdasági hatások komplex elegye idézi elő a perifériák létrejöttét. Ehhez kapcsolódóan a növekedési pólusok (*growth poles*) elméletét említi, melyet számos ország előszeretettel épít (épített) be gazdaságpolitikájába, és amely méltán hozzájárul a város-vidék egyenlőtlenségek növekedéséhez (lásd: BENEDEK, J. – CRISTEA, M. 2014). A tudás gazdaság (*knowledge economy*) felemelkedésével, amely főleg a magasan képzett munkaerőre építő üzleti szolgáltatások jelenlétét jelenti, még jobban felerősödtek a nagyvárosi terek irányába ható koncentrációs folyamatok. A piaci feltételek szabta munkaerő, gazdasági teljesítőképesség és infrastruktúra vonzásából adódó centralizációs

(koncentrációs) folyamatok működésükből fakadóan meghatározzák az ezeken a területeken kívül eső térségekben történő periferizációs folyamatok felerősödését (CRONE, M. 2012).

KÜHN (2014) a *társadalmi* egyenlőtlenségi elméleteken belül a marginalizációval, illetve az ahhoz köthető szegénységgel (*poverty*) állítja párhuzamba a periferizáció folyamatát. Legfőként a társadalmi marginalizáció (*social marginality*), a kirekesztés (*exclusion*), illetve a hatalom- és érdekérvényesítés hiánya az, amely hozzájárul a térbeli hátrányos helyzet kialakulásához, vagyis a periferizációhoz (BERNT, M. – COLINI, L. 2013). Habár a legtöbb szociológiai tanulmány városi terekben megfigyelhető marginalizációs folyamatok vizsgálatához kapcsolódik (WACQUANT, L. 2008), különösen nagy jelentőséggel bírnak a vidéki marginalizációs folyamatok is, melyek a szakmai diskurzusokban alapvetően hátrányosnak tekintett rurális térségekben zajlanak és járulnak hozzá a térbeli hátrányok halmozódásához (NAGY E. et al. 2015b).

A centrum-periféria viszony- és kapcsolatrendszerhez kapcsolódó kutatások klasszikus eleme a *politikai* hatalmi viszonyok vizsgálata, amelyre a WALLERSTEIN-féle világrendszer-elmélet is nagy mértékben épül (WALLERSTEIN, I. 1983). KÜHN (2014) a hatalom gyakorlásának három alapvető dimenzióját különbözteti meg, mely a döntéshozatal (*decision-making*), a főbb „témák” irányítása (*agenda-setting*) és az állampolgárookra gyakorolt befolyás (*influence on people*) területét öleli fel, s amelyek meghatározzák a függőségi irányokat és azok mértékét. A politikatudomány másik, periferizációhoz kapcsolható kulcsfogalma a kirekesztés, mely jelentheti a hatalom gyakorlásához szükséges erőforrások hozzáféréseinek akadályozását, valamint az ellenzéki hatalom kialakulásának akadályozását. HERRSCHEL (2012) szerint közvetlen kapcsolat létezik a periferizáció és a kirekesztés között, hiszen a hatalommal rendelkezők csoportja a döntéshozatali előnyük és az aktuális diskurzusok irányítása által fokozzák előnyüket a hozzájuk nem tartozó csoportok kárára, amelynek területi és hálózati vetülete egyaránt megfigyelhető. Továbbá, ezen hálózatokba való bekerülés nehézkes és sokszor a hatalmon lévő csoportok különböző érdekeiből fakadóan akadályozott is.

E három megközelítés mellett egyesek egy negyediket is megkülönböztetnek, mely leginkább a perifériákhoz kapcsolódó *kommunikációs diskurzusokhoz* köthető (MEYER, F. – MIGGELBRINK, J. 2013). Ez a megközelítés leginkább a felfogásbéli, a megélt, illetve az érzékelt helyzetet helyezi előtérbe, melyet a különböző társadalmi, gazdasági és politikai folyamatokban érintett szereplők egy adott dologról alkotott véleménye befolyásol. Ehhez kapcsolódik a stigmatizáció jelensége, ami egy adott csoport vagy térség hátrányos megkülönböztetését jelenti a többségi társadalom által, melynek kialakulásában számos tényező (múltbeli előítéletek, elidegenedés, társadalmi polarizáció stb.) játszhat közre, és a stigma könnyen válhat a korábbi előítélet bizonyítékává (MYRDAL, G. 1969; GOFFMAN, E. 1981). Kiváló példa erre a dolgozat témájához kapcsolódóan, a Kunsági borvidéket, illetve az „Arany háromszöget” érintő „borpancsolási” események (és azok országos médiában keletkezett visszhangjának) következtében kialakuló előítélet a térségből származó borászokat és borokat tekintve. Ezt a jelenséget számos szereplő idézi elő és termeli (újra), úgymint a közvélemény, az emberek fejében lévő kép, amely alapján másokról, más jelenségekről véleményt formálnak és döntéseiket ez alapján hozzák meg (HACKING, I. 1996). Továbbá, a stigmatizációban szerepet játszanak a központi hatalom és a döntéshozók elképzelései és nézetei is, amelyek alapján meghatározzák, hogy mit miért tekintenek olyannak, amilyennek, befolyásolva ezzel egy terület vagy egy csoport társadalmi és gazdasági megítélését (LANG, T. 2012).

Ugyanakkor, nemcsak a külső szemlélők megítélése az, ami befolyásolja az adott terület, csoport helyzetét, de az azt alkotó, az ahhoz tartozó egyének önmagukról alkotott képe is nagyban hozzájárul ehhez. Az, hogy mit gondol magáról, hogy hogyan érzékeli a saját helyzetét, hogy hogyan címkézi önmagát, meghatározza az adható válaszreakcióit, tehát közvetett módon azt, hogy miként fog cselekedni az adott helyzetben (MYRDAL, G. 1969; SOJA, E. 1996). Ezek összessége befolyásolja azt az oda-vissza ható kommunikációs diskurzust, mely hozzájárul a periferizációs folyamatok kialakulásához vagy felerősödéséhez, illetve újratermelődéséhez. Ezen kívül, olyan „ellenmozgalmak” alapjául szolgálhatnak, melyek a

periferizációs és a centralizációs folyamatok ellen hatnak, pl. ellenzéki politikai pártok megerősödése, vagy különféle regionalizációs, hálózati összefogások kialakulása (MEYER, F. – MIGGELBRINK, J. 2013). A szőlő- és bortermelők kisléptékű példájánál maradva, a különböző termelői, feldolgozási, illetve értékesítési szövetkezeti, társulási szerveződések is ezt a célt szolgálják, hiszen együttműködve egyrészt nagyobb biztonságban vannak a kisebb gazdaságokat veszélyeztető globális/regionális hatásokkal szemben, másrészt például megoszlanak a különböző folyamatokkal járó fajlagos költségek, mely ideális esetben egy minden résztvevő számára előnyös helyzetet teremt (KIS K. et al 2016).

A periferizáció folyamatához, illetve a perifériák kialakulásához közvetett módon az adott csoport, vagy terület múltja is hozzájárul, hiszen sok esetben az öröklött hátrányok leküzdése bizonyul a legnehezebbnek (BOSCHMA, R. – MARTIN, R. 2010). Ehhez köthető az *útfüggőség* (*path dependency*) koncepciója, mely a múlt eseményeinek és döntéseinek jelen, illetve jövő folyamataira gyakorolt hatását jelenti (BOSCHMA R. – LAMBOOY, J.G. 1999a). Az evolúciós gazdaságföldrajzban meghatározó szerepet játszó fogalom nem feltétlenül értelmezendő különböző alternatívákat kizáró cselekvéssorozatként, sokkal inkább egy már „kitaposott” út követéseként, mely egy kevésbé bizonytalan irány felé halad (WALKER, R. 2000). Bár a „hagyományosnak” nevezhető negatív jelentéstartalommal és a különböző bezáródásokkal összekapcsolt jelentése elterjedtebb, pozitív kontextusba egyaránt helyezhető. Ezen megközelítésben az útfüggőség egy dinamikus folyamatként leírható fejlődési pályát feltételez, melyben a helyi vállalatok összetételének változása (rétegződés), az egyes gazdasági szereplők progresszív irányváltása (konverzió) és a korábbi erőforrások és kompetenciák újradefiniálása (rekombináció) játszanak kulcsfontosságú szerepet (MOLNÁR E. – LENGYEL I.E. 2015). Továbbá, ide kapcsolható a „helyfüggőség” értelmezése, mely azt feltételezi, hogy az útfüggő fejlődés helyről helyre eltérő módon valósul meg, valamint magyarázatul szolgálhat arra, hogy egyes „regionális” gazdaságok miért képesek alkalmazkodni a különböző (főleg piaci) változásokhoz, míg mások kevésbé (MARTIN, R. – SUNLEY, P. 2015; LEIBERT, T. 2013).

Kelet-Közép-Európa poszt-szocialista országainak múltja és az abból fakadó útfüggőség nagyban meghatározza az országok társadalmi-gazdasági fejlődési útjait. Ezen országok között mind Magyarország, mind Románia sajátos példája a szocialista gazdaságból a piacgazdaságba történő átmenet különleges fejlődési útjának (LEIBERT, T. 2013). Mindkét országban megfigyelhető, többek között a rendszerváltozás eredményeképpen kialakult nagymértékű polarizáció a fővárosi régiók, illetve a rurális periférikus régiók között. A kelet-közép-európai térség jellemzője a külföldi tőkebefektetések viszonylag nagy aránya és területi koncentrációja, illetve a külföldi érdekeltségű és/vagy tulajdonú transznacionális és multinacionális vállalatok jelenléte, melyek a gazdaságilag fejlettebb, jellemzően urbánus térségeket is függő helyzetben tartják, illetve viszonylagos sérülékenységgel teszik ki. Hozzájuk hasonlóan, a rurális térségek is szembesülnek ezekkel a problémákkal, viszont ezekhez hozzájárul még a szocialista időszak hagyatéka, a központi tervgazdaság által teremtett és/vagy megőrzött öröklött hátrányos helyzet, az elhanyagolt infrastruktúra, az elavult gazdasági szerkezet, illetve az emberi erőforrások hiánya (NAGY E. 2014; CSÁKI CS. – JÁMBOR A. 2012). Ezek mellett a különböző szolgáltatásokhoz való hozzáférhetőség és azok elérhetősége szintén nagy problémát jelent a rurális terekben, illetve közösségekben, mely nagyban meghatározza a kirekesztést, ezáltal a marginalizáció folyamatát. A különböző köz- és magánszektorhoz kapcsolódó szolgáltatások széles körét tekintve (pl. közlekedés, étel-miszer, gazdasági tevékenységhez szükséges eszközök és szolgáltatások stb.) megfigyelhető egyfajta rurális depriváció, amelyben a periférikus térségekben élőknek nincs lehetőségük vagy korlátozott választási lehetőségük van a szolgáltatások igénybevételére. „Választási” lehetőségek hiányában pedig vagy a helyben elérhető – a verseny miatt általában előnytelenebb, drágább stb. – szolgáltatásokat veszik igénybe, vagy kénytelenek lakóhelyüktől távolabbi helyekre menni, amely sok esetben akadályozott (MILBOURNE, P. 2004).

Ráadásul, a rurális térségek gazdasága általában nagyban függ a primer szektorba tartozó tevékenységektől (mező- és erdőgazdaság, halászat stb.), melyre sok esetben az időjárási

körülmények, így a globális klímaváltozás is közvetlenül hatnak (FARKAS J.ZS. et al. 2015), ezért ezek a térségek még sérülékenyebbek, a külső befolyásnak még inkább kitettek. Mivel a periferizáció egy többdimenziós, sokoldalú folyamat, nem csak infrastrukturális, gazdasági, de politikai, kulturális, demográfiai és társadalmi szempontokat is magában foglal, így könnyen vezethet a már említett kirekesztés és stigmatizáció jelenségeihez (KÜHN, M. 2014). A különböző társadalmi, gazdasági, politikai, illetve térbeli helyzetből fakadó hiányosságok és hátrányok sokkal inkább sérülékenyebbé teszik ezeket a térségeket, illetve társadalmi csoportokat egy esetleges negatív eseménnyel, válsággal, katasztrófával szemben, hiszen lehetőségeik és esélyeik sok esetben meg sem közelítik a „centrumtérségeket” (FRESHWATER, D. 2015). Részben az öröklött hátrányokból fakadó, részben azok által kiváltott periferizációs folyamatok (marginalizáció, polarizáció, stigmatizáció) hatásaival szemben is érzékenyebbek, sérülékenyebbek, mely öngerjesztő folyamatként fokozódik (MEHRETU, A. et al. 2000).

A *sérülékenység* (*vulnerability*) jelenségét számos diszciplína vizsgálta, és megannyi definíciója létezik, melyek szerint személyek, csoportok, illetve térségek különböző adottságaiknak, tulajdonságaiknak köszönhetően veszélyeztetettebbek, érzékenyebbek, sérülékenyebbek bizonyos negatív események hatásait tekintve, mint mások. Az OECD/ENSZ definíciója szerint: *„A sérülékenység annak a mértékét mutatja, hogy egy közösség, struktúra, szolgáltatás vagy földrajzi terület milyen valószínűséggel sérül meg, vagy bomlik fel annak természete vagy elhelyezkedése miatt, egy adott katasztrófa hatása következtében”* (ENSZ 1997). PITTMAN et al. (2011) alapján a sérülékenységet három fő összetevő alapján határozhatjuk meg: a kitettség, az érzékenység és az alkalmazkodási képesség. A kitettség bizonyos hatásokkal, kockázatokkal szembeni védtelenség hiányát jelenti. Az érzékenység a hatásokkal szemben tanúsított társadalmi-gazdasági, politikai, intézményi és kulturális reakciók összességét jelenti. Míg az alkalmazkodási képesség a kitettségre adott válasz, a káros hatások kivédésének mértéke (FARKAS J.ZS. et al. 2015).

Nem véletlen, hogy számos szerző párhuzamba állítja a sérülékenység és a reziliencia fogalmát, hiszen annak normatív értelmezésében a reziliencia egy képzeletbeli skálán a pozitív, vágyott „szélsőséget” jelenti, míg a negatív végen ennek ellentéte, a sérülékenység található. Így egy adott csoport, gazdasági szervezet vagy terület egység nem lehet gyengén reziliens, mert akkor automatikusan inkább sérülékenynek nevezhető. Tehát egy rendszer célja az lehet, hogy sérülékenységét csökkentve növelje rezilienciáját. Ezen felfogás mellett leginkább egyszerűbb, kézzelfoghatóbb értelmezése, illetve a gyakorlatban történő alkalmazási lehetőségei szólnak. Számos nemzetközi szervezet, köztük az OECD (2013) is ebben az értelmezésben vette át a reziliencia fogalmát hiszen értéksemleges felfogása túlságosan homályos ahhoz, hogy világos, politikai úton történő emberi cselekvést megváltoztató irányelveket lehessen rá építeni. Ugyanakkor, normatív értelemben egy hangzatos, világos irányt mutató politikai és humanitárius célként tűzhető ki a társadalmi rendszerek sérülékenységének csökkentése érdekében (MILLER, F. et al. 2010).

Doktori kutatásomban nagy hangsúlyt fektetek a rurális sérülékenység, illetve a rurális területek rezilienciájának kérdéskörére, mely a szakirodalomban többségében magára a mezőgazdasági termelésre, illetve az abból élő közösségek vizsgálatára irányul (DARNHOFER, I. et al. 2016). Kutatásom során ugyanakkor nem csak a strukturális hiányokból adódó hátrányokat, azok okait és következményeit vizsgálom, de a hálózatiság problémáját is, amely egy újfajta dimenzióját és dinamikus megközelítési módját jelenti a hasonló témájú kutatásoknak. Ez azért is fontos, mert az eredeti depolitizált reziliencia megközelítéssel ellentétben, előtérbe helyezem a hatalmi viszonyokat és az egyes folyamatokban résztvevő cselekvők (*aktorok, ágensek, aktánsok*) közötti folyamatosan változó viszonyokat, ami a társadalmi kontextusban alkalmazhatóbbá teszi a fogalmat (KECK, M. – SAKDAPOLRAK, P. 2013).

2.2. A reziliencia értelmezési lehetőségei, különböző megközelítések

A centrum-periféria viszonyrendszer, a különböző periferezációs folyamatok és az ahhoz kapcsolódó sérülékenységi értelmezése után a következő fejezetben a reziliencia-gondolat feldolgozása és előző fogalmakkal való kapcsolatának vizsgálata következik. A releváns reziliencia szakirodalomban a manapság aktuális és széleskörben használt három értelmezését mutatom be és kapcsolom egyrészt a rurális területeken megfigyelhető periferezációs folyamatokhoz, másrészt a dolgozat két mintaterületéhez, az ott élő szőlő- és bortermelők közösségéhez.

2.2.1. A reziliencia ökológiai megközelítése

A szó a latin eredetű „*resilio*” szóból eredeztethető, melynek jelentése visszapattan, visszaugrik (TÓTH B. 2015). Pontos magyar megfelelője nincs, korábban leginkább az ellenállóképességgel, tűrőképességgel vagy helyreállási képességgel azonosították, azonban manapság elfogadottnak látszik a fogalom magyarosított változatának használata (SZÉKELY I. 2015).

A rezilienciát a szakirodalom az ökológus HOLLING (1973) nevéhez kapcsolja, aki eredetileg egy egyensúlyi állapotban lévő komplex ökológiai rendszer helyreállási képességét és annak mértékét értette alatta egy erőteljes külső behatás, illetve sokk után (PIRISI G. 2019). Tanulmányában a stabilitás fogalmával kapcsolja össze, mely a rendszer azon képessége, hogy visszatérjen egy adott egyensúlyi állapotba egy ideiglenes zavaró hatás bekövetkezte után. A reziliencia „*annak a mértéke, hogy mennyire képes az adott rendszer fenntartani alapvető funkcióit, működését és tulajdonságait miközben ellenáll a változásoknak és a zavaró hatásoknak*” (HOLLING, C.S. 1973, p. 14.).

A klasszikus ökológiai nézőpontban a rendszerszemlélet dominál és a rendszerben található komponensek viselkedése alapján jellemzik annak egyensúlyi állapotát. Kezdetben a vizsgálat a különböző állat- és növénypopulációk kutatására fókuszált, és leginkább egy külső hatás (túl vadászat, túlhalászat, különböző környezeti változások, konkurens fajok megjelenése stb.) által kiváltott változás vizsgálatára alkalmazták (PIRISI G. 2019). Jellemző továbbá az úgynevezett lineáris fejlődési út (*linear pathways*) szemlélet, amely azt feltételezi, hogy az adott rendszer mindig ugyanazon az úton haladhat tovább és különböző egyensúlyi állapotok (*equilibrium*) között mozog, melyből a zavaró hatások, vagy bizonyos belső feltételek kizökkentik és vagy visszatér előző állapotába, vagy egy újabb egyensúlyi állapotba kerül és ott marad a következő hatásig (HOLLING, C.S. 1973). Ezek a metastabil állapotok relatív egyensúlyok, melyek az aktuális peremfeltételek közötti optimálisan működő rendszer működését jellemzik. A rendszer rezilienciája pedig „*az a képesség, amellyel alkalmazkodni képes a peremfeltételek változásához, illetve sokkhatás után visszatérni az egyensúlyi állapotba*” (KUSLITS B. 2015, p. 34.).

Később, ahogy a reziliencia témaköre, illetve vizsgálati területe egyre jobban kibővült és vált multidiszciplináris, úgy fejlődött az ökológiai nézőpont maga is (HOLLING, C.S. – SANDERSON, S. 1996). A társadalomra és az ahhoz köthető gazdasági és politikai alrendszerekre nagyobb hangsúlyt helyezve, integratív módon próbálták a komplex ökológiai és társadalmi rendszereket egyfajta ciklikus fejlődési modellbe illeszteni (HOLLING, C.S. 2001). Ennek alapja az úgynevezett „*Panarchy*” elmélet, egy hierarchikus struktúra, amelyben a természeti (erdők, gyepek, tavak stb.), az emberhez köthető (kormányzati, települési, kulturális stb. adottságok), az ember és természet kombinált rendszerei (pl. természeti erőforrások felhasználását ellenőrző ágencia) és társadalmi ökológiai rendszerek (pl. koevolúciós gazdálkodási rendszerek) összekapcsolódnak a növekedés, a felhalmozás, az átalakítás és a megújulás soha véget nem érő adaptív ciklusaiban (GUNDERSON, L.H. – HOLLING, C.S. 2002). Ezen ciklusok az élet minden területén, számos léptékben felfedezhetők, és ha megértjük ezeket, képesek leszünk megbecsülni, hogy hogyan járulnak hozzá a fenntarthatósághoz és felismerhetjük a rendszer azon pontjait, melyek pozitív változásra képesek, valamint azokat, amelyek sérülékenyek. Az

azonosítás után lehetővé válik, hogy ezen kritikus pontokat felhasználjuk a rendszer rezilienciájának és fenntarthatóságának növelése érdekében (HOLLING, C.S. 2001; CARPENTER, S. et al. 2001).

Amikor ezen ciklus egy katasztrofális, vagy számos apróbb, szakaszos hatás következtében megtörik, megszakad, illetve szünetel, csapdahelyzetek alakulhatnak ki, melyek hosszabb ideig bizonyos bezáródási, vagy *lock-in* helyzeteket eredményezhetnek. Ezen bezáródási helyzetekre bővebben az 2.2.3. fejezetben térek ki, hiszen az evolúciós közgazdaságtan is átvette, illetve céljainak megfelelően átformálta e fogalmat (BOSCHMA, R. – MARTIN, R. 2010). A dolgozat ezen fejezetében a társadalmi-ökológiai megközelítés irányából ismertetem ezeket az ún. csapdahelyzeteket, amelyekből a kilábalás nagyon lassú és sok esetben számos sikertelen kísérlet előzi meg. Két csapdahelyzetet különböztetnek meg a kutatók: az egyik a szegénységi (*poverty trap*), a másik a merevségi (*rigidity trap*), melyek a ciklusok más-más részein, állomásain jelentkezhetnek (HOLLING, C.S. 2001).

A szegénységi csapdahelyzet akkor áll elő, amikor a rendszer három tulajdonságából a potenciál (erőforrások, jólét, társadalmi tőke) és a funkcionális kapcsoltságot jelentő diverzitás valamilyen belső probléma vagy külső sokk hatására felszámolódik és elszegényedés megy végbe, alacsony potenciállal, alacsony kapcsoltsággal és alacsony rezilienciával. A társadalomban például ez egy háború eredményeként jelentkezhet, amely alatt a társadalmi kohézió és a különböző adaptív képességek jelentős része megkophat. A traumatizált társadalom tagjai nem számíthatnak magukon és kisebb családi egységeiken kívül másra, így egy degradált állapotban nehezen lesz képes a társadalmi rendszer elég potenciált gyűjteni ahhoz, hogy fenntartsa az állandó panarchikus körforgás rendszerét, míg máshol akár anarchia is bekövetkezhet (BERKES, F. – FOLKE, C. 2001).

A merevségi csapdahelyzet egy fenntartható, de rosszul alkalmazkodó (*maladaptive*) rendszert feltételez, ahol mind a potenciál, mind a kapcsolatok (társadalmi kontroll), mind a reziliencia (a külső zavaroknak való nagymértékű ellenállás, az alkalmazkodáson és a kreativitáson túlmenően is) magas szinten konzerválódik. Tipikusan ilyen rendszereknek tekintik a hierokráciákat, a korrupt, totalitárius, diktatórikus rendszereket, így például az egykori Szovjetuniót, „melyek pusztulásának magvai saját rendszerükbe vannak beépítve” (HOLLING, C.S. 2001, p. 12.; LEVIN, S. et al. 1998).

A társadalmat áthatóbban vizsgáló különböző diszciplínák képviselői számos kritikát fogalmaztak meg az évek során azzal kapcsolatban, hogy a klasszikus ökológiai nézőpont milyen alapossággal vonja be a rendszereket alkotó emberi tényezőket, melyet maga HOLLING (2001) is felismer. Három olyan tényezőt nevez meg, mely az emberi/társadalmi rendszerek főbb különbözőségét adja: az előrelátás, illetve szándékosság; a kommunikáció; és a technológia. Ezek az emberi létből fakadóan aktívan cselekvő szereplőket feltételeznek, akik nem csupán ösztönösen teszik, amit tesznek, valamint egyesek nagyobb befolyással vannak a rendszer működésére, mint mások és ezt ki is használják. Továbbá tapasztalataikat megosztják egymással, valamint a technológiai innovációkkal tudatosan fejlesztik, így alakítva át a rendszerek különböző tulajdonságait.

Ahogy egyre nagyobb hangsúly fektettek az embereket középpontba helyező társadalmi reziliencia (*social resilience*) vizsgálatára, úgy támasztották alá annak alapjait és úgy kérdőjelezték meg az eredeti ökológiai nézőpontból kiinduló gyökereket (ADGER, W. 2000; MARTIN, R. 2012; WILSON, G. 2012). A kritikák alapját tekinthetjük a természettudomány és a társadalomtudomány episztemológiai hagyományai közötti különbségeknek, amelyek alapvetően határozzák meg a tudományos megismerés feltételeit, módszerét, útját és fókuszát (WILSON, G. 2017). Ebből kifolyólag, a legtöbb társadalomtudományi háttérű kutató szerint a társadalmi rendszerek vizsgálata esetében újabb, másabb, a klasszikus ökológiai megközelítéstől eltérő fogalmi keretekhez és elméletekhez kell nyúlni, amelyek hatékonyabban járulhatnak hozzá a tanuláson alapuló nemlineáris (*non-linear*) fejlődési utak azonosíthatóságához, a társadalmi emlékezés (*social memory*) fontosságának hangsúlyozásához, valamint a hatalom és a szervezett együttműködés (*agency*) problémáinak

kezeléséhez. Ezek hiányoznak a „mainstream” ökológia-dominálta gondolatvilágból, azonban a társadalomtudományok, ezen belül például a társadalomföldrajz vizsgálati keretrendszere, illetve fókuszja relevánsabb megállapításokra alkalmas a „társadalmi rendszerek” problémáit illetően (WILSON, G. 2017; BROWN, K. 2015; GROVE, K. 2013).

Az ökológiai elmélet egy másik alapvető kritikája társadalmi és gazdasági nézőpontból az egy egyensúlyi állapotba való folyamatos visszatérésre való törekvést célozza. Az ökológiai nézőpont egy állandó visszacsatolásokból álló rendszert feltételez, amely kisebb zavaró hatásokkal megbirkózik, valamilyen szinten alkalmazkodik és visszatér eredeti állapotába. Egy kataklizmatikus hatás bekövetkeztével azonban képtelen lesz fenntartani a sokk előtti állapotát, így drasztikus átszerveződésekkel egy újabb úton kezd tovább haladni. A legtöbb társadalmi és gazdasági rendszerben azonban egy sokk nem egy szélsőséges dichotómia a rendszer sokk előtti állapotába való visszatérés és a teljesen más állapotba lépés között, a reziliencia egyfajta kontinuitást és változást feltételez: „*egyes szerkezeti jellemzők, alkotó elemek és folyamatok megváltozhatnak, míg mások megmaradnak*” (MARTIN, R. – SUNLEY, P. 2015, p. 10.). Az eredeti állapotba való visszatérés sok esetben nem is lenne kívánatos, sőt nem is lenne kivitelezhető, hiszen egy dinamikus útfüggő modellben effajta rendszerekben nincsenek olyan egyensúlyi állapotok, melyekhez visszatérne az adott rendszer, épp ellenkezőleg, folyamatos adaptáció és mutáció által fejlődik tovább (MARTIN, R. – SUNLEY, P. 2006). Ehhez kapcsolódik WILSON (2015, p. 3.) azon meglátása is, mely szerint „*...a társadalmi rendszerekben, az eredeti értelemben az [egyes alkotóelemek] soha nem lehetnek teljesen reziliensek és nem tudnak a zavartalan, eredeti állapotukba visszakerülni (bounce back) egy sokkhatás után*”.

Ha a szőlőtermelést vesszük példának, akár egy sokkszerű (pl. egy súlyos szőlőbetegség, egy gazdasági válság), akár egy lassabb (pl. globális klímaváltozás, a szőlő eladási árának lassú csökkenése, illetve stagnálása, munkaerőhiány stb.) zavaró hatás esetében, az adott hatások közben történő, vagy azok utáni változások már nagy eséllyel nem adnak lehetőséget az eredeti állapotba való visszatérésre. Rezisztensebb szőlőfajtákat honosítanak meg, a szőlőterületek koncentrálnak, vagy épp ennek ellentéte következik be a gazdaságosabb termelés érdekében, illetve intenzívebb gépesítéssel helyettesítik az élőmunkát, de a zavaró hatás esetleges megszűnése után nem feltétlenül térnek vissza az eredeti fajtákhoz vagy az eredeti földszerkezethez. Erre akkor kerülne sor, ha annak valamilyen nyomós társadalmi, gazdasági vagy környezeti igénye merülne fel, például bio-termelés vagy a hagyományos régi fajták a fogyasztói kereslet kielégítése érdekében történő „újrafelfedezése”. Az adott „társadalmi rendszer” akkor is fennmaradna, ha a szőlőtermelés tevékenysége teljesen eltűnne az adott rendszer tényezői közül, csupán átalakulna esetleg valamilyen szántóföldi kultúra vagy az erdőgazdaság irányába.

Az ökológiai nézőpont számos kritikája és hiányossága ellenére nagy utat tett meg HOLLING (1973) első említése óta, mely gondolat azóta is tovább fejlődik, amellet, azzal párhuzamosan folyamatosan érkeztek új gondolatok más tudományterületekről, melyek hozzájárultak a reziliencia gondolatának és fogalmának bővüléséhez.

2.2.2. A közösségi reziliencia megközelítése

Egy a pszichológiatudományban - az ökológiaival párhuzamosan - kialakuló irányzatot szintén a reziliencia gondolat elindítójának ismer el a szakirodalom, amely GARMEZY (1973) nevéhez fűződik (LENDVAY M. 2016). Ez a nézőpont a vizsgálati fókuszot sokkal inkább az egyénekre irányítja és azt vizsgálja, hogy ezen személyek különböző, úgynevezett *stresszorok* hatását milyen mértékben és milyen sikerességgel képesek leküzdeni, illetve ezeken felülkerekedni és visszatérni a stresszhatás előtti állapot jellemezte alkalmazkodási szinthez (GARMEZY, N. 1993). Ennek főbb nézőpontját és vizsgálati fókuszát alapul véve (részben a társadalmi-ökológiai rendszerek nem kielégítő társadalomelméleti rendszerének kritikája okán) fejlődött ki a nem csak egyéneket, hanem különböző csoportokat vizsgáló közösségi pszichológiai vonal, mely a szakirodalomban közösségi rezilienciaként (*community resilience*),

vagy társadalmi rezilienciaként (*social resilience*) lelhető fel (BROWN, K. 2014; KECK, M. – SAKDAPOLRAK, P. 2013).

Ez túllép az egyének életében bekövetkezett tragédiákkal való megbirkózáson és az egyének egy csoportját, közösségét vizsgálja, melynek társadalmi szerkezete, kapcsolatrendszere és belső dinamikája határozza meg azt, hogy hogyan cselekedjen oly módon, hogy a saját maga által negatívnak vélt fizikai, vagy társadalmi eseményből felépüljön (BROWN, D. – KULIG, J. 1996). Az elmélet a rezilienciát úgy értelmezi, „*mint alapvető emberi potenciált, amelyet egyaránt lehetővé tesz és korlátoz az a társadalmi környezet, melyet a benne élő emberek alkotnak és amelyen belül mindennapjaikat élik*” (BROWN, D. – KULIG, J. 1996, p. 1.).

A közösségi reziliencia számos értelmezése és megfogalmazása alakult ki eddig, melyek közül talán a legismertebb ADGER (2000, p. 361.) nevéhez köthető: „*a közösségek azon képessége, hogy ellenálljanak különböző külső sokkhatásoknak, miközben alapvető társadalmi infrastruktúrájukat fenntartják*”. HALL – LAMONT (2013, p. 2.) úgy fogalmazta meg a jelenséget, mint: „*egy szervezetben, osztályban, faji csoportban, közösségben vagy nemzetben egymáshoz kötődő embercsoportok azon képessége, hogy fenntartsák és előmozdítsák jólétüket [jólétüket] az azt fenyegető kihívásokkal szemben*”.

Az elmélet nem feltétlenül próbálja tagadni az ökológiai gyökereket, sokkal inkább a társadalmi problémákra helyezi a hangsúlyt a vizsgálatokban, melyek hatással vannak mind az emberek életére, mind a környezetükre (BROWN, K. 2014). A politika és a társadalmi dinamika fontosságát hangsúlyozza például ROBARDS, M.D. et al. (2011), aki a különböző társadalmi rétegek kollektív viselkedését tanulmányozta a hatalmi és az információhoz való jutásban rejlő aszimmetriák ökológiai erőforrásokra gyakorolt hatását tekintve. O'BRIEN, K. et al. (2009) a reziliencia szemüvegén keresztül mutatja be, hogy a klímaváltozás milyen hatással van a társadalmi szerződésekre, valamint az ezzel kapcsolatos hatalmi viszonyok változását vizsgálja hosszú távon és globális keretek között. KUECKER, D.G. – HALL, D.T. (2011) a centrum-periféria relációban vizsgálja a rezilienciát és azt állítja, hogy annak mértéke eltérő a centrum, a periférikus és a félperiférikus térségekben. A különböző térségekben élő közösségek egy esetleges hosszú távú hatással bíró katasztrófa (pl. globalizáció megszűnése, kapitalizmus eltűnése, globális klímaváltozás) bekövetkeztekor, illetve az után eltérő válaszokat fognak adni.

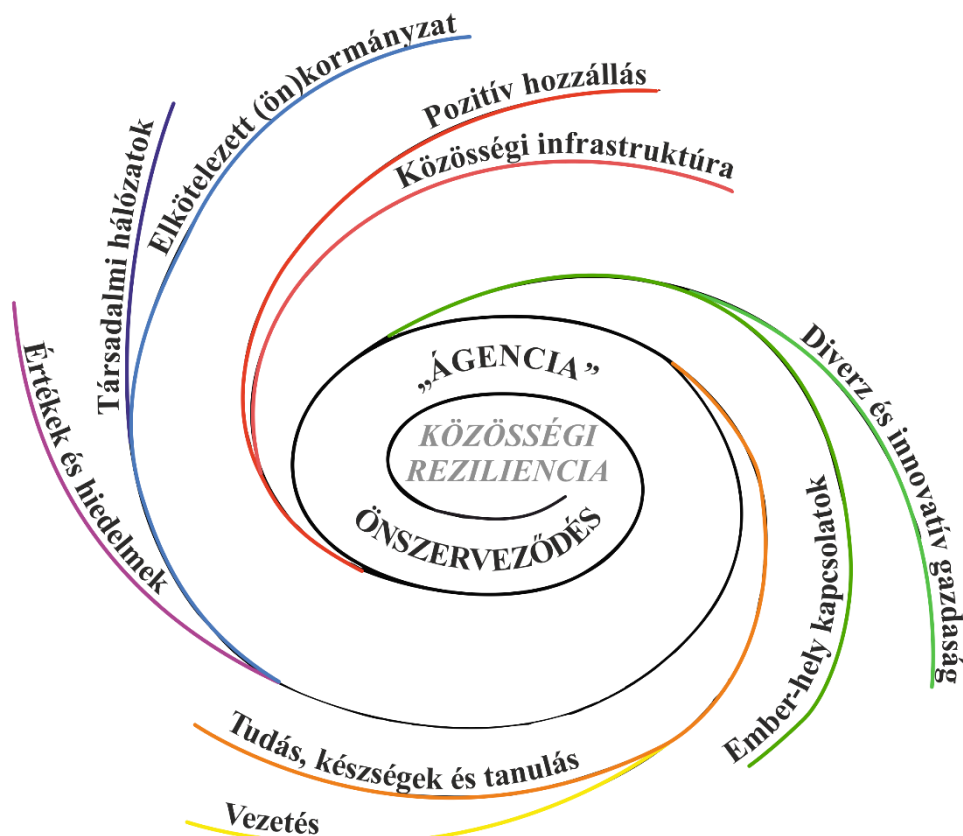
A szakirodalomban a leginkább vitatott jelenség nem a nagyfokú változásokkal szembeni ellenálláshoz, illetve azok hatásainak leküzdéséhez kapcsolódik, hanem a kisebb mértékű, alkalmazkodáshoz (*adaptation*), átalakuláshoz, transzformációhoz (*transformation*), illetve folytonossághoz (*persistence*) (BROWN, K. 2014). Vannak olyan vélemények, melyek szerint a folytonos változás nélkülözhetetlen a reziliencia fenntartásához, mely alatt különböző „újabb változók” bevezetését, csakúgy, mint az egyes szereplők közötti viselkedési mintákat, a felfogás- és jelentésbeli változásokat, valamint a hatalmi viszonyok és az intézményi berendezkedések változását is érthetjük (FOLKE, C. et al. 2010). Ezzel ellentétben, mások úgy vélik, hogy a transzformáció nem egyeztethető össze a rezilienciával, mert előbbi nem ugyanazt a rendszert feltételezi (PEILLING, M. 2010). Ezt a gondolatot tovább vezetve a szakirodalom egy része megkülönböztet adaptív, illetve transzformatív rezilienciát, amelyek a különböző eseményekre adott válaszok hatására bekövetkező változás, az alapvető társadalmi, gazdasági struktúrák átalakulásának mértékét tekintve különböznek egymástól (WILSON, S. et al. 2013; PEARSON, L.J. – PEARSON, C.J. 2012).

Ahogy a fogalom, a reziliencia-gondolat egyre elfogadottabbá vált és a különböző diszciplínák egyre inkább alkalmazni kezdték céljaiknak megfelelően, úgy kérdőjeleződött meg a kutatók egy részében annak ökológiai gyökereiből fakadó alapvető rendszer-szemléletére, körkörös okozati összefüggésekre és transzformációs folyamatokra visszavezethető objektív tényszerű felfogása (BROWN, K. 2014). Egy alternatív konstruktivista nézőpont kezdett kialakulni a tudományos körökben, mely a rezilienciát „*kollektívan kedvezőtlennek tekintett körülmények közötti, az egyének és környezetük erőforrásokért folytatott állandó egyezkedések [negotiations] eredményeként értelmezi, mely erőforrások határozzák az egészségesnek vélt feltételeket*” (UNGAR, M. 2004, p. 342.). Ezen értelmezés szerint a reziliencia leginkább a relatív

kényelemben való életvitel, a jóllét megtalálásáról szól az ellentmondások és konfliktusok között; eligazodni a különböző kihívásokra adható válaszreakciók között, mely így nem a lét állandó állapota, hanem a jobbra válás feltétele (UNGAR, M. et al. 2007).

A reziliencia gondolatvilágát ért folyamatos „lökések” a közösségi reziliencia képviselőinek irányából egyre inkább elfogadottabbá tette annak életképességét és relevanciáját az eredeti ökológiai nézőpontból kiinduló kutatók számára is, melyet BERKES – ROSS (2013) vizsgálati szempontokat integrált modellje is jól példáz (1. ábra).

1. ábra: A közösségi reziliencia integrált „vizsgálati elemei”.

Forrás: BERKES, F. – ROSS, H. (2013) alapján, saját szerk.

Ahogy az 1. ábrán is látszik, nem feltétlenül lehetséges az egyes szempontokat, illetve jellemzőket egymástól elkülöníteni, hiszen egyik kapcsolódik a másikhoz, sokszor egyik feltétele is a másiknak. Az önszerveződés alapvetően egy *bottom-up* megközelítést feltételez, amelyet az „ágencia” megléte, ill. mértéke határoz meg. Az ágencia (*agency*) kifejezést úgy értelmezem, mint egy egyén, ill. csoport hatékony cselekvésre való képességét (FERENCZHALMY R. et al. 2011; HAMILTON, D.L. 2007), amely magában hordozza az adott egyén/csoport önálló, saját döntéshozatali lehetőségét. Ugyanakkor ez nem valósítható meg a különböző ágensek, cselekvők, „ügynökök” (*agent*) nélkül, akikről feltételezhető, hogy hatással vannak a környezetükre, ill. aktívan alakítják azt. Ezért részben az ágencia a különböző ágensek kollektív megnevezéseként is értelmezhető, akik gyakorlatban alkalmazzák, ill. közvetítik a fent említett képességet (BROWN, K. – WESTAWAY, E. 2011). Az 1. ábrán látható „modell” belső elemei, tehát az önszerveződés és az ágencia valamennyi, a spirál külső részein elhelyezkedő tulajdonságot, elemet, összetevőt meghatározzák, amely oda-vissza működik.

BERKES – ROSS (2013) tanulmányukban a vizsgálati szempontokat a pszichológiai megközelítés szakirodalmi előzményei alapján határozták meg, melyet ötvöztek a társadalmi-ökológiai szemlélet felfogásaival. A különböző szempontok, melyek alapján jellemezni és fejleszteni lehet egy közösség rezilienciáját szorosan összekapcsolódnak a közösségfejlesztéssel, mint a közösségben élő szereplők értékeinek, hiedelmeinek, mentalitásának, belső kapcsolati dinamikájának és környezetével való kapcsolatának feltérképezésével. Továbbá összekapcsolódnak a szereplők tevékenységének elemzésével,

mely a változatos, több lábon álló, innovatív gazdasági tevékenységek, az arra való törekvés, illetve annak lehetőségét foglalja magában, különös tekintettel a közösség tevékenységeinek hatékony működéséhez szükséges infrastruktúrára. Ugyancsak ide kapcsolódnak a közösséget, annak tevékenységét irányító, vezető belső és külső szereplők, mint egy példakép, vagy „hatalommal”, „tudással” rendelkező személyek, illetve akár az önkormányzat, egy nagyobb területi léptékben található szereplők (országgyűlési képviselő, megyei hivatalok, Európai Unió) adott közösséggel való kapcsolatának vizsgálata is (BERKES, F. – ROSS, H. 2013).

Nem kizárólagosan, de a közösségi reziliencia nézőpontjához legerősebben talán az ún. vidéki reziliencia fogalma kapcsolódik (*rural resilience* vagy *rural community resilience*), mely az esetek többségében arra fókuszál, hogy a periférikus, rurális régiók, illetve az ott élő lakosok hogyan növelhetik életminőségüket, illetve jóllétüket viselkedésük megváltoztatása és az új körülményekhez való adaptáció révén. Továbbá, hogyan növelhetik függetlenségüket a különböző strukturális, illetve külső erőkkal szemben, melyek társadalmi és gazdasági körülményeiket befolyásolják (MCINTOSH, A. et al. 2008). A szakirodalomban a vidék hanyatlását általában nem sokszerű eseményhez, sokkal inkább egy lassú, ám annál biztosabb folyamathoz kapcsolják, mely többek között az emberekkel, a gazdasági tevékenységeikkel, illetve az őket körülvevő környezettel ápoltt szorosabb kapcsolatukkal függ össze (BATHFIELD, B. et al. 2016; GAUTIER, D. et al. 2016; STEEN, M. – SAND, R. 2014).

ASHKENAZY, A. et al. (2018) 14 ország esettanulmányain keresztül vizsgálta fejlesztéspolitikai és szakpolitikai szempontból, hogy milyen stratégiákat alkalmazhatnak a vidéki térségekben élő közösségek, gazdálkodók, illetve a szűkebb-tágabb régió, rezilienciájuk növelése érdekében. Értelmezésében a reziliencia az adott érték, közös vagy egyéni termék folytonossága biztosításának mértéke, vagy az adott tevékenység gyakorlatának fennmaradása, így például egy mezőgazdasági tevékenység, termelési mód, termék, illetve családi gazdaság, vagy a régió alapvető jellemzőinek megmaradása. Tanulmányukban öt alapvető stratégiát határoznak meg: (1) a helyi hagyományokra és kapacitásokra épülő tevékenységek erősítése; (2) a gazdasági diverzifikáció támogatása; (3) a technológiai innovációk és a költséghatékonyság kihasználása; (4) a régió belüli és azon kívüli szereplők közötti kohézió növelése; és (5) a központi és állami támogatások optimalizálása (ASHKENAZY, A. et al. 2018).

A szőlő- és borkortermelés példájánál maradva, a helyi szőlőtermelési hagyományokra épülő tevékenységek erősítése kézenfekvő, hiszen a társadalmi és gazdasági folyamatokba beágyazódottól eltérő növénykultúrára való átváltás materiális és tudásköltsége jóval magasabb lehet. A gazdasági diverzifikáció jelentheti a szőlőfajták, az abból készült termékek, illetve az ahhoz kapcsolódó szolgáltatások és infrastruktúra diverzifikációját, mely hozzájárul a „több lábon álláshoz”. A technológiai innovációk a szőlő- és borkortermelési folyamatokban is viszonylag nagy különbségeket eredményezhetnek egyrészt az innováció előtti és utáni folyamatok hatékonyságában, másrészt a különböző szereplők közötti versenyképesség növelésében. A szereplők közötti „kohézióra”, a közösségi hálózatokra a dolgozatban is nagy hangsúlyt fektetnek, amely hálózatok erőssége/sűrűsége nagyban meghatározza a horizontális és vertikális kapcsolatrendszerben való információáramlást, ezáltal az egyes hatások felismerését, illetve az arra adható/adott válaszok gyorsaságát és hatékonyságát. A támogatások optimalizálása (azok lehívása, elosztása, felhasználása) – történjen az uniós, állami, hegyközségi, szövetkezeti, vagy egyéni szinten – stratégiai tervezést igényel, nemcsak a termelés, hanem a kereskedelem és ezen tevékenységek évről-évre történő fenntartása érdekében, ezért itt nagy hangsúly helyeződik az ezt koordináló egyéni, közösségi, térségi és állami szereplőkre egyaránt.

Mivel a rurális terekben általában nagy szerepe van a mezőgazdasági termelésnek, illetve az arra épülő gazdasági tevékenységeknek és szolgáltatásoknak, a mezőgazdasági termelők és gazdák domináns szerepet játszanak a terület gazdaságában, egyénileg és együttesen is befolyásolják annak valamennyi területét (STEINER, A. – ATTERTON, J. 2015). A rezilienciát rurális terekben vizsgáló kutatásokban többféle megközelítés létezik annak vizsgálatára, hogy mitől lesz egy vidéki terület nagyobb mértékben reziliens, mint egy másik. Általában

elmondható, hogy vagy az adott strukturális kereteken belül, vagy a szereplők között vizsgálják azon tulajdonságokat, vagy jellegzetességeket, amelyek jellemzően meghatározhatják ennek okát. DARNHOFER, I. et al. (2016) a mezőgazdasági rezilienciát (*farm-resilience*) vizsgálta, mely, ahogy a nevében is benne van, a mezőgazdasági termeléssel szorosan összefüggő gazdasági egység, a farm, illetve annak működését meghatározó szereplők (farmerek, termelők) vizsgálatán alapszik. Tanulmányában az ezzel kapcsolatos reziliencia két típusát dolgozta fel, amelyhez hozzákapcsolt egy harmadik szempontot, ami a cselekvőhálózat elméletéhez (*ANT*) kötődik. A három perspektíva közötti különbségeket leginkább a vizsgálati elemek, illetve alanyok adják, hiszen az első a termelési egységekre, a második a társadalmi szereplőkre, a harmadik pedig a kapcsolati hálókra fókuszál (1. táblázat).

	Struktúrák – farmok	Társadalmi szereplők – termelők	Kapcsolatok - termelés
Vizsgálati fókusz	A farm biofizikai felépítése (méret, típus) és az agro-ökoszisztéma (talajok, tápanyag); társadalmi struktúrák is szerepet játszanak (piacok, szabályozások). A farmok azon különleges tulajdonságai, amelyek a rezilienciát közvetítik az adott közegben.	A társadalmi szereplők „ágenciája” (farmerek, fogyasztók, hálózatok); a hatalmi viszonyok hatásainak kritikai elemzése. Annak megértése, hogy a farmerek miként fogják fel a változásokat, hogy a tanulási folyamatok és a szélesebb társadalmi hatások hogyan befolyásolják az alkalmazkodást, az átalakulást.	A biofizikai folyamatokon átívelő társadalmi hatások kapcsolatainak integrációja. Ahogy a folyamatok folyamatosan újraalakulnak (az ökológiai és társadalmi folyamatokon keresztül), a reziliencia a kapcsolatok építésének és újraépítésének képességéből adódik.
A szereplők konceptualizálása	Racionális, cél-eszköz racionalitás hangsúlyozása. A farmerek többségében a transzformációs folyamatok passzív elszenvedői.	A termelés társadalmilag kialakított, így a szubjektivitás, az értékek, a hiedelmek, a felfogás, a jelentések, ill. a kultúra hozzákött. A termelő a beágyazott és egymást átfedő társadalmi hálózatok aktív résztvevője.	A szereplők nem korábban létező, hanem a kapcsolatok által kialakított entitások. A társadalmi szereplők a materiális tényezőkkel való kapcsolataik által lesznek meghatározva.
A kapcsolatok konceptualizálása	Ontológiaiilag független entitások közötti kapcsolatok. Fókusz: anyagszere folyamatok a fizikai entitások között.	Ontológiaiilag független entitások közötti kapcsolatok. Fókusz: társadalmi kapcsolatok a közösségi csoportok között (hatalom, tanulás).	Maguk a kapcsolatok a lényegesek, nem az entitások. Fókusz: emberi és nem-emberi összetevők közötti interakciók térben és időben.

1. táblázat: A mezőgazdasági reziliencia három nézőpontja kiemelve a vizsgálat módjait és a fogalom értelmezését.

Forrás: DARNHOFER, I. et al. (2016) alapján, saját szerk.

Vizsgálhatjuk az egyes farmokat, földeket, ültetvényeket, amelyek a rezilienciát közvetítik az adott térségben. Ez leginkább azok biofizikai megjelenésére tehető ki, mely függ a földterületek méretétől, domborzati viszonyaitól, akár éghajlatától stb. Jelentheti még az ültetvény agro-ökoszisztémáját, mely a talajminőségtől, a tápanyagellátottságtól, a termelt növények (szőlő) fajtájától, a művelési módtól, a biodiverzitástól stb. függ. Továbbá, az ezzel kapcsolatos különböző társadalmi struktúrák (piacok, vállalkozások, különböző szabályozások stb.) is szerepet játszhatnak, amelyek meghatározzák a földterületen folyó termelést. Ha ebből a nézőpontból vizsgáljuk, akkor leginkább a földterület tulajdonságaira kell helyezni a fókuszot, mely bizonyos mértékben befolyásolható, de meg nem változtatható.

A dolgozatban vizsgált mintaterületek esetében ez vizsgálható a két terület földrajzi és földtani adottságait tekintve, melyek befolyásolják bizonyos szőlőfajták termesztésének

lehetőségeit, korlátait és indokoltságát, valamint az ezekből készült borok mennyiségét és minőségét. A vizsgálatok részét képezi továbbá az is, hogy az adott területen milyen birtokviszonyok figyelhetők meg, melyek azok, amelyek gazdaságosan, biztonságosan és rugalmasan tudják fenntartani magukat; hogy az egyes birtokok, gazdaságok milyen mértékű diverzitással rendelkeznek, hány fajta szőlőt termesztenek és tágabb értelemben véve milyen típusú műveléssel gazdálkodnak. Ezt persze részben meghatározzák olyan külső feltételek is, mint a különböző hegyközségi, élelmiszerélelmiszerügy, vagy jövedékügyi szabályozások, illetve az állandóan változó kereslettel és kínálattal kapcsolatos piaci feltételek. A reziliencia úgy jelenik meg, mint egyfajta rugalmas és felkészült termelési és gazdálkodási tevékenység, amely kihasználja az adott terület adta előnyöket és megpróbál ellenállni, illetve alkalmazkodni a lehető legtöbb típusú és mértékű negatív zavaró tényezőnek/höz (aszály, jégkár, kártevők, keresleti változások stb.).

A természeti, „élettelen” és/vagy nem emberi szereplőkről, függőváltozókról áthelyezhetjük a fókusz a társadalmi szereplőkre, arra az ágenciára (*agency*), amely az adott gazdasági tevékenységen, illetve földrajzi területen belül kapcsolatban áll egymással és hatással van az adott közösségre. Ezen belül többnyire a magánszemélyek (gazdák, termelők, fogyasztók stb.), illetve a különböző társadalmi és/vagy gazdasági szereplők (helyi/regionális/országos vezetés, kereskedők, kereskedőláncok, szakmaközi szervezetek, intézmények stb.) egymás közötti kapcsolatrendszer, hálózatai állnak a vizsgálat középpontjában. E megközelítésmód alappillére, hogy a különböző szereplők értékei, nézőpontjai, felfogásai, hiedelmei és elképzelései alapvetően befolyásolják a saját és mások gazdasági tevékenységét. A körülmények és a környezeti adottságok passzív elszenvedői helyett egy a környezetüket, a tevékenységüket és a lehetőségeiket aktívan alakító szereplőkként tekintünk rájuk, akiket tágabb társadalmi kontextusban folyamatos impulzusok érnek.

Ez a nézőpont teszi lehetővé azt, hogy megvizsgáljuk a közel azonos struktúrák között tevékenykedő szereplők közötti különbségeket, a sikeresebb, jobban alkalmazkodó és a kevésbé sikeres, sérülékenyebb vállalkozások közötti eltéréseket, illetve ezek okait és következményeit. Ebből a nézőpontból vizsgálhatjuk a gazdák termelési és értékesítési stratégiáit is, azok kialakulását, azt a tanulási és alkalmazkodási folyamatot, amely elvezetett a jelenlegi állapothoz, illetve amely a jövőre nézve fontos lehet. A hálózatok szerepe is itt válik fontossá, hiszen sok esetben a különböző társulások, együttműködések és integrációk közrejátszanak nem csak a tanulási folyamatok felgyorsításában, de a különböző fenyegetések és veszélyek (természeti, gazdasági, társadalmi stb.) leküzdésében, a nehézségekhez való alkalmazkodásban is (LAMINE, C. 2012). Ehhez köthető a hatalmi egyenlőtlenségek és a társadalmi igazságosság vizsgálata is, hiszen a különböző társadalmi és/vagy gazdasági szereplők befolyása és érdekérvényesítő képessége igen eltérő és változó lehet, kezdve az egyéni gazdálkodóktól, a családi vállalkozásokon, a nagyobb üzemeken és kereskedőláncokon át a különböző szintű politikai szereplőig (WILSON, G. 2015; NAGY GY. 2020).

A reziliencia itt kapcsolódik az első értelmezéshez, hiszen a gazdálkodási stratégiákat részben kénytelenek a különböző feltételekhez igazítani, azonban azok nem határozzák meg teljes mértékben a gazdák döntéseit. A gazdálkodás nem csak ökológiailag, hanem társadalmilag is meghatározott folyamat, az adott közeg, közösség, illetve személy az, aki különböző hatások által szervezi tevékenységét. Így, itt a reziliencia szorosan köthető a gazdák tanulási készségeihez, illetve képességeihez, továbbá helyzetfelismerő és alkalmazkodási képességeihez, nem utolsósorban pedig az együttműködési készségükhöz és a különböző, egymást átfedő társadalmi hálózatokba való beágyazottságához.

A mintaterületek kontextusában ez úgy jelenik meg, mint a különböző szőlőtermesztők és bortermelők gondolkodásbeli különbségeiből fakadó eltérések, melyek természetesen nem kizárólagosan, de meghatározzák a vállalkozások, a gazdaság lehetőségeit. Itt jelennek meg a poszt-szocialista múlt hagyatékának tekinthető különböző társadalmi normák is, melyek felelősek például a vertikális és horizontális általános bizalom mértékéért, az együttműködési hajlandóságért és a múltban szerzett tapasztalatok jelenben történő kamatoztatásáért. Az

útfüggőség tehát – annyi más társadalmi-gazdasági folyamathoz hasonlóan – ez esetben is tetten érhető. Emellett a periferizálódási folyamatokhoz köthető jelenségek is megjelennek, mint például a rurális helyzetből, a ruralitáshoz köthető gazdasági tevékenységekből fakadó elmaradottság, az alacsony hozzáadott értékű termék értékesítéséből fakadó egyirányú függőségi viszonyok. Ezen túl, egy bizonyos mértékű kirekesztés, illetve stigmatizáció is megfigyelhető (más borvidékek, a kereskedők és a fogyasztók részéről egyaránt), mely sújtja egyrészt a borvidéket, másrészt a borvidékhez köthető borok minőségéről alkotott képet. Szintén ide kapcsolódik a különböző kommunikációs diskurzusokhoz köthető periferizálódási folyamatokkal összefüggő megközelítés, hiszen egyrészt a politikai (helyi, regionális, országos, európai stb.) diskurzusok során alkotott kép (*Mit lehetne, kellene kezdeni a térség fejlesztésével, a gazdák lehetőségeinek javításával?*), másrészt a korábban említett stigma jelenléte, a térség magáról, a gazdák magukról alkotott képe és az ezek alapján adható és adott válaszreakciói nagyban meghatározzák a gazdaságok sérülékenységet, illetve lehetséges rezilienciáját.

Kissé másabb nézőpontból is vizsgálható egy térség, annak szereplőire vonatkozó reziliencia, mely nem kifejezetten az entitásokra (emberi és nem emberi) fókuszál, hanem azok folyamatosan újraalakuló kapcsolataira. A cselekvőhálózat-elmélethez köthető nézőpontot és annak közösségi rezilienciához fűződő kapcsolatát a jobb megértés végett a 2.4. fejezetben dolgozom fel.

2.2.3. A regionális gazdasági reziliencia megközelítése

Bár a regionális gazdasági reziliencia egyértelműen nem választható el az előző megközelítésekétől, a kutatásban erre a típusú vizsgálatra célzottan nem térek ki, hiszen nem célom az adott terület gazdasági rezilienciájának elemzése. Egy csoportra helyezem a hangsúlyt, azon belül is legfőképp az őket érő társadalmi folyamatokra és az általuk adott válaszok jellemzőire, amely részét képezi a regionális reziliencia kutatásoknak is, települési, térségi, illetve regionális léptékben mégsem vizsgálom a gazdaságok sokkhatásra adott válaszreakciót. Mivel kapcsolat van a három vonulat között, lehetséges, sőt szükséges is néhány fogalom használata a reziliencia komplex jelentésének megértéséhez.

Az előző fejezetekben tárgyalt ökológiai és közösségi fő felfogásokhoz kapcsolódó tudományterületi alkalmazás mellett számos egyéb diszciplína és szakterület is „átvette” és saját céljaiknak megfelelően használta, illetve formálni kezdte a reziliencia fogalmát. A katasztrófaelhárítás és környezetgazdálkodás azt vizsgálja, hogy a helyi közösségek hogyan birkóznak meg a különböző extrém környezeti eseményekkel (pl. árvizek, aszályok vagy földrengések) (LEE, A. et al. 2013). A különböző mérnöki tudományok képviselői a lakott területek infrastruktúrájának tartósságát és ellenállóképességét vizsgálják különböző természeti, társadalmi, vagy gazdasági események hatására (pl. globális klímaváltozás, túlnépesedés) (TOMPKINS, E.J. – ADGER, W. 2004). A szervezeti és üzleti tudományokban különböző cégek, illetve vállalatok alkalmazkodóképességét vizsgálják az állandóan változó piaci körülmények függvényében (TOMPKINS, E.J. 2007).

Ez alól a gazdaságföldrajz, illetve a közgazdaságtan sem kivétel. Alapvetően a gazdaságok mindig ki voltak téve különböző zavaró hatásoknak, mint például: recessziók, politikai változások, valuta válságok, technológiai áttörések, melyek mind destabilizálhatják egy terület gazdasági növekedését. A 2008-2009-es pénzügyi világválság óta különösen nagy figyelem fordult ebbe az irányba (LANG, T. 2010). E nézőpontból a legáltalánosabb értelmezés szerint, a reziliencia vizsgálati tárgya a régiók, illetve terület egységek különböző zavaró hatásokra, sokkokra adott reakciói és az azokból való „fölépülésének” (*recover*) folyamata (MARTIN, R. – SUNLEY, P. 2015).

Talán a szakirodalomban az evolúciós gazdaságföldrajzot képviselő kutatók azok, akiket leginkább foglalkoztat az úgynevezett regionális gazdasági reziliencia (*regional economic resilience*) fogalma (BOSCHMA, R. 2015). Bár nincs egyetértés abban, hogy pontosan mit is takar ebben az értelmezésben, a téma fő szakértőjének nevezhető MARTIN (2015, p. 13.) saját definíciója szerint a regionális gazdasági reziliencia „a regionális vagy helyi gazdaság azon

képessége, hogy ellenálljon, vagy felépüljön a fejlődési, növekedési pályáját érintő piaci, verseny- és környezeti sokkoknak, szükség esetén gazdasági struktúrájának, illetve társadalmi és intézményi rendszerének adaptív változtatásain keresztül, annak érdekében, hogy fenntartsa vagy helyreállítsa korábbi fejlődési útját, vagy tovább lépjen egy új, fenntartható út felé, amelyet a fizikai, emberi és környezeti erőforrások teljesebb és eredményesebb felhasználása jellemez”.

Ennek megértéséhez alapvetően evolúciós gazdaságföldrajzi szemszögből szükséges vizsgálni az adott területegységeket, valamint elengedhetetlen olyan alapvető közgazdaságtani fogalmak ismerete, mint a korábban már említett útfüggőség, illetve bezáródás (*lock-in*). Ezek mellett azonban az útkotás (*path-creating*), a gazdasági szereplők tevékenysége között fennálló kapcsolódó változatosság (*related-variety*), a kapcsolódás nélküli változatosság (*unrelated variety*), az együttfejlődés (*co-evolution*) és a tanuló régió (*learning region*) mind olyan fogalmak, melyek megpróbálják áthidalni a reziliencia, illetve a (gazdaság)földrajz között lévő távolságokat (HASSINK, R. 2010).

Az evolúciós gazdaságföldrajz alappillére a dolgozat 2.1 fejezetében már taglalt *útfüggőség* fogalma, mely szerint „*egy adott folyamat vagy rendszer jelenlegi helyzetét a folyamat vagy rendszer saját múltjában gyökerező folyamatok határozzák meg, illetve azok eredményeként alakult ki*” (MARTIN, R. – SUNLEY, P. 2006, p. 399). Bizonyos *bezáródások* azonban akadályozzák a regionális gazdaságok rekonstrukciós folyamatait, mely az egyik útról a másik útra történő elmozdulást, illetve az aktuális úton való továbbhaladást segítené. MARTIN és SUNLEY (2006) szerint vannak pozitív és negatív bezáródások. Míg az első egy előnyös öngerjesztő folyamat által egy sikeres pályára „kényszerítést” jelent, utóbbi ezen a pályán történő lassulást, elavulást feltételez, amely bizonyos mértékű merevséget teremt, így sérülékenyebbé válva egy esetleges külső sokkhatásnak. GRABHER (1993) meghatároz, regionális gazdasági értelemben, funkcionális, kognitív és politikai típusú bezáródást, melyek alapját a különböző vállalatok és cégek közötti kapcsolatok, az általános világnézet (az aktuális helyzethez való hozzáállás), illetve ennek a politikai vonzata adja. Ezek sok esetben egymást fedhetik, erősíthetik, illetve egymástól függhetnek is. Nem feltétlenül jelentenek azonban végpontot, hiszen pl. MARTIN és SUNLEY (2006) is meghatároz bizonyos „*de-locking*” mechanizmusokat, melyek kimozdíthatják a térség gazdaságát ebből a beragadásból és segítségükkel növelheti alkalmazkodóképességét. Ilyenek például egy technológiai fejlesztés esetleges bevonása, a különböző szereplők gondolkodásbeli innovációja, külső erőforrások importja és/vagy bevonása, illetve a diverzifikáció (MARTIN, R. – SUNLEY, P. 2006). Ehhez kapcsolódik továbbá az útkotás (*path creation*) fogalma is, melyben nagy szerepe van a térségben élő ágenciának, azon szereplőknek, akik előmozdíthatják a változást, illetve hatással vannak arra (GARUD, R. et al. 2010).

A régió szereplői és azok tevékenységei közötti kapcsolódó és nem kapcsolódó *változatosság* szintén olyan fogalmak, melyeken keresztül jobban megérthetjük a reziliencia e típusú értelmezését. „*A kapcsolódó változatosság olyan iparágak között lép fel, amelyek egymás tudáskészletét képesek felhasználni és hasonló innovációkból profitálnak (...) a nem-kapcsolódó változatosság a régió „ágazati portfóliójaként” értelmezhető*” (ELEKES Z. 2014, p. 95.). Előbbi leginkább egy területegység iparágainak, illetve (gazdasági) szereplőinek együttműködésére, annak szorosságára vonatkozik, míg utóbbi a gazdaság diverzifikációjára, melynek mértéke különböző módon és mértékben tehet sérülékenyvé, illetve védetté egy adott régiót a kívülről érkező sokkhatásokkal szemben (HASSINK, R. 2010). A szőlőtermelés példájánál maradva, a kapcsolódó változatosság egy adott területen élő termelőknek a különböző szakmai és szakmaközi szervezetekkel (pl. különböző vegyszereket, segédanyagokat, szaporítóanyagot, feldolgozáshoz szükséges technológiát előállító, vagy árusító), illetve vállalkozásokkal kialakított kapcsolatrendszerére vonatkozik. A nem kapcsolódó változatosság inkább a térség szőlő- és bortermelésen kívüli gazdasági tevékenységeire vonatkozik, mely főleg a regionális rezilienciához kapcsolódik.

Egy másik fontos fogalom az *együttfejlődés*, amely a helyi és a regionális szereplők, többségében az adott gazdasági szektor és az azokat körülvevő intézmények, illetve ezek együttműködésére vonatkozik, mely meghatározza a régió gazdasági fejlődésének dinamikáját és irányát (NELSON, R. 1994; MURMANN, J. 2003). Ebben a tekintetben a különböző vállalkozásoknak összhangban kell fejlődnie azzal az intézményrendszerrel, amelybe beágyazódnak, tiszteletben tartva annak írott és íratlan szabályait, ugyanakkor az intézményrendszer is alkalmazkodhat. Tipikus példája ennek Magyarországon a hegyközségek rendszere, amely többek között a termelőket fogja össze, de ide kapcsolódnak még a szőlő- és bortermeléshez köthető állami intézmények (pl. NÉBIH, NAK, NAV) és azok szabályozásai.

Ehhez szervesen kapcsolódik a „*tanuló régió*” koncepciója, mely arra vonatkozik, hogy különböző politikák miként befolyásolják a régió, a regionális gazdaság alkalmazkodóképességét (BOSCHMA, R. – LAMBOOY, J.G. 1999B). Bár számos definíciója és értelmezése létezik, leginkább egy olyan innovációs stratégiához hasonlítják, amelyben a régió működéséért, innovációjáért felelős szereplők (politikusok, döntéshozók, ipar- és kereskedelmi kamarák, szakszervezetek, felsőoktatási intézmények stb.) erősen, de rugalmasan kapcsolódnak egymáshoz, amelyben különböző előre meghatározott politikai alapelvek betartásával szervezik munkájukat (SIMMIE, J. et al. 2008).

A reziliencia értelmezése ebben a tekintetben is számos nehézségbe ütközik, nem csak a már meglévő fogalmi rendszerbe és keretek közé való „*furakodása*” (HASSINK, R. 2010), de a változás tulajdonságait tekintve egyaránt (MARTIN, R. – SUNLEY, P. 2015).

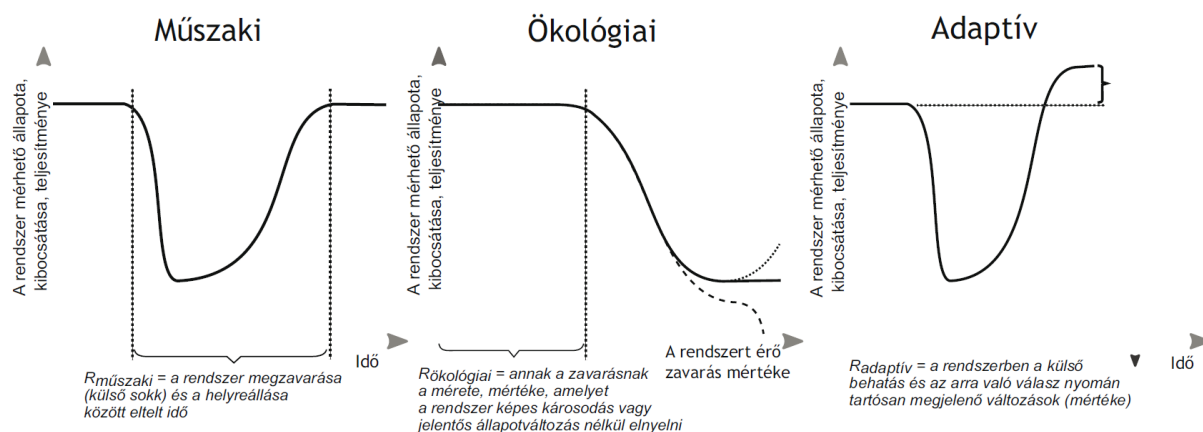
PIKE et al. (2010) munkája, amelyben a szerzők azt vizsgálták, hogy hogyan járulhat hozzá az evolúciós gazdaságföldrajz a reziliencia fogalmának tisztázásához, az alkalmazkodás (*adaptation*) és az alkalmazkodóképesség/rugalmasság (*adaptability*) fogalmait állítják vele párhuzamba. PIKE et al. (2010) amellett érvel, hogy az alkalmazkodás és az alkalmazkodóképesség dialektikusan egy nyitott rendszerben megfigyelhető feszültséghez kapcsolódnak, melyet a benne lévő társadalmi szereplőknek kell feloldaniuk, vagy egyensúlyba hozniuk. Míg az alkalmazkodás egyfajta rezilienciát vetít elő, mely egy előre meghatározott, korábban sikeres fejlődési út rövidtávú megújítására törekszik, addig az alkalmazkodóképesség/rugalmasság egy másik típusú rezilienciát jelent, mely egy esetleges váratlan jövőbeli eseménnyel való megküzdéshez szükséges. Ez egyben feltételezi azt, hogy egy korábban sikeresnek bizonyult utat egy új, ahhoz hasonló, vagy egy alternatív pályára cserélünk azért, hogy rugalmasabban tudjuk kezelni ezeket a változásokat (PIKE, A. et al. 2010).

Ide kapcsolható PENDALL et al. (2009) sokkszerű és „*lassú rozsdásodás-szerű*” (*slow-burn*) zavarótényező-felosztása, melyben a sokkszerű tényezőket leginkább a különböző természeti katasztrófákhoz (hurrikánokhoz, földrengésekhez stb.), járványokhoz hasonlítja, illetve pl. egy település lakossága/gazdasága által, attól nagymértékben függő gyárbezárások eredményéhez; míg „*lassú rozsdásodás*”, vagy „*lassan mozgó kihívások*” lehetnek a dezindusztrializáció általában, az *urban sprawl* folyamata, egy nagymértékű népességnövekedés vagy a globális klímaváltozás hatásai. Ezek szintén sok esetben összefüggenek, egyik, illetve másik területi szinten másképp csapódnak le, másképp lehet és kell hozzájuk alkalmazkodni, viszonyulni.

MARTIN, R. (2012) három fő reziliencia típust különböztet meg a szakirodalom alapján aszerint, hogy egy adott rendszer hogyan kezeli a sokkot. Az első típus a „*bounce back*”, vagyis a visszapattanás, mely egy adott behatás előtti állapotra vagy útra való visszatérést jelent. A második típus a rendszer elnyelőképességére, rugalmasságára vonatkozik, hogy az adott rendszer hogyan képes elnyelni a sokkot anélkül, hogy egy újabb útra lépjen. A harmadik típus a „*bounce forward*”, a rendszer pozitív alkalmazkodóképességét jelenti, azt, hogy a sokk által hogyan tudja fenntartani a teljesítményét azáltal, hogy megváltoztatja főbb struktúráit, tehát hogyan adaptálódik. Ezeket megkülönbözteti más néven műszaki, ökológiai, illetve adaptív rezilienciaként attól függően, hogy az adott rendszernek milyen az ellenálló- és reakcióképessége (2. ábra). A visszapattanás esetében, ahogyan a nevében is benne van, a sokk előtti állapot visszanyerésére törekszik a rendszer, azonban anélkül, hogy egy következő sokkra felkészülne. Az adaptáció, illetve az alkalmazkodás gondolata járult hozzá ahhoz, hogy egy

sokkot úgy kezeljen az adott rendszer, hogy az előnyére váljon. A sokk hatására úgy változtasson működésén, hogy lényegi szerkezetét, funkcióit vagy tevékenységeit újra szervezve sikeres változáson menjen keresztül (PIRISI G. 2019).

2. ábra: A reziliencia műszaki, ökológiai és adaptív típusai.

Forrás: (MARTIN, R. – SUNLEY, P. 2015) felhasználásával PIRISI G. 2019, p. 66.

A fogalom talán legsérülékenyebb és leginkább támadott aspektusa a reziliencia mértékének méréséhez köthető, ugyanis kevés olyan objektív indikátort lehet felsorolni (főleg társadalmi, közösségi tekintetben), amelyek törvényszerűen bizonyítanak, hogy az egyik megfigyelt egység reziliens, míg a másik sérülékenyebb. Még ha találnánk is ilyet, akkor sem állítható biztosan, hogy ugyanezek a stratégiák vagy intézkedések univerzálisan alkalmazhatók a magasabb szintű reziliencia eléréséhez (LONGSTAFF, P. et al. 2010).

Számos tanulmány született, melyek különböző indikátorok (pl.: munkanélküliség, egy főre eső jövedelem, GDP) segítségével, statisztikai módszerekkel próbálták kimutatni, hogy bizonyos területi szinteken mely területi egységek nevezhetők reziliensnek, illetve azon belül milyen mértékben. WEBBER, D.J. et al. (2018) a munkanélküliségi, illetve GDP/fő adatok alapján vizsgálta, hogy az Európai Unió régióinak gazdaságai hogyan reagáltak a 2008-2009-es gazdasági válság hatására. SENSIER, M. et al. (2016) négyosztatú (*resistant – ellenálló; recovered – felépült; nem épült fel: felívelő; és nem épült fel: hanyatló*) besorolása alapján próbálta rendszerezni a EU régióit. Két fontos kérdésre kereste a választ: Milyen hosszútávú regionális növekedési utak, pályák befolyásolják a regionális gazdaságok rezilienciáját egy sokkal szemben? Milyen típusú fejlődési pályák számítanak jobban, illetve kevésbé reziliensnek egy gazdasági válsággal szemben? (WEBBER, D.J. et al. 2018). A tanulmányból kiderül, hogy minél alacsonyabb területi szinten vizsgálódtak, annál egyszerűbb volt a különböző csoportokat elkülöníteni a válsággal szembeni válaszreakcióik alapján. Kiderült továbbá az is, hogy a primer szektor, valamint a közszolgáltatások dominálta gazdaságokban kevésbé csökkent a gazdasági növekedés, hiszen ezen termékek kevésbé fogékonyak a konjunktúraciklusokra, azonban a feldolgozóipari, kreatív, személyi szolgáltatások dominálta gazdaságokban érezhetőbb volt a gazdasági válság. Fontos megállapítása még a tanulmánynak az is, hogy milyen nagy szerepe van egy terület múltbéli fejlődési útjának a jövőbeli fejlődési pályájának meghatározásában, amely regionális szinten nagyban függ az adott ország fejlődési útjától. Ez azonban csak az egyik fontos eleme egy térség gazdasági rezilienciájának és nem feltétlenül jelzi előre és határozza meg a terület jövőjét.

ANNONI, P. et al. (2019) szintén a GDP/fő mutató változását vizsgálta az Európai Unió régióiban a 2008-2009-es gazdasági válság utáni időszakban. Megvizsgálta, hogy a centrum-periféria kétosztatú besorolás alapján mely tényezők járultak hozzá az adott régiók GDP/fő alakulásához, illetve hogyan befolyásolták annak mértékét, reflektálva ezzel az egyes régiók helyspecifikus rezilienciájára. Olyan kérdésekre kereste a választ, mint például: Különböznek-e a régiók egy sokkhatás utáni felépülési képességükben, vagy a sokkhatással szembeni ellenállásukban? Miért képesek bizonyos régiók átvészelni negatív gazdasági hatásokat és

megtartani „gazdasági jóllétüket”, míg mások nem? Azon kívül, hogy alátámasztotta, hogy mennyire fontos egy adott terület relatív elhelyezkedése, a területet jellemző humántőkét (magasan képzett munkaerő), az intézmények minőségét, a befektetések fontosságát és a technológiai nyitottságot emelte ki kulcsfontosságú tényezőként. Emellett, rámutatott arra is, hogy attól függően, hogy az adott régió centrum- vagy periféria-jelleget mutat-e inkább, a különböző beavatkozások és stratégiák máshogy befolyásolják a régió gazdasági növekedésének ütemét és/vagy rezilienciáját (ANNONI, P. et al. 2019).

A regionális gazdasági reziliencia beemelése a tudományos és döntéshozói diskurzusba, alapvetően járult hozzá ahhoz, hogy a „mainstream” pszichológia, illetve szociológia uralta, többségében területiség-mentes szemléletmódú reziliencia kutatásokkal ellentétben, a tér és a lépték is megjelent a vizsgálatokban. HASSINK (2010) azonban óvva inti tudós kollégáit attól, hogy alapos előzetes értékvizsgálat nélkül emeljenek be egyik tudományterületből egy másikba divatos szavakat, hiszen számos lelkes, ám gyakran felületes kísérlet történt már akár társadalomföldrajzosok, akár gazdaságföldrajzosok körében, akik a rokon társadalomtudományból, illetve közgazdaságtudományból vettek át különböző elméleti gondolatokat, sok haszon és tudományos eredmény nélkül.

2.3. A reziliencia vizsgálatok lehetőségei a földrajzban

A reziliencia-gondolat elterjedése a társadalomtudományokban a korai ökológiai nézőpont „emberközpontúbbá” válásának következménye, melyben a különböző csoportok az egyes, először főleg természeti jelenségekhez köthető hatások főbb kiváltói helyett, azok elszenvedőiként jelennek meg (BERKES, F. – FOLKE, C. 1998; ADGER, W. 2000). Az egyes társadalmi csoportok különböző külső veszélyeknek való kitettsége, sérülékenysége és ellenállóképessége hamar a közösségi reziliencia vizsgálatok középpontjává vált (RIVERA, F. – KAPUCU, N. 2015), mely alapvetően meghatározta a gondolat multidiszciplináris megközelítését és alkalmazási területeit.

A különböző környezeti veszélyek és kockázatok mértéke, mely többek között lakóhelytől (természeti és épített) és társadalmi státusztól is függ, nem csak a szociológusokat, de a geográfusokat is foglalkoztatni kezdte (CUTTER, S.L. et al. 2003). A geográfusok új dimenzióban világították meg a reziliencia fogalmát és vizsgálati lehetőségeinek irányait, hiszen a korábban jóformán apolitikus és a hely-tényezőt figyelmen kívül hagyó nézőpontot kritizálva hangsúlyozták a hatalmi viszonyok, illetve a tér és a lépték fontosságát a vizsgálatokban (DAVIDSON, D. 2010; WILSON, G. 2017). WILSON (2012) kiemeli, hogy mennyire fontos a helyi közösségek vizsgálatánál a helyi földrajzi adottságok, a helyi társadalmi és gazdasági folyamatok, valamint a különböző erőforrások feltárása, mely elengedhetetlen a közösségi reziliencia összetevőinek megértéséhez. BROWN, K. (2014) szintén több kritikát fogalmazott meg a területhez köthető „mainstream” kutatásokkal kapcsolatban, aki szerint az ökológiai gyökerekhez kapcsolható, a tudományos diskurzust domináló felfogás a *satus quo* fenntartására törekszik a meglévő hatalmi viszonyok és struktúra megerősítésével, és nem a kiváltó okok kezelésére. Ugyanakkor, az ilyen jellegű rendszerszemlélet a változás exogén hajtóerejét helyezi előtérbe, nem pedig a belső vagy az endogén hajtóerőket, ami a társadalmi alrendszer vizsgálatánál nem ad elegendő magyarázatot (BROWN, K. 2014). Így például a hátrányos helyzetet meghatározó különböző negatív folyamatok (marginalizáció, polarizáció, depriváció, gyengülő kohézió stb.) lassú felhalmozódó hatásai, amelyek sérülékennyé teszik az adott közösséget, kulcsfontosságú szerepet játszanak egy esetleges hirtelen jelentkező negatív hatásra (pl. természeti katasztrófák) adott válaszreakciók gyorsaságában és hatékonyságában, mely egyfajta társadalmi és környezeti igazságtalanságot eredményez (BULLARD, R.D. 1994; NAGY GY. 2020).

A természeti környezetüket tekintve sérülékeny és veszélyeztetett területek (pl. vízparton fekvő, elszigetelt, elöntéssel, csuszamlásokkal fenyegetett területek), illetve közösségek kockázatelemzés-vizsgálatán túl tisztában kell lennünk azzal is, hogy milyen mértékűek az adott helyen élő társadalmi csoportok közötti egyenlőtlenségek, hiszen azok hatással vannak a

közösség vagy a terület felkészülési és felépülési képessége (RIVERA, F. – KAPUCU, N. 2015). Ezt továbbvezetve jutunk el odáig, hogy nem kizárólagosan környezeti, illetve természeti veszélyek fenyegethetik a különböző társadalmi csoportokat, de azok a társadalom működéséből fakadó gazdasági, politikai (LANG, T. 2010) és kulturális konfliktusokhoz (KUECKER, G. – HALL, T. 2011) köthető hatásoknak is állandóan ki vannak téve.

A fenyegető külső veszélyeken belül is megkülönböztethetünk egyrészt, hirtelen jelentkező, sokszerű, előre nem várt eseményeket, mint például egy gazdasági válság, egy terrortámadás, vagy épp egy vírusjárvány kitörése. Másrészt lassú, „rozsdásodás-szerű” folyamatokat (PENDALL, R. et al. 2009), például a globalizációval járó nemzetközi verseny fokozódó hatásai, az urbanizáció folyamatából adódó vidéki területek elnéptelenedése (BROWN, K. 2014), etnikai konfliktusok, politikai ellentétek (AALL, P. – CROCKER, C. 2019), a nemzetközi migrációhoz köthető (BOURBEAU, P. 2013), vagy épp a periferizációs és centralizációs folyamatokból fakadó hátrányos helyzet fokozódása (PEZZI, M. – URSO, G. 2017).

A szakirodalom egyre nagyobb része tartozik a regionális gazdasági reziliencia vizsgálatok körébe, melyet részben gazdaságföldrajzosok dominálnak, és amely legfőképp különböző régiók (adminisztratív, funkcionális stb.) gazdasági teljesítőképességének vizsgálatára helyezi a hangsúlyt (lásd MARTIN, R. – SUNLEY, P. 2015). Ugyanakkor a helyi szintű, települési (városi) vizsgálatok száma is gyarapodásnak indult, legfőképp a 2008-2009-es gazdasági válság hatására, melyek többek között szakpolitikai és tervezési célokat támogatva, a fenntarthatóság és a reziliencia fogalmát alapul véve járulnak hozzá a felkészültebb, hatékonyabban védekező, gyorsabban reagáló városfejlesztési koncepciók kialakuláshoz (LANG, T. 2010). A vidéki térségek, illetve az ott élő közösségek vizsgálatához kötődik a „vidéki reziliencia” fogalma, mely a gyakran gyenge érdekérvényesítő képességgel rendelkező helyi társadalom problémáira fókuszál, melyek általában egy kívülről érkező negatív eseményre vezethetők vissza (pl. globalizáció, migráció, környezetszennyezés, az éghajlathoz köthető változások stb.) (MCINTOSH, A. et al. 2008).

Mivel maga a reziliencia a változáshoz, a változás vizsgálatához kapcsolódó fogalom, alapvetően nem előzmény nélküli a geográfiában sem. Általánosságban elmondható, hogy nagyobb hagyománya van a különböző természeti katasztrófák hatásainak, a veszélyek és kockázatok kutatásában (RIVERA, F. – KAPUCU, N. 2015), illetve a különböző gazdasági változások vizsgálatában (MARTIN, R. – SUNLEY, P. 2015), de a politikai eredetű események vizsgálatánál is felfedezhető (ANDERSON, B. 2015). Részben rokonértelmű, részben egymást átfedő jelentéstartalommal rendelkező, részben más értelmezésben használt fogalmakkal hozták már kapcsolatba, melyek közül néhányal máig nem sikerült tisztázni kapcsolatát (PIRISI G. 2019). Értelmezését megnehezítik többek között a különböző diszciplináris gyökerekből eredeztethető különbségek, a fogalom normatív és neutrális értelmezéseiből fakadó különbségek, illetve a vizsgálati fókusz és a probléma megközelítéséből adódó különbségek egyaránt.

Legvitatottabb kapcsolata a fenntarthatóság és a fenntartható fejlődés koncepciójával van, hiszen a fogalmak közötti kapcsolatot számos szerző elismeri, ám a kettő közötti dinamika és viszony vitatott. Vannak, akik amellet érvelnek, hogy a kettő leginkább azért hasonlít annyira, mert sekélyesek, homályosak és kevésbé relevánsak mind az akadémiai, mind a politikai életben a jelenleg alkalmazott leegyszerűsített és eltorzított értelmükben (ANDERSON, B. 2015). Mások kevésbé kritikusak, leheletnyi különbségeket vélnek felfedezni a két fogalom között. Értelmezésük szerint a fenntarthatóság egy végső cél itt is, azonban a reziliencia egy oda vezető út, vagy utak lehetséges halmaza, egyben a későbbi fenntarthatóság alappillére, mely nélkül nem lenne fenntartható a rendszer (PERRINGS, C. 2006; BRAND, F. – JAX, K. 2007). Megint mások attól tartanak, hogy a hirtelen nagy népszerűséget elérő reziliencia magába olvasztja, sőt kolonizálja a közelmúltban szintén hangzatos jelszóvá (*catchword*) vált fenntartható fejlődés fogalmkörét és értelmezési rendszerét (BRASSETT, J. et al. 2013; GROVE, K. – ADEY, P. 2015). A számos vita és azok hatásaként született elméleti és gyakorlati munka ellenére, a két fogalom összefüggéseinek egyértelműbbé tétele máig várat magára (WILSON, G. 2017). Dolgozatomban

nem célokom e két fogalom jelentésbeli különbségeinek tárgyalása, hiszen ez egyrészt kimerítené egy doktori disszertáció kereteit, másrészt nem is feltétlenül érinti a dolgozat tárgyát, illetve céljait.

A reziliencia és a lépték viszonyát tekintve abban egyetértenek a szakértők, hogy minél magasabb szinten próbáljuk megérteni a reziliencia jelenlétét, annál kisebb sikerrel járhatunk, hiszen annál több tényezőt kell számításba vennünk, illetve annál komplexebb „rendszer” kell „modellezniünk” (WILSON, G. 2017). Arra azonban előreláthatólag kisebb az esély, hogy konszenzusra jussanak a fogalom pontos jelentését tekintve, annak multidiszciplináris mivolta és felhasználásnak célorientáltsága miatt. A földrajztudomány többszortatúsága sem könnyíti meg a fogalom értelmezésében és jelentésében való egyetértést, hiszen a geográfia különböző ágaiban tevékenykedő kutatók hajlamosak máshogy megközelíteni egy-egy problémát, illetve másra helyezni a vizsgálat súlypontját. Összességében egyrészt izgalmas, másrészt kétségbeejtő lehet látni, hogy milyen széles körben terjed és milyen sokféleképpen értelmezhető és használható a reziliencia-alapú gondolkodás, illetve a jövőben ez hogyan változhat.

A hazai tudományos életben, ha nem is gyerekcipőben jár, de kevésbé elterjedt a fogalom használata, illetve alkalmazása. A Magyar Tudományos Művek Tárát (MTMT) a publikációk címe alapján elemezve alig több mint 200 tudományos munka köthető valahogy a rezilienciához, melynek több mint 60%-a a pszichológia, illetve pedagógia tudományterületéhez kapcsolódik. A szociológia adja a harmadik legtöbb művet a maga közel 20%-os részesedésével, míg a maradékot az orvostudomány, a földtudományok és a különböző műszaki tudományok munkái képviselik. Bár számuk az utóbbi 10 évben megduplázódott, társadalomföldrajzi szempontból néhány szerzőhöz, illetve konferencia- és/vagy tanulmánykötetbe köthetők (MTMT 2021. február).

A társadalomtudományi, illetve társadalomföldrajzi szempontból relevánsabb magyar szerzők műveit az aktuális megjelenési időpontoknak megfelelően, gondosan gyűjtötte össze egyrészt SZÉKELY IVÁN (2015), másrészt PIRISI GÁBOR (2019), akik egyaránt számba veszik, többek között a reziliencia értelmezési lehetőségeit, illetve alkalmazási területeit. Az első jelentős tanulmány BÉKÉS VERA (2002) filozófus nevéhez fűződik, melyben felhívja a figyelmet a fogalom és az általa képviselt értékek és szempontok térhódítására a különböző tudományterületeken, illetve a hétköznapi életben egyaránt. TAMÁS PÁL és BULLA MIKLÓS (2011) tanulmánykötetét tekinthetjük az első fontosabb magyar nyelvű, multidiszciplináris és különböző megközelítéseket összegyűjtő műnek, amelyben a sebezhetőség, illetve a sérülékenység fogalmai köré építik a kötetben található, reziliencia-alapú gondolkodással kapcsolatos tanulmányokat. Kifejezetten hasznos olvasmány a tématerületen a Replika folyóirat 2015. évi 94. száma, amelyben többek között urbanisztikai szemszögből (FEJÉRDY T. – KARVALICS L. 2015), illetve a neoliberális eszmékkel összefüggésbe hozható kritikákkal kapcsolatban vizsgálják a rezilienciát (JOSEPH, J. 2015). KUSLITS BÉLA (2015) a HOLLING (1973) szellemi műhelyéhez kapcsolódó vonulathoz hasonlóan, a társadalmi-ökológiai rendszerek (SES) nézőpontjából vizsgálja a reziliencia fogalmát, illetve az ahhoz kapcsolódó átmeneteket. DÁNIEL BOTOND és DEÁK ENIKŐ (2015) tanulmányukban a helyi szociális hálót vizsgálták, mint a közösségi reziliencia egy fontos közvetítő elemét, amelyből kiderül, hogy a vizsgált közösségben az egyes szereplők önálló jövőképén túl, az ezen szereplők közötti tapasztalatcsere és a közös jövőkép kialakítása játszik kritikus szerepet a közösségi rezilienciát tekintve. A hazai turizmuskutató, illetve turizmusmarketing reziliencia-alapú gondolkodással összekapcsolt megközelítése rajzolódik ki CSAPÓ et al. (2020) által szerkesztett „*Kreativitás, változás, reziliencia*” címmel fémjelzett III. Nemzetközi Turizmusmarketing Konferencia absztraktkötetével, illetve előadásaival, melyben például GONDA TIBOR (2020) hozza összefüggésbe a fogalmat a fenntartható turizmusfejlesztés lehetőségeivel.

SZABÓ BÉLA (2015) a város-reziliencia (fel)mérési és fejlesztési lehetőségeiről ír, melyben egy gyakorlati haszonnal kecsegtető programként való alkalmazás fontosságára hívja fel az olvasó figyelmét. Szintén a fogalom településföldrajzi vizsgálatokban való alkalmazása mellett érvel a már idézett PIRISI GÁBOR (2017; 2019), aki a helyi társadalom tértermelésének

különböző aspektusait hozza összefüggésbe a diverzitás, a kohézió, illetve az autonómia komplex jelenségeivel, melyeket a reziliencia legfontosabb kialakító tényezőinek fogalmaz meg. SEBESTYÉNNÉ SZÉP TEKLA et al. (2020) az okos városok koncepciójával hozza összefüggésbe a reziliencia fogalmát, illetve ismerteti annak mérési lehetőségeit a magyar városhálózaton, illetve a Visegrádi Négyeken (NAGY Z. et al. 2020) belül, s tanulmányában egy komplex reziliencia index segítségével rangsorolja hazánk, illetve a Visegrádi Négyek városait. HEGEDÜS JUDIT (2020) doktori disszertációjában tesz kísérletet a fogalom magyarosítására a rugalmasság jelzöt használva, amelyben a reziliencia mérhetőségének nehézségére hívja fel a figyelmet, valamint a magyarországi középvárosok problémamegoldó képességét vizsgálja.

A dolgozatban használt reziliencia-értelmezéshez talán a legközelebb álló hazai értelmezés LENDVAY MÁRTON-hoz (2016) kapcsolódik, aki amellet érvel, hogy a reziliencia-gondolat poszt-szocialista körülmények között vizsgálva segíthet megérteni, hogy a vidéki terek miért és hogyan jutottak el napjainkban megfigyelhető állapotukba, bizonyos múltból öröklött hagyatékok hogyan maradtak dominánsok, miközben új folyamatokkal keveredve kialakították a jelen turbulens környezetét. Tanulmányában a cselekvőhálózat-elmélet, illetve az *assemblage* elmélet (bővebben lásd: LENDVAY M. 2018a) segítségével mutatja be, hogy hogyan termeli újra a reziliencia jelenségét egy helyi rurális közösség, mindennapi tevékenységei és az azokhoz fűződő szimbolika által. Többek között ezen megállapításait fejti ki bővebben angol nyelvű doktori disszertációjában, melyben különös figyelmet fordít a különböző szereplők közötti együttműködés fontosságára (LENDVAY M. 2018b).

A hazai regionális tudományban sem érintetlen a terület, az elméleti, filozófiai irányzatot FARAGÓ LÁSZLÓ (2017) képviseli, aki a társadalmi (területi) rezilienciát az *autopoiesissel* rokon fogalomként értelmezi. TÓTH BALÁZS ISTVÁN pedig egy gyakorlatorientált oldalról közelíti meg a fogalmat, a regionális gazdasági reziliencia szemszögéből, egyrészt a magyar megyékben működő vállalkozások bevételeit tekintve, HEGEDÜS JUDITHOZ (2020) hasonlóan rugalmasságként használva a fogalmat (TÓTH B. 2012), másrészt annak regionális tervezési folyamatokban való alkalmazását figyelembe véve (TÓTH B. 2015).

Összességében, tekintve a fogalommal foglalkozó, illetve azt valamilyen formában érintő tanulmányok számának változását, a hazai, akár geográfiahoz kapcsolódó tudományos életben is látszik a gondolkör elterjedése, népszerűvé válása. Bár tény, hogy bizonyos területek nagyfokú dominanciája figyelhető meg, mellyel együtt más területek viszonylagos hiánya jelentkezik, a koncepció rugalmas alkalmazásának köszönhetően nagyobb visszhang feltételezhető a közeljövőben, nem csak a hazai tudományos életben, de szakpolitikai berkeken belül egyaránt. Egyetértve azonban mind HASSINK (2010), mind CUTTER (2016) véleményével, különösen fontosnak tartom, hogy több, kivételesen magasztos koncepcióhoz hasonlóan, mielőtt itthon is túlságosan elcsépeelt szólamná válna, az öncélú, felületes kísérleteket elkerülve, szükséges a fogalmat konceptualizálni és tisztázni, hogy milyen entitás rezilienciáját vizsgáljuk és mivel szemben.

2.4. A cselekvőhálózat-elmélet és kapcsolata a rezilienciával

A cselekvőhálózat-elmélet (*Actor-Network-Theory*, röviden ANT) eredetileg egy poszt-strukturalista alapokon nyugvó, az 1980-as években a szociológiában kialakult kutatási szempont, melyet leginkább BRUNO LATOUR, MICHEL CALLON és JOHN LAW nevéhez köt a szakirodalom (BERKI M. 2017; BOSCO, F.J. 2014). Lényege a relációs, vagy kapcsolati megközelítésen alapszik, amely szerint a különböző események, folyamatok és maguk az aktorok is a különböző aktorok/cselekvők (emberi, nem-emberi, materiális, diszkurzív) közötti összeköttetések és kapcsolatok által alakulnak ki, illetve folyamatosan változnak. Az ANT azt feltételezi, hogy a világ elsősorban nem statikus, előre meghatározott „dolgokból” áll, amelyeket a különböző folyamatok összekapcsolnak, hanem dinamikus, folyamatosan változó hálózatokból, amelyek kapcsolatok által jönnek létre, illetve rajtuk keresztül értelmezhetők maguk a különböző aktorok is (LAW, J. 1999). A megközelítés legfőbb célja a

cselekvőhálózatok kialakulásának és működésének bemutatása, amellyel napjaink komplex világának megértéséhez próbál hozzájárulni (LATOUR, B. 2005).

Az ANT megközelítés egyedisége, számos egyéb mellett, a vizsgálatok alanyainak felfogásában, az emberi és nem-emberi aktorok szimmetrikus fontosságának hangsúlyozásában, valamint a hierarchikustól eltérő térértelmezésében mutatkozik meg. A korábbi logikánál maradvá ebből a szempontból a tudás, a különböző ágensek, intézmények, szervezetek és maga a társadalom egésze is olyan hatások, amelyek a különböző emberi és nem-emberi hálózatok által keletkezett kapcsolatok függvényében alakulnak (ki) (LAW, J. 1999). Így az ANT kifejezetten arra hívja fel a figyelmet, hogy a különböző dolgok/cselekvők/aktorok nem értelmezhetők önmagukban, hanem önmagukon túli jelentéssel rendelkeznek, hiszen a kapcsoltság által többek, mint egyedi entitások, a kapcsolataik által értelmezendők (LATOUR, B. 2005). Ez azonban nem azt jelenti, hogy minden aktor – legyen az ember, intézmény, egy gép, növény vagy kórokozó – önálló, szándékos akarattal, cselekvőképességgel rendelkezik. A különböző aktorokra az ANT szempontjából LATOUR sokkal inkább az „aktáns” kifejezést javasolja, hiszen az *aktáns* „valami/valaki, ami/aki cselekvésre képes vagy a cselekvése mások által lehetséges” (1996, p. 373.). Tehát, az aktáns bármi lehet, ha mások által biztosított, hogy cselekvés forrása legyen, továbbá ami bármilyen mértékben befolyásoló tényező lehet (LATOUR, B. 2005). A magyar nyelvben, illetve a geográfiai szóhasználatban még elég idegennek tűnő kifejezés helyett azonban, BERKI MÁRTON-hoz (2017) hasonlóan én is inkább az aktor/cselekvő kifejezést használok a dolgozatomban.

A fent leírtakhoz kapcsolódik az ágencia újraértelmezése, illetve jelentésének kiegészítése is az ANT nézőpontjából, amely a különböző heterogén dolgok és anyagok [aktánsok] hálózatai révén létrejövő kapcsolatok eredménye (WHATMORE, S. 1999; BOSCO, F.J. 2014). Szemléletes példája ennek az, hogy magam sem lennék képes e dolgozat megírására, ezáltal tudást létrehozni, a laptopom, a könyveim, a különböző „hasznos” weboldalak, a tanszéki (köztük témavezetőm) és azon kívüli kollégáim által biztosított tudás és minden olyan egyéb eszköz és körülmény nélkül, melyek lehetővé tették/teszik magát az írással járó cselekvést. Az ANT megközelítése szerint, ha a különböző aktorok közötti kapcsolatok különböznenek a jelenlegitől, akkor az ágencia-hatások egy másik irányba tereltek volna, így nem az lennék, nem azt csinálnám, nem arra lennék hatással, ami most vagyok, amit most csinálok, ill. amire most vagyok hatással (BOSCO, F.J. 2014; LATOUR, B. 2005).

Bár az ANT nem a geográfiából eredeztethető megközelítés, mégis egyértelműen hordoz magában egy sajátos hely-, tér- és lépték értelmezést, mellyel integrálhatóvá válnak a mikro-, mezo- és makro-szintű cselekvők, illetve az általuk létrehozott hálózatok. Az ANT így nem csak az emberi – nem-emberi, valamint a strukturális – ágencia-központú dichotómiát képes áthidalni, hanem a különböző léptékekhez köthető (pl. globális – lokális) ellentmondásokat egyaránt. BERKI MÁRTON alaposan és érthetően fogalmazza meg ezt tanulmányában: „Az ANT előfeltételezései szerint a 'globális' folyamatok is helyi (mikro-szintű) interakciókra vezethetők vissza, amelyek számtalan szálon kapcsolódnak össze és kötődnek más lokális kapcsolatokhoz. (...) Ebben az értelmezésben tehát nincs ontológiai különbség a 'makro' és a 'mikro' között: az eltérés mindössze az, hogy amit makro-struktúrájának szoktak vélni, sokkal több kapcsolódással rendelkezik, mint az, amit 'mikro-helyszínek' neveznek.” (2017, p. 210.). A hierarchikus térértelmezést így alapvetően elveti az ANT, helyette az ún. „síkotológia” mellett érvel, amely az abszolút értelmezés helyett, a teret különböző heterogén hálózatokon belül összeadóó folyamatok hatásaként, eredményeként fogja fel (BOSCO, F.J. 2014; MURDOCH, J. 2006; MASSEY, D.B. 2005).

Bár maga az ANT megközelítése egy nagyon rugalmas és alakítható elméleti és módszertani keretet nyújt számos diszciplína számára, megvannak a maga kritikái és korlátai. Éppen az ANT flexibilitása jelenti a legnagyobb támadási felületet, hiszen zavart kelthet az olvasóban és magában a kutatóban is, hogy pontosan mit is jelent és mit foglal magába a cselekvőhálózat-elmélet (BOSCO, F.J. 2014). Maga LATOUR (1999) is kifejezi fenntartásait az elmélet befejezetlenségével, kiforratlanságával kapcsolatban, amihez az azt alkotó szavak („cselekvő”,

„hálózat”, „elmélet”) többértelműsége is hozzájárul. Az ANT további kritikájaként fogalmazódott meg az esetleges apolitizáltsága, amely az egyes hálózatok aktorainak érdekei között fennálló különbségek homályos magyarázatából adódik (lásd bővebben: LEE, N. – BROWN, S. 1994; HETHERINGTON, K. – LAW, J. 2000). Emellett, a térértelmezést tekintve is érte néhány kritika az ANT-t a geográfia irányából, amely részben kapcsolható az előző észrevételhez, s ami leginkább arra vonatkozik, hogy nem kifejezetten egyértelmű, hogy a különböző kapcsolatok térbeli kifejeződései eltérők lehetnek (BOSCO, F.J. 2014). Ezen korlát leginkább a hálózatokon belüli aktorok erőviszonyainak térformálását tekintve válik érthetővé, hiszen az egyes hálózatokban lévő kapcsolatok nem feltétlenül ugyanolyan „minőségűek”, ill. erősségűek, avagy irányúak, ezen különbségek pedig elkerülhetetlenül különböző tereket fognak létrehozni (lásd bővebben: SHEPPARD, E. 2002; HINCHLIFFE, S. 2000).

Minden kritikája és korlátai mellett – amelyek többségében kifejezetten mély ontológiai és episztemológiai szempontok mentén, különböző szubdiszciplínák közötti viták forrásai – az ANT megközelítése és használata mellett érvelek a dolgozatomban. Ennek legfőbb oka, hogy az ANT felfogásából eredeztethető rugalmassága, szereplő-, illetve térfelfogása alkalmassá teszi a társadalmi, gazdasági, természeti stb. aktorok, valamint a globális és helyi szereplők, folyamatok közötti hálózatok, összefüggések feltérképezését és egymáshoz fűződő viszonyainak komplex értelmezését (BERKI M. 2017).

Így térhetek vissza a 2.2.2. fejezetben taglalt, 1. táblázatban felvázolt közösségi reziliencia nézőpontok közötti különbségek bemutatására, hiszen így válnak érthetővé az ANT, a struktúrákat, illetve a pusztán társadalmi szereplőket előtérbe helyező nézőpontok közötti főbb eltérések. A cselekvés konkrét helyei, illetve a társadalmi szereplők interakciói mellett az ANT a kapcsolatokra fókuszál, amelyekben a cselekvők részt vesznek, illetve arra, hogy hogyan használják a kapcsolatokat a hálózatok befolyásolására (DWIARTAMA, A. – ROSIN, C. 2014). Ennek segítségével lehetséges lehatárolni a szőlő- és bortermelők társaságát, amelyet így nem csak a termelők alkotnak, hanem az őket meghatározó ökológiai (pl. növények, kártevők stb.), gazdasági (pl. kereskedők, fogyasztók), materiális (technológia, az ahhoz való hozzáférés), valamint a különböző egyéb társadalmi (pl. döntéshozók, szakértők, szakmaközi) és az azokhoz köthető diszkurzív aktorok. Emellett, nem értelmezhetjük az adott közösséget anélkül a természeti környezeti, társadalmi, gazdasági és politikai közeg nélkül, melyben mindennapjait éli, s amely meghatározza gazdasági tevékenységét, életminőségét. Így tágabban véve, a dinamikus szemlélet megköveteli, hogy absztrakt aktorokként megkülönböztessük akár a globális klímaváltozást, akár a periferezálódás folyamatait, akár a poszt-szocialista örökség jellemvonásait, amelyek aktívan közrejátszanak mind a társadalom belső mozgásfolyamataiban, mind a tértermelésben (DELEUZE, D – PARNET, C. 1996; BOSCO, F.J. 2014; LENDVAY M. 2016).

Az ANT megközelítéséből a gazdák elválaszthatatlanok attól a tér- és időbeli kontextustól, amelybe beágyazódnak, tehát egyrészt a saját gazdaságukba, a tágabb társadalmi, gazdasági, politikai és ökológiai környezetükbe, illetve az adott időbeli kontextusba, mely például a múltban gyökerező gyakorlatokból és szokásokból áll. Így egy farm, egy (mező)gazdasági vállalkozás nem csak azon kapcsolatok között értelmezhető, melyekhez éppen kötődik, ami egy folyamatos átalakulás (fejlődés) statikus pillanata, hanem a történelmi fejlődés, az útfüggőség szempontrendszerében is (CHIA, R. 1999). A gazdálkodás a DELEUZE-i értelmezésben nem a létezés, hanem a valamivé válás („becoming”) folyamatával értelmezhető, amelyben az emberek a környezetükben lévő különböző (konkrét és absztrakt) szereplőkkel történő kölcsönhatások által jellemezhetők (DELEUZE, D. – PARNET, C. 1996). E nézőpont hívja fel a figyelmet arra, hogy a tér társadalmi termék, de a tér is hatással van a „társadalom termelésére”. Ebből a folyamatos és dinamikus kölcsönhatásból alakulnak ki a szereplők, ill. cselekvők közötti kapcsolatok, melyek alakítják egymás viselkedését (BOSCO, F.J. 2014).

Ebből a megközelítésből a reziliencia nem a gazdasági egység egy jellemzőjét, vagy tulajdonságát tükrözi, elsősorban nem is a gazda/termelő változásokhoz való alkalmazkodóképességét mutatja, hanem az instabil kapcsolatokon belüli mozgását, melyet

minden nap alakítani és formálni kell. Így a reziliencia a gazdának/gazdaságnak nem egy konkrétan megragadható, mérhető tulajdonsága, hanem az anyagi, társadalmi, illetve kulturális kapcsolatok állandóan változó mintázataiban megjelenő eredménye (DAVOUDI, S. 2012; DARNHOFFER, I. et al. 2016). Egy olyan tulajdonság, melyet a szereplők nem feltétlenül szándékosan reprodukálnak mindennapi tevékenységeik révén, ami beágyazódik abba, ahogy az emberek a különböző gyakorlatokon keresztül bánnak a tevékenységeikhez köthető materiális javakkal, illetve abba, hogy milyen szimbolikus jelentést társítanak hozzá (LENDVAY, M. 2016).

A mintaterületeken ez a nézőpont kapcsolja össze igazán a termelőket (szőlőtermesztők, borászok stb.) a természettel (szőlő), a termékekkel (bor, különböző egyéb szolgáltatások stb.), a termeléshez kapcsolódó egyéb szereplőkkel (pl. ellenőrök, alkalmazottak, technológia), a fogyasztókkal, a kereskedőkkel, a különböző döntéshozókkal és magával a természeti környezetükkel, amelyben élnek és tevékenységüket végzik. Az ANT rávilágít arra, hogy nem csak a termelők, illetve nem csak a társadalmi hálózatok tehetnek arról, amilyen helyzetben vannak aktuálisan és nem is kizárólag az ezeket körülvevő „felsőbb erők”, hanem azokban a hálózatokban lévő kapcsolatok által alakult ki és alakul folyamatosan, amelyekben ezen cselekvők tevékenykednek. Így pedig a reziliencia sem értelmezhető kizárólagosan a társadalmi cselekvők közötti információáramlásként, vagy éppen a környezeti, strukturális determinista módon, mert a cselekvőhálózatokban lévő számtalan összeköttetés által a már említett cselekvők/szereplők/aktorok egymás által léteznek és formálódnak. A reziliencia tehát nem egy végpont, vagy végcél, amit el kell érünk, hanem egy folyamat, amelyet olyan egymással kölcsönhatással lévő aktorok generálnak, melyek egyszerre alakítják és torzítják a közöttük fennálló kapcsolatokat, még hozzá azért, hogy megőrizzék nélkülözhetetlenségüket a hálózatban lévő más aktorok számára (DWIARTAMA, A. – ROSIN, C. 2014).

Ez az „új” dinamikus nézőpont lehetővé teszi, többek között a gazdák különböző próbálkozásaiból fakadó lehetőségek, illetve korlátok vizsgálatát is. Egy új ötlet (pl. szőlőfajta, termelési mód, csomagolás, marketing stratégia), egy megváltozott vagy változásban lévő szemlélet, mely a termelésre/értékesítésre vonatkozik, hozzájárulhat a változásokhoz való alkalmazkodási képesség javulásához, hosszabb távon pedig a rezilienciához. Ha éppen az adott próbálkozás nem is válik sikeressé, az adott termelő, de a vele kapcsolatban lévők is tanulnak a hibájából, ha viszont sikeres (innovatív) lesz, akkor a tágabb környezetében lévők is alkalmazhatják a „módszert”. A folyamatos kísérletezés éppen azért fontos, hogy hatékonyabban, gazdaságosabban és biztonságosabban történjen a termelés, részben spekulatív okokból, részben a tradicionális értékek megőrzéséért, részben az új trendekhez való alkalmazkodás érdekében, valamint a bizonytalanra való felkészülésért (KAPLAN, R. – ORLIKOWSK, W.J. 2013; BALDUCCI, A. et al. 2011).

2.5. A dolgozatban használt reziliencia-értelmezés

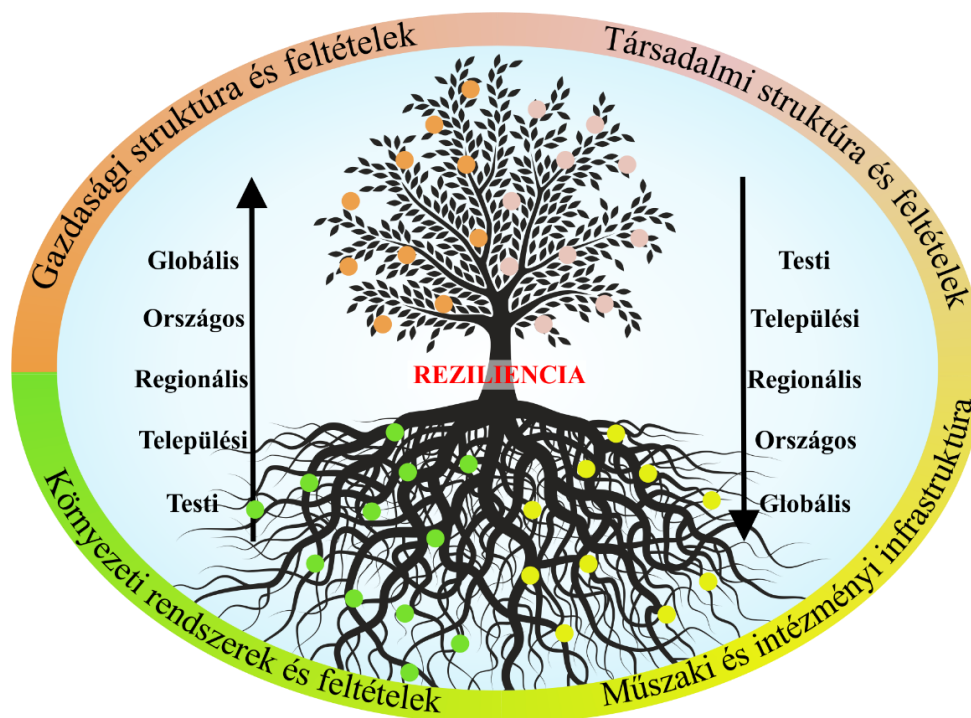
Ahogy a dolgozat előző részeiben összegyűjtöttem, a rezilienciát számos megközelítés és azokon belül is számos nézőpont alapján értelmezhetjük attól függően, hogy mi a vizsgálat fókusza, kik a vizsgálat alanyai és hogyan értelmezzük a közöttük lévő kapcsolatokat. Az általam vizsgált közösségi megközelítés, mely a szakirodalom alapján leginkább összekapcsolható a társadalomföldrajzi vizsgálatokkal (BERKES, F. – ROSS, H. 2013; WILSON, G. 2017; LONGSTAFF, P. et al. 2010; BROWN, K. 2014; ADGER, W. 2000; WEICHSELGARTNER, J. – KELMAN, I. 2014), egy meghatározott közösség, illetve társadalmi csoport környezeti, gazdasági, kulturális, illetve politikai változásokhoz való alkalmazkodóképességének vizsgálatára helyezi a hangsúlyt.

Ahogy a 2.2.2. fejezetben olvasható, a közösségi rezilienciát számos szerző néhány nagyon hasonló megfigyelési szempont, mondhatni puha (*soft*) indikátor szerint vizsgálta. Ilyen megfigyelési szempontok az 1. ábrán feltüntetett, BERKES és ROSS (2013) által összegyűjtött elemek: például az ember-hely kapcsolatok; pozitív szemlélet és értékek, hiedelmek, mentalitás; tudás, készségek, tanulás; társadalmi kapcsolatrendszer; elkötelezett vezetés stb.

Elemzésükben BERKES és ROSS (2013) számos közösségi rezilienciát érintő esettanulmányt (BUIKSTRA, E. et al. 2010; ROSS, H. et al. 2010) gyűjtöttek össze, melyekben a közös vizsgálati szempontokat keresték. Nagyon hasonló eredményre jutottak, mint VANECKHAUTE, L. et al. (2019), aki szintén a közösségi reziliencia összetevőit próbálta összegezni a szakirodalom alapján. Tanulmányában a természeti, a kulturális, a pénzügyi tőkét, az épített környezetet, a társadalmi, az emberi, valamint a politikai tőkét vonja párhuzamba a közösségi rezilienciával és ezek alapján jut közel ugyanazon *soft* indikátorok megnevezésére (VANECKHAUTE, L. et al. 2019). Ahogy a dolgozat korábbi részeiben említésre került, a szakirodalomban, főleg a reziliencia-kutatások kezdeti szakaszában nagyobb hangsúly helyeződött a sokszerű hatásokra adott válaszreakciók vizsgálatára. Ahogy a reziliencia-gondolat fejlődött azonban, úgy vált egyre „népszerűbbé” a konstruktivista nézőpont, amely azt vizsgálja, hogy mely tényezők teszik az adott közösségeket rezilienssé (BROWN, K. 2015). Ez a gondolat vezet el oda, hogy a legtöbb esetben sokkal inkább érdemes a lassú, „rozsdásodás-szerű” folyamatok (pl. a periferizációhoz, a globális klímaváltozáshoz stb. köthető) hatásait vizsgálni, amelyek úgy mond „megágyaznak” a sokszerű hatásoknak (PENDALL et al. 2009; BROWN, K. 2014; PEZZI, M. - URSO, G. 2017). A dolgozatban többek között ezért választottam a már említett, BERKES és ROSS (2013) a reziliencia integrált szemléletét tükröző modelljét, amelyből egyrészt az esettanulmányok eredményei alapján relevánsnak ítélt, másrészt a leginkább térreleváns tényezők mentén elemeztem a mintaterületeken élő és tevékenykedő szőlő- és bortermelők közösségét.

Emellett, a közösségi reziliencia megközelítést a cselekvőhálózat-elmélet nézőpontjával kapcsoltam össze, amellyel a célom volt a többségében a különböző struktúrákhoz, vagy a társadalmi szereplők ágenciájához kapcsolódó reziliencia-értelmezések dichotómiájának feloldása. Az ANT nézőpontjából egyformán „fontosak” az emberi, a nem-emberi, a materiális és a diszkurzív cselekvők/aktorok, illetve azok ágenciája, amely egy sokkal komplexebb és teljesebb képet képes bemutatni az egyes közösségek rezilienciáját tekintve (3. ábra). Az ábra a különböző területi léptékek cselekvőhálózatokban való összekapcsolódását ábrázolja, amelyben a különböző struktúrához, ill. dimenzióhoz (keret) tartozó aktorok (körök) folyamatos kölcsönhatásban vannak egymással és kapcsolataik alakítása által a vizsgált közösségek rezilienciáját is folyamatosan befolyásolják.

3. ábra. A dolgozat reziliencia értelmezése.

Forrás: DARHOFER, I. et al. (2016, p. 119.), BERKI M. (2017, p. 211.) és NAGY GY. (2020, p. 9.) alapján, saját szerk.

Mindemellett, nagyrészt közös az előzőekben felsorolt tanulmányokban, hogy egyfelől nem kifejezetten geográfiához kapcsolódnak, így nem minden vizsgálati szempont térreleváns, másrészt az esettanulmányok zöme nem kapcsolódik sem Kelet-Közép-Európához, sem a poszt-szocialista környezethez, így a sajátos politikai, gazdasági, illetve társadalmi környezet közösségi rezilienciára gyakorolt hatásainak vizsgálata is igencsak hiányos (LENDVAY, M. 2016). Bár a dolgozatnak nem kifejezett célja a poszt-szocialista átalakulás folyamatainak szisztematikus feldolgozása, a rurális tereket érintő periferizációs folyamatok nem választhatók el sem a szocialista múlt hagyatékától, sem a rendszerváltozást követő sajátos átalakulástól, illetve annak máig ható következményeitől. Az esettanulmányokban így, nem volt lehetséges a poszt-szocialista körülmények figyelmen kívül hagyása, illetve a rezilienciával való össze-nem-kapcsolása, amely azonban reményeim szerint egyfajta alapot szolgáltat a későbbi hazai és azon belül sajátos poszt-szocialista reziliencia-kutatásokhoz.

A dolgozatban nem törekedtem saját reziliencia definíció megfogalmazására, sokkal inkább a számos értelmezés közül próbáltam kiválasztani a kutatás céljához leginkább megfelelőt. Véleményem szerint PIRISI GÁBOR kellően összetett, mégis értelmezhető reziliencia definíciója szinte teljesen lefedi a dolgozat elméleti részében taglalt számos definíciót, illetve értelmezést. Ez igaz még úgy is, hogy tanulmányában direkt módon nem tér ki sem a közösségi rezilienciára, sem a cselekvőhálózat-elméletre, mégis úgy próbálja szintetizálni a számos megközelítést és nézőpontot, hogy az ne csak a településföldrajz, de a földrajz bármely ágában kiindulópont tudjon lenni. PIRISI GÁBOR komplex definíciója alapján *„a reziliencia társadalmi konstrukció, amelyet egy térbeli alapon szerveződő, intézményesült és informális kapcsolatok által összekapcsolt közösség hoz létre. E kapcsolatok által hordozott készségek és tudás összessége, amely lehetővé teszi a változó, a közösség szempontjából külsődleges társadalmi, gazdasági, politikai és ökológiai feltételekhez való folyamatos alkalmazkodást, a közösség működőképességének megőrzését, a képességet a saját készségek és tudás bővítésére és struktúra megújítására, ezáltal a közösség kiszolgáltatottságának csökkentésére”* (2017, p. 67.). Ezen definíciót a dolgozat szempontjából mindössze annyival egészíteném ki – mely leginkább az ANT nézőpontjának direkt alkalmazásából lehet szükséges –, hogy maga az „összekapcsolt közösség” az emberi és nem-emberi aktorok és azok ágenciája révén kapcsolódik össze, mely a „tudásbővítés”, illetve a „struktúra megújítás” mellett, az aktorok között fennálló hálózatok és kapcsolatok alakításában és megújulásában is tetten érhető.

3. Kutatási módszerek

A reziliencia és periferizálódás elméletének és megjelenési formáinak feltárása során nagy hangsúlyt fektettem a meglevő szakirodalom áttekintésre és kritikai értelmezésére, mind nemzetközi, mind hazai szinten. A kutatás során kvalitatív és kvantitatív módszereket egyaránt alkalmaztam. A rendszerváltozás óta történt területi változások és a periferizáció számszerűsíthető hatásainak kimutatásához statisztikai adatelemzést végeztem, a reziliencia helyi megjelenési formáinak vizsgálatánál pedig félig strukturált interjúkat készítettem, melyeket két esettanulmányban dolgoztam fel.

A statisztikai adatelemzés a vizsgálati területek bemutatását célozta tágabb földrajzi kontextusukban, amelynek keretein belül főbb társadalmi és gazdasági mutatók időbeli változását vizsgáltam a rendszerváltozástól napjainkig. A vizsgált mutatók kiválasztásánál nagy hangsúlyt fektettem a periferizálódással, illetve a területi egyenlőtlenséggel foglalkozó szakirodalomban található indikátorok használatára. Emellett, igyekeztem olyan mutatókat kiválasztani, amelyek mindkét országban használatosak, illetve elérhetők regionális, megyei és lehetőleg települési szinten egyaránt. A főbb társadalmi indikátorok a népességszámhoz, annak változásához kapcsolódnak (természetes szaporodás, vándorlási egyenleg, öregedési ráta stb.), míg a gazdasági mutatók a gazdasági szerkezetéhez, a vállalkozási intenzitáshoz, a munkanélküliek számához, illetve a gazdasági teljesítményhez köthetők. Az adatelemzéshez használt adatok és mutatók forrásait a 2. táblázatban tüntettem fel.

Leírás	Adatforrások
A Magyarországra vonatkozó adatok	Népszámlálás 2011; KSH; Statinfo; TeIR T-Star; Lechner tudásközpont idősoros elemző; Eurostat
A Romániára vonatkozó adatok	Népszámlálás 2011 (<i>Recensământul populației</i>); Tempo Online; Romániai Regionális Fejlesztési és Közigazgatási Minisztérium (<i>Ministerul Dezvoltării Regionale și Administrației Publice</i> [1]); Eurostat
A magyarországi borvidékekre, hegyközségekre, adóalanyokra vonatkozó adatok	HNT.hu; Hegyközségek Nemzeti Tanácsa (HNT) adatszolgáltatás; Nemzeti Adó- és Vámhivatal (NAV) adatszolgáltatás
A romániai (Arad megyei) szőlő- és borkészítéshez köthető vállalkozásokra vonatkozó adatok	Nemzetstratégiai Kutatóintézet (NSKI) adatszolgáltatás

2. táblázat. A dolgozatban felhasznált adatok forrásai.

Az elemzésben használt mutatókat a rendszerváltozástól számított lehető legkorábbi évekre próbáltam kiszámolni, mely Magyarország esetében 1990, Románia esetében többnyire szintén ez az év. Az Eurostat adatbázisa 2000-től szolgáltat egységes, összehasonlítható GDP adatokat, így ezen mutató esetében ezt az évet határoztam meg vizsgálati alapnak. A vizsgált időszakot lezáró évet a használt mutatók elérhetősége határozta meg, mind az egyes országok, mind a területi szintek esetében. Ez a legtöbb esetben a 2018-as évet jelentette.

Az elemzéseket, valamint az eredményeket szemléltető táblázatokat a Microsoft Excel és az IBM SPSS Statistics 23 szoftverek segítségével készítettem, illetve állítottam össze. Az ábrákat és térképeket a Quantum GIS 3.4, illetve az ARCMAP 10.4 szoftverekkel szerkesztettem. Az ezek alapját alkotó vektoros alaptérképeket az Openstreetmap, a Geo_spatial.org, illetve Geofabrik alapadatbázisaiból használtam fel.

A kutatás kvalitatív része legfőképp félig strukturált szakértői-, illetve mélyinterjúkra támaszkodik. Az interjúk félig strukturáltsága abban merült ki, hogy az előre meghatározott kérdések száma nem volt jelentős. A szakértői mélyinterjúk alkalmával három (makro folyamatok, területi egyenlőtlenségek, fejlesztési lehetőségek), a termelőkkel készített mélyinterjúk alkalmával szintén három (múlt, zavaró tényezők, társadalmi kapcsolatok) jól meghatározható témakör köré építettem fel az interjúk szerkezetét, amelyek sorrendjéhez nem feltétlenül ragaszkodtam. Néhány kritikus kérdést fogalmaztam meg, azonban a kérdések egy része nem feltétlenül hangzott el minden alkalommal, sok függött a helyzettől és a beszélgetés irányától, illetve hangulatától. Emellett megpróbáltam a korábbi interjúpartnerektől elhangzott információkat is beépíteni és belefoglalni a későbbi beszélgetésekbe (BRUFF, I. 2017).

Az interjúk legnagyobb részét személyesen végeztem, a pandémia következtében, az összesen 43 interjúból 14 alkalommal Skype-on keresztül történt a beszélgetés. A találkozók előre egyeztetett időpontban, több hullámban történtek és időtartamuk 45 és 90 perc között váltakozott. Az interjúk többségében magyar nyelven folytak, a román mintaterületen azonban részben anyanyelvi román-magyar, román-angol, illetve kizárólag angol nyelven is, a lehetőségektől függően. Ezekben az esetekben a tolmácsok közreműködésének köszönhetően a nyelvi akadályok minimalizálódtak. Az interjúpartnereket minden esetben biztosítottam anonimitásuk megőrzéséről, a beszélgetések során rögzített hanganyagok a transzkriptálás után törlésre kerültek. Az egyes személyeket kódokkal jelöltem, melyeket csupán én ismerek. A kutatás során készült interjúkra vonatkozó alapvető információk a 3. mellékletben kerültek feltüntetésre. Az interjúpartnerek nevét csupán abban az esetben tüntettem fel, ha azt külön kérték, illetve, ha az információ egy közvetett forrásból (pl. írott, vagy online sajtóból) származott. Az idegen nyelvű interjúkban elhangzott idézeteket magyarra fordítva tüntettem fel a dolgozatban. Az interjúk alkalmával elhangzott információkat a BERKES és ROSS (2013) által integrált közösségi reziliencia összetevői mentén kategorizáltam, amely segítségével kiválaszthattam, mely reziliencia vizsgálati szemponthoz hogyan kapcsolódnak az elmondottak.

Az adatgyűjtés első hulláma 2019 júniusától októberig zajlott le, mely 13 mélyinterjút foglalt magában, és Magyarország és Románia belső és határ menti területeinek változásaira, a periferizációs folyamatok megjelenési forrásaira fókuszált. Az egyes szakértők, illetve

interjúpartnerek kiválasztása nagyrészt a releváns szakirodalomhoz köthető szerzőkre irányult, akik hólabda módszerrel további lehetséges partnereket ajánlottak. Ezen személyekkel email-en keresztül történt a kapcsolatfelvétel, illetve a személyes találkozó időpontjának egyeztetése.

A kutatás második hulláma 2020 januárjától áprilisig tartott, mely idő alatt a mintaterületeken élő és tevékenykedő szőlőtermelőkkel és borászokkal, valamint ezen gazdasági tevékenységekhez köthető egyéb szereplőkkel, illetve döntéshozókkal készítettem félig strukturált- és mélyinterjúkat. Ebben a szakaszban a különböző szereplők tapasztalatainak, véleményének, vállalkozási és termelési stratégiáinak, együttműködési hajlandóságának, illetve saját és vállalkozásuk eddigi életútjának feltárására helyeztem a hangsúlyt. Legfőképp arra voltam kíváncsi, hogy a szakirodalom alapján leírt és meghatározott rezilienciát, illetve annak jegyeit hogyan és milyen mértékben, illetve formában lehet felfedezni a mintaterületeken. Ezen idő alatt 16 interjút sikerült készítenem Soltvadkertben, illetve Kiskőrösön, míg négyet az Arad-hegyaljai borvidéken. Ezen interjúpartnerek kiválasztását egy médiaelemzés előzte meg, amivel célom volt feltárni, hogy mely borászatok reprezentálják a kiválasztott térségek bortermelőit, illetve melyek azok, akikkel előzetesen fel tudom venni a kapcsolatot. Nagyrészt ebben a hullámban is email-en keresztül vettem fel a kapcsolatot, amelyet, amennyiben arra nem érkezett válasz, telefonon ismételt meg. Arad-hegyalján volt példa a közösségi médián keresztül történő kapcsolatfelvételre, mely különösképpen sikeresnek bizonyult. Az előzetes médiaelemzés eredményein kívül itt is támaszkodtam a hólabda módszerre, azonban az előzetes kapcsolatfelvételek sikeressége (elfogadása) okán nem volt jellemző a még fel nem keresett partner ajánlása.

Az interjúk kutatás harmadik hulláma 2020 decemberétől 2021 februárjáig tartott, mely idő alatt a vírushelyzetre való tekintettel többségében online módon kommunikáltam az interjúpartnerekkel. Bár részben korlátozótenyezőként fogható fel a nem személyes jellegű találkozó, illetve a bizonyos szintű online térből való kirekesztettség, a felkeresett interjúpartnerek számára az átalakulóban lévő, egyre inkább elfogadottabbá váló online kommunikáció nem jelentett leküzdhetetlen akadályt. Ekkor, a korábbi interjúk alkalmával elhangzott információk, elérhetőségek és ajánlások alapján, a még fel nem keresett „hólabda partnerekkel”, további szőlő- és bortermelőkkel, illetve az ágazathoz köthető szakmai és szakmaközi szervezetek képviselőivel és döntéshozóival készítettem félig strukturált és mélyinterjúkat, melyre a problémák több szempontból való megvilágítására volt szükség. Ebben a hullámban, mely időszak alatt összesen 14 interjú készült, szintén főleg email-en próbáltam meg először kapcsolatba lépni, kivéve azon partnereket, akiknek a telefonszámát adták meg elérhetőségként.

Az interjúk eredményeit esettanulmányi módszerrel dolgoztam fel, mert a szakirodalom szerint ez a módszertan alapvetően éppen arra alkalmas, hogy a különböző intézmények, gyakorlatok, folyamatok és kapcsolatok komplexitását mélyebb szinten feldolgozza és megértesse (HARRISON, H. et al. 2017). Az ilyen típusú kutatásokban gyakran előfordul a vizsgálatban résztvevő szereplők nézőpontjainak, világnézeteinek, tapasztalatainak és a különböző folyamatokra való befolyásának vizsgálata, mely nagyban meghatározza személyes és vagy kollektív sikereiket, illetve sikertelenségüket (SIMONS, H. 2009). Az esettanulmány lehet felderítő, magyarázó, értelmező vagy leíró jellegű, illetve irányultságú az adott példától és a kutató céljától függően (DENZIN, N.K. – LINCOLN, Y.S. 2011).

Általában maga a kutató is részese lesz az elemzésnek, nem csak azért, mert jelenlétével és személyével alapvetően befolyásolja a kutatás alanyait, illetve azok viselkedését, hanem érzékelései és értelmezései által önkéntelenül szubjektív véleményt formál az adott folyamatokról és eredményekről (HARRISON, H. et al. 2017). Így a módszertan maga nem feltétlenül megismételhető, illetve nagy valószínűséggel nem ugyanazon eredményekre vezet egy újbóli/későbbi megisméltés során (THRIFT, N. 1997). Azért is tekintettem kíváltképp alkalmasnak az esettanulmányi módszer(tan) használatát a közösségi reziliencia kutatására, mert bár számos definíciója létezik, FLYVBJERG (2011) állítja, hogy a Merriam-Webster Dictionary egyszerűbb fogalmának használata célravezetőbb lehet: „*egy meghatározott egység*

(például egy személy, vagy közösség) mélyreható elemzése, különös figyelmet fordítva a környezetével kapcsolatos fejlődési tényezőkre”. Nem meglepő, hogy a közösségi, illetve társadalmi reziliencia-kutatás egyre jobban elterjedt és elfogadott formája ez a módszer. Ennek segítségével nyílik lehetőségünk megvizsgálni egy terület, illetve csoport bizonyos helyzetekre, változásokra vonatkozó helyzetértékelését, felkészültségét, válaszreakcióit és a változásokra való alkalmazkodás mértékét. Leginkább így értékelhetjük ki, hogy milyen tényezők teszik, vagy tehetik a területet/csoportot rezilienssé, illetve ezek mekkora jelentőséggel bírnak (FOSTER, K. 2006; ASHKENAZY, A. et al. 2018).

Kutatásomban két esettanulmányt dolgozok fel, melyek közös vonása, hogy szőlő- és borkortermelők helyzetét tárom fel és kapcsolom egyrészt a periferizálódás, másrészt a reziliencia koncepciójához. Az esettanulmányok kiválasztásánál több tényező is szerepet játszott. A szegedi társadalomföldrajzi iskolát képviselve, valamint a földrajzi közelség okán kifejezetten olyan csoportokat kerestem, amelyek a Dél-Alföld régióban, illetve annak közelében helyezkednek el. A régió gazdasági szerkezetéből adódóan, már a kutatás elején körvonalazódni látszott, hogy a mezőgazdasághoz köthető csoportokat érdemes vizsgálni. Több ötlet felmerült, de végül a szőlő- és borkortermelők csoportja mellett döntöttem azért, mert az ő helyzetük komplexebb, egyrészt a mezőgazdasági termelésük, másrészt a termékekhez köthető szabályozást és kereskedelmet tekintve, harmadrészt pedig az ezekhez kapcsolódó különböző turisztikai szolgáltatások és termékekben rejlő lehetőségek miatt. Éppen az összetettségéből adódóan, ezért nem csupán a többi borvidékhez kapcsolódó esettanulmányok kiindulópontja lehet, de számos ágazat és szektor szereplőinek vizsgálatához is hozzájárulhat a reziliencia-gondolat társadalom- és gazdaságföldrajzi vizsgálatokba való beemelése. A Dél-Alföldi régiót tekintve a Kunsági borvidéket választottam a három lehetséges borvidék közül, azon belül is az „Arany háromszög” településeit (Soltvadkert, Kiskőrös, Kecel), mert itt található az ország legnagyobb területű összefüggő szőlőültetvénye, valamint a legnagyobb területű hegyközsége, és mert ezen térségnek van legmeghatározóbb múltja a borvidéken.

A romániai mintaterület kiválasztását, illetve a dolgot Romániához kapcsolódó részeit legfőképp a doktori képzésem alatt a Temesvári Egyetemen eltöltött két félév indokolja. Amellett, hogy viszonylag alapos terepi tudást halmoztam fel, feltett szándékom volt egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat elvégzése. Többek között ez is meghatározta az esettanulmányok kiválasztását, hiszen törekedtem arra, hogy az országhatár két oldalán hasonló tevékenységet folytató csoportok kerüljenek kiválasztásra. Éppen ezért döntöttem az Arad-hegylajai, másnéven Ménes-Magyarádi borvidék mellett, hiszen ez a Vest régió legrégebbi hagyományával rendelkező borvidéke, továbbá magyarországi kapcsolatai és kötődései vannak, valamint a szocialista időszak öröksége a mai napig nagyban meghatározza a helyi lakosok és gazdák életét. Mindkét közösség nagyfokú specializációval jellemezhető gazdasági tevékenységet folytat, amely révén nem tartozik a legszegényebb, legmarginalizáltabb közösségek közé, ám kitettségük és poszt-szocialista hagyatékuk által igencsak sérülékenyek.

A dolgozatban nagy hangsúlyt fektettem továbbá a másodlagos adatelemzésre, főleg a különböző online médiában fellelhető tartalmak elemzésére, amely legnagyobb részben a mintaterületeket érintő gazdasági tevékenységre, illetve mezőgazdasági termelésre, annak helyzetének bemutatására fókuszál. Ez továbbá fontos kiegészítő- és háttérinformációkkal szolgált mind az interjúk kutatás, mind az elemzés folyamatában. Ezeket, többek között az alábbi országos, regionális, illetve helyi jelentőségű hírportálok tartalmait jelentették: *origo.hu*, *index.hu*, *hvg.hu*, *agronaplo.hu*, *agrotrend.hu*, *agroforum.hu*, *delmagyar.hu*, *baon.hu*, *bacs megye.hu*, *magyarmezogazdasag.hu*, *szakszervezetek.hu*, *turizmusonline.hu*, *bor.hu*, *borespiac.hu*, *pecsiborozo.hu*, *maszol.ro*, *erdely.ma*, *kronikaonline.hu*, *crameromania.ro*, *romaniaturistica.ro*. Ahogy a kutatás egésze, a médiaelemzés is induktív megközelítésen alapult, amelynek célja a két mintaterület és a két közösség, illetve ezeknek az online médiában megfigyelhető jelenlétének megismerése volt. A keresés folyamatát, illetve időtávját tekintve nem határoztam meg sem kezdő, sem végpontot, a lehető legkorábbi találatok rögzítése mellett, a dolgozat elkészültéig folyamatosan nyomon követtem a megjelenő híreket. Az előre

meghatározott keresőszavak segítségével gyűjtöttem össze a találatokat, melyeket relevancia, hangvétel és a bennük található információk jellege (tájékoztató, hírhajás, marketing-célú stb.) alapján különítettem el. A legfőbb keresőszavak a következők voltak: „*Soltvadkert*”, „*Arany háromszög*”, „*Kunsági borvidék*”, „*szőlőtermesztők*”, „*borászok*”, „*Arad-hegyalja*”, „*Ménes*”, „*Minis*”, „*Minis-Maderat*”.

További hasznos információforrás volt az Erdélyi János rendezte „*Jó boroknak szép hazája Erdély*” I.-IV. ismeretterjesztő filmsorozat, amely 2011-2013 között mutatja be, többek között az Arad-hegyaljai borvidéket is [2]. Szintén hasznos információt tudtam felhasználni a *Soltvadkertiv.hu* archívumából, ahol hetente kerülnek feladások, melyek az esetek többségében valamilyen mértékben érintik a helyi, illetve a környékbeli szőlőtermelőket és bortermelőket. A médiában található források elemzése mellett, a különböző jogszabályok, rendeletek, törvények, megyei és helyi szabályozási- és tervdokumentumok, illetve ezek változásának és hatásainak vizsgálatát is elvégeztem, melyek nagyban befolyásolják a vizsgált térségek, csoportok lehetőségeit.

4. Kutatási eredmények

A dolgozat eredményeit két alfejezetben foglalom össze, amelyből az első a periferizáció folyamatát mutatja be kvantitatív módszerekre támaszkodva. Ebben a fejezetben a periferizáció folyamatát társadalmi és gazdasági mutatók segítségével vizsgálom Magyarországon és Romániában régiós, megyei, majd a Dél-Alföld és Vest régiókon belül helyi szinteken, a rendszerváltozástól napjainkig. A második alfejezetben a kutatás közösségi reziliencia vizsgálatával kapcsolatos eredményei kerülnek bemutatásra a két kiválasztott mintaterület, illetve közösség példáján. Ebben az alfejezetben a kutatás során elkészült interjúk információira támaszkodva, illetve a szakirodalomban leírtak alapján mutatom be, hogy hogyan értelmezhető a közösségi reziliencia fogalma két (fél)periférikus, rurális földrajzi területen.

4.1. A mintaterületek tágabb földrajzi kontextusa

4.1.1. A két régió és megyéik országos és európai léptékű helyzete

4.1.1.1. A Dél-Alföld régió

Magyarországon hét NUTS-2-es régió található, melyek közül a Dél-Alföld régió az ország délkeleti részén helyezkedik el. Keletről Romániával, délről Szerbiával határos. Három megye alkotja: Bács-Kiskun, Békés és Csongrád-Csanád.

Népességszám tekintetében a régiók között 1990 óta változatlanul a harmadik helyet foglalja el a Közép-Magyarország és az Észak-Alföld régiók után. A változatlan pozíció ellenére a népességfogyás jobban sújtja, mint a legtöbb régiót. Az 1990-es évi értékhez képest a Dél-Alföld régió *népessége* közel 9%-kal csökkent 2018-ra, amely az országos átlag kétszerese. Bács-Kiskun és Csongrád-Csanád megyében viszonylag kismértékű csökkenés (-5%) volt megfigyelhető, ezzel szemben Békés megye népessége közel 16%-kal csökkent a vizsgált időszakban, mely leginkább az elöregedésből fakadó természetes fogyás mértékével, illetve a megye népességmegtartó erejének nagymértékű csökkenésének együttes hatásával magyarázható (BEKE S. 2017).

A népmozgalmi mutatók alapján még inkább kirajzolódik a régió sajátos helyzete. Ha megvizsgáljuk az ezer főre jutó *természetes szaporodás/fogyás* mutatóját, elmondható, hogy 1990 és 2018 között ebben a régióban volt a legmagasabb a természetes fogyás értéke. Az aggregált országos átlag (-103 ezrelék) fölötti -146,1 értékével az első helyet foglalja el a hazai régiók között. A jelenség szintén Békés megyét érinti leghátrányosabban, azonban Bács-Kiskun és Csongrád-Csanád is az ország megyéinek hátrányosabb egyharmadában találhatók.

A vándorlás tekintetében a régió nincs a legrosszabb helyzetben lévők között. A *vándorlási különbözete* alapján 1990 és 2018 között a régiók listáján a sereghajtók között, a negyedik

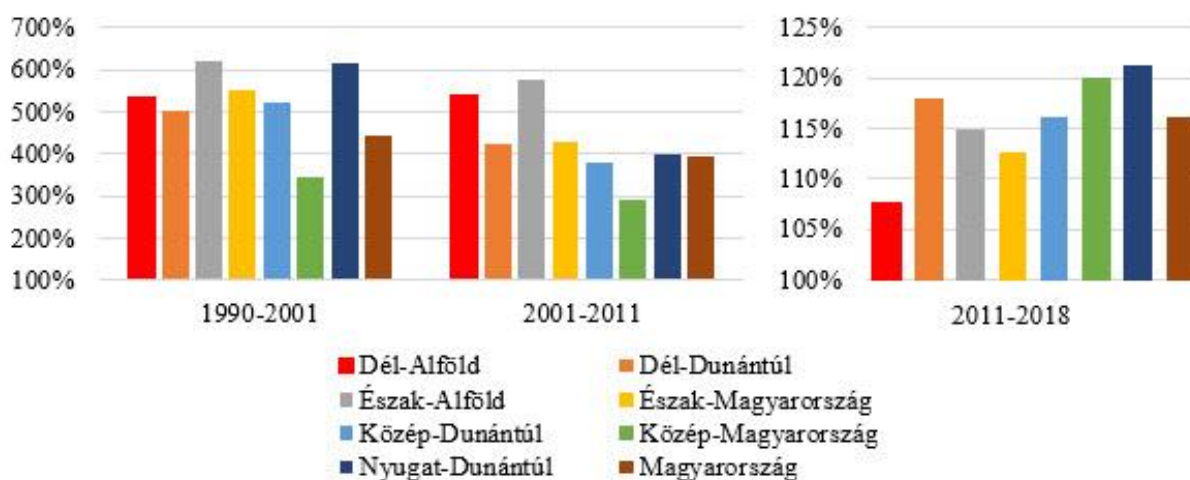

helyen található a Dél-Dunántúl, az Észak-Alföld, illetve az Észak-Magyarország régiók után. Ez a megyék között azt jelenti, hogy Békés az elmúlt 25 év értékei alapján összességében csupán Szabolcs-Szatmár-Bereg és Borsod-Abaúj-Zemplén megyéket előzte meg, míg a másik két dél-alföldi megye országos szinten a felső harmadba tartozott.

A régió foglalkozási szerkezetében, köszönhetően többek között a természetföldrajzi adottságoknak, alapvetően máig a legmagasabb a *mezőgazdaságban foglalkoztatottak* aránya (az országos átlag kétszerese). 1990 és 2018 között vizsgálva minden időszakban ebben a régióban volt a legmagasabb az agrárkeresők aránya. Bár az 1990-es értékhez képest 2001-re minden régióban csökkent valamelyest a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya, a 2008-as östermelőkre vonatkozó jogszabályi változások, valamint a 2011-es évtől kezdődő közmunkaprogramok ismét a mutató növekedését idézték elő (KOÓS B. 2016). Az *ipari foglalkoztatottak* tekintetében, ahogy a többi régió esetében is, az 1990-es értékhez képest 2001-re nagy mértékű csökkenés figyelhető meg a Dél-Alföld régió esetében, ami 2011-ig tovább folytatódott. Majd a 2018-as adatok azt mutatják, hogy 2011-hez képest az országos átlag újra emelkedni kezd az ország „újraiparosításával” párhuzamosan, amit alátámasztanak a regionális adatok is, hiszen a régiókban átlagosan 1,5%-kal nőtt az ipari keresők aránya. A Dél-Alföld régió annyiban tér el tőlük, hogy itt volt a legkisebb a növekedés a 2011-es és a 2018-as időpont között (0,9%). Ez egyben azt is jelzi, hogy néhány kiemelt projektől eltekintve (pl. Mercedes-beruházás és a nyomában betelepülő multik), a régió a jelentős kormányzati (és EU-s pénzekből) finanszírozott „újraiparosítási” program haszonélvezői között az utolsó helyen kullogott.

A *munkanélküliségi rátát* vizsgálva elmondható, hogy a Dél-Alföld helyzete a többi régióhoz képest hosszabb időtávban változatlan, a rangsorban a vizsgált időszakot tekintve mindenkor a középmezőnyben szerepelt, értékei rendre az átlagértékek közelében mozogtak. Az időpontok közötti változások mértéke alapján is az átlagoshoz közeli értékekkel rendelkezett. Ugyanez elmondható a régió megyéire is.

A *vállalkozások számát* tekintve, a Dél-Alföld régióban volt a Közép-Magyarország és az Észak-Alföld régió után a legtöbb vállalkozás, amely főként a mezőgazdaság kiemelkedő részesedésének és az agráriumhoz köthető vállalkozások nagy arányának volt köszönhető. 1000 főre vetítve 1990-ben és 2001-ben a negyedik, illetve harmadik helyen állt a régiók rangsorában, 2011-ben és 2018-ban azonban már a legelső helyen szerepelt. A vállalkozások számának növekedését vizsgálva, az 1000 főre jutó vállalkozások számát tekintve megfigyelhető a régió esetében egy, a többi régióhoz viszonyított lassuló tendencia, mely köszönhető többek között a gazdasági és vállalkozási szerkezet sajátosságainak (DARINNO 2011) (4. ábra).

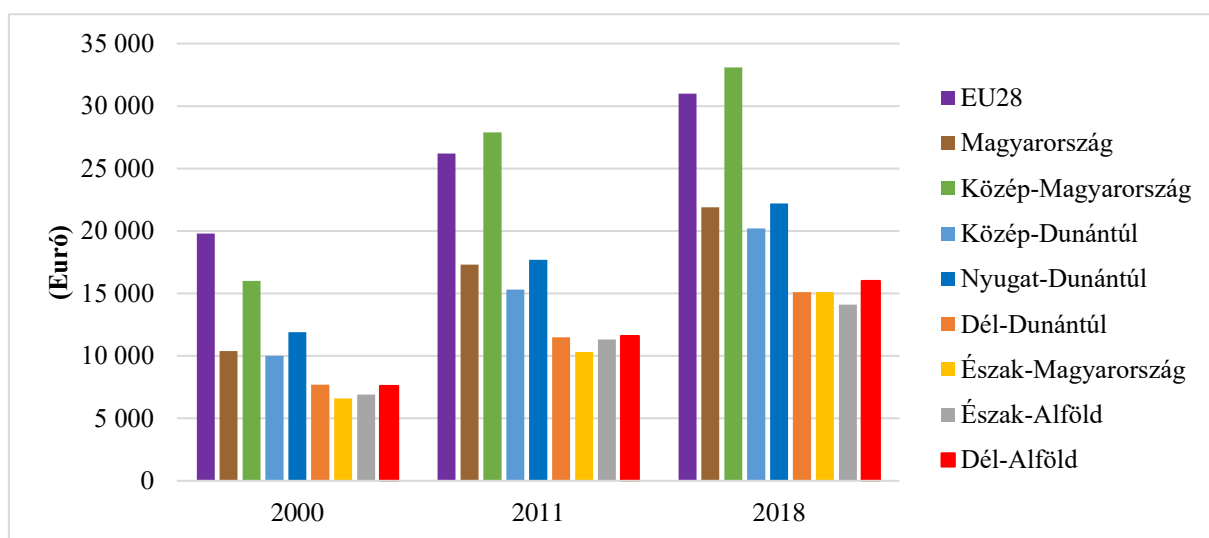

4. ábra.: Az 1000 főre jutó vállalkozások számának változása a magyar NUTS-2-es régiókban, 1990-2018
Forrás: TeIR, saját szerk.

Az 1000 lakosra jutó regisztrált egyéni vállalkozások száma tekintetében a Dél-Alföld régió értéke 1995-ben országos átlag alatti volt, és a régiók rangsorában az ötödik helyen állt. Különösen nagy változást hozott azonban 2007-ben az áfa-törvény módosítása, 2008-ban a mezőgazdasági őstermelőkre vonatkozó kötelező adószám kiváltása, valamint az adókedvezmények bevezetése (KSH 2008). Mindezeknek köszönhetően 2011-re megduplázódott az egyéni vállalkozások ezer főre vetített értéke, 2018-ban pedig már a legmagasabb értékkel rendelkező régió volt országosan. A megyéket tekintve Bács-Kiskun a második, Békés a harmadik, míg Csongrád-Csanád a hetedik helyen helyezkedett el az ország megyéi között.

Gazdasági teljesítőképessége, illetve a bruttó hazai termék (GDP) értéke alapján a 2000-től 2018-ig terjedő időszakban a régió minden esetben az ötödik helyen állt és az ország összes GDP-jének átlagosan 9%-át tette ki. A vizsgált időszak alatt a Dél-Dunántúl régió kivételével a legkisebb gazdasági növekedést produkálta, amely az országos átlag értéke alatt volt, s jelzi a régió leszakadását más hazai régiókhoz képest. Az egy főre jutó GDP tekintetében stabilan a középmezőnyben található (5. ábra), az országos átlaghoz viszonyítva 2000-ben és 2018-ban egyaránt 73%-ot, az EU28 átlagához viszonyítva 2000-ben 38%-ot, 2018-ban 52%-ot ért el. Bár lemaradását a fejlettebb európai térségekhez képest sikerült az elmúlt 18 évben némileg ledolgozni, de még így is az EU legkevésbé fejlett régiói (perifériái) közé tartozik. A 2000-es évtől számottevően nem változott a megyék GDP/fő szerinti rangsora sem, Bács-Kiskun megye tudott az egész országban a legtöbb helyet javítani, amelynek legfontosabb tényezője a kecskeméti Mercedes-gyár, illetve az autóiparhoz kapcsolódó beszállítói hálózat kiépülése volt (PORTFOLIO 2020). A másik két megye helyzete nem alakult ilyen jól, Csongrád-Csanád négy, Békés két helyet rontott kezdeti pozícióján.

5. ábra. A magyar NUTS-2-es régiók GDP/fő (PPS) értékei.

Forrás: Eurostat adatok alapján, saját szerk.

Összességében a vizsgált mutatók alapján a Dél-Alföld régió Magyarországon a középmezőnybe, európai léptékben pedig az utolsó harmadba sorolható. Több mutató alapján kimutatható periférikus helyzete (pl. a természetes szaporodás üteme, az átlagos jövedelem mértéke alapján), más régiókkal szembeni lemaradása, ami európai szinten főleg az egy főre jutó GDP értéke alapján ragadható meg. A Dél-Alföld régió elmúlt évtizedekben mutatott átalakulása (hasonlóan az Észak-Alföldhöz) azt mutatja, hogy a korábbi hagyományos agrárprofilját nem tudta levetkőzni, a globális értékláncokhoz nem, vagy csak kismértékben sikerült csatlakoznia, periférikus helyzetéből (mind országosan, mind az EU szintjén) nem sikerült kitörni.

4.1.1.2. A Vest régió (Románia)

Romániában nyolc NUTS-2-es régió van, amelyek közül a Vest régió az ország dél-nyugati részén található, nyugatról Magyarországgal és Szerbiával határos. Négy megye alkotja: Arad, Temes (*Timis*), Krassó-Szörény (*Caras-Severin*) és Hunyad (*Hunedoara*) (6. ábra).

6. ábra. Románia régiói és megyéi*.

*Szürkével jelölve a vizsgált Vest régió. Forrás: saját szerk.

Népességszám tekintetében, a vizsgált időpontokban minden esetben a legnépesebb romániai régió a Nord-Est, a legkisebb pedig a Vest régió volt. Bár a különböző forrásból származó adatok eltérő mértékű csökkenést mutatnak 1992-2018 között, a román statisztikai hivatal adatai szerint a Vest régió az országos átlagot meghaladó 5%-ával harmadik volt a csökkenés nagyságát tekintve a Sud-Vest és a Sud régiók után. Az Eurostat adatbázisa alapján, 2000-2019 között jóval nagyobb mértékű népességfogyás mutatható ki (-13%), ez a régiók közötti rangsorban azonban érdemi változást nem eredményez. A megyéket tekintve Krassó-Szörény, és Hunyad a leggyorsabban fogyó romániai megyék közé tartozott, Arad kevéssel országos átlag alatti népességfogyással volt jellemezhető, miközben Temes megye minden időszakban növelni tudta népességét.

A népmozgalmi mutatószámok tekintetében vegyes képet lehet felvázolni a régióról. A természetes szaporodást/fogyást vizsgálva megfigyelhető, hogy 1992 és 2018 között a természetes fogyás mértéke csökkent, összességében azonban így is csupán a két legrosszabb értékekkel rendelkező déli régiót előzi meg. Az országos átlag közel kétszeresét érte el a vizsgált időszak alatt. Megyei szinten ebben a tekintetben is megfigyelhető a régió belüli nyugat-kelet differencia, mely szorosan összefügg a migrációs trendekkel.

Ha figyelembe vesszük a hivatalos vándorlási statisztikákat, az állapítható meg, hogy a vándorlási egyenleg Romániában 1992 és 2018 között átlagosan -2,34 ezrelék volt, míg a Vest régióban ehhez képest -27,07 ezrelék, amely alapján az elvándorlás által leginkább sújtott régió volt az országban. Bár alapvetően ezen érték jelentős részét az 1992-2002 közötti időszak extrém magas értékei adják, a következő két időszak értékei is jóval az átlagnál magasabbak voltak. Ha az oda- és elvándorlás értékeit külön megvizsgáljuk, láthatóvá válik a differencia. A

négy megye a legnagyobb kibocsátó megyék között szerepel valamennyi időszakban. A bevándorlási ráta ellenben nem a legalacsonyabb az esetükben. Hunyad kivételével az első egy harmadba tartoznak, Temes összességében a 10 legmagasabb értékű megye között helyezkedett el, mely többségében a Temesvár felé történő régió belüli, és azon kívüli vándorlásból származik (CRETAN, R. et al. 2019).

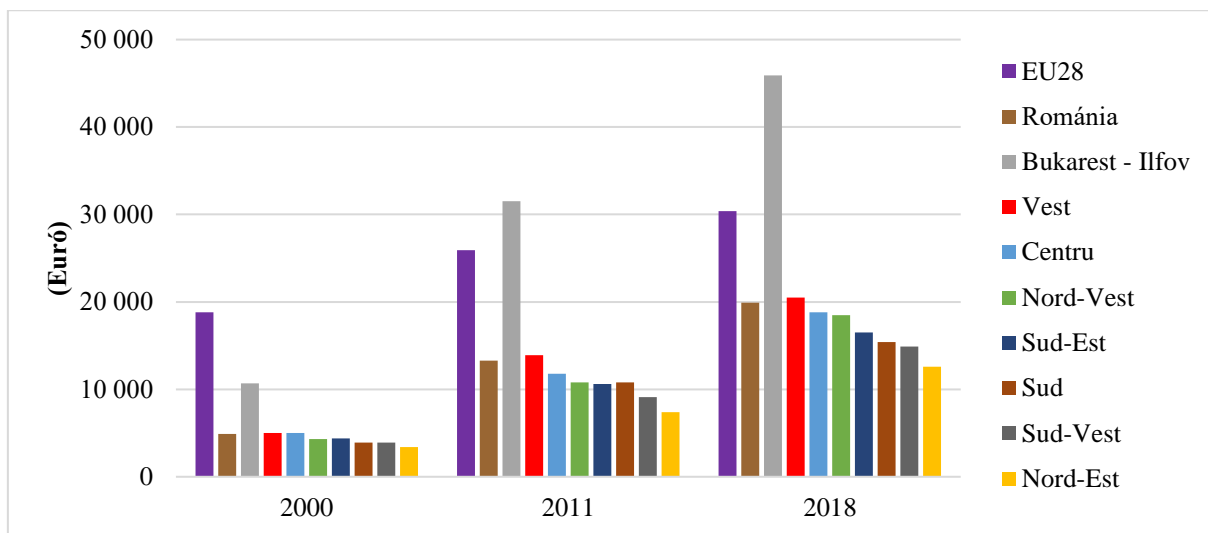
A *foglalkozási szerkezetet* vizsgálva valamennyi romániai régióban felfedezhető a Magyarországhoz képest nagyobb arányú ipari foglalkoztatás, bár ez az arány mindenütt folyamatosan csökken a tercierizáció eredményeként. A változás különösen a 2002 és 2011 közötti időszakban volt szembetűnő, aminek oka a megkésett ipari szerkezetváltozásban, illetve az elodázott privatizációban keresendő (HUNYA, A. 2002). Kiemelendő azonban, hogy a Vest régió volt az, ahol 1992 és 2018 között a legkisebb mértékben csökkent a szekunder szektorban foglalkoztatottak aránya, így a 2018-as évben is ebben a régióban volt a legmagasabb az ipari keresők aránya. A mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya, Magyarországhoz hasonlóan, hullámzó mozgást mutat. Míg 1992 és 2002 között nagymértékű csökkenés volt megfigyelhető az agrárkeresők részesedése terén úgy a Vest régióban, mint országos szinten egyaránt, 2002 és 2011 között ez a csökkenés stagnálásra váltott, majd 2018-ra a legtöbb régióban minimálisan ugyan, de ismét növekedésnek indult. A primer szektorban dolgozók aránya alapján a Vest régió a romániai régiók között a középmezőnyben helyezkedik el a maga 2,12%-os értékével.

A *munkanélküliség* terén egyértelmű csökkenés látható a vizsgált időszakban. A romániai munkanélküliségi ráta az utóbbi három évtized alatt a felére, a Vest régióban az 1992-es érték harmadára csökkent. A Bukarest-Ilfov régiót leszámítva, az elmúlt 20 évben itt volt a legalacsonyabb a regisztrált munkanélküliek aránya, mely 2018-ban az országos átlag közel felét érte el. A régió kétarcúsága ebben a tekintetben is megmutatkozik, míg Arad és Temes megyék az ország első öt NUTS-3-mas régiója között, addig Krassó-Szörény és Hunyad a középmezőnyben helyezkedik el.

A *vállalkozások* számát tekintve, az 1000 főre jutó vállalkozások szempontjából 15 év alatt folyamatosan javított helyzetén a régió, így a Bukarest-Ilfov és a Nord-Vest régió után a harmadik volt 2018-ban. Ezen belül Temes megye szintén előnyös helyzetben van, országos szinten negyedik Bukarest, Kolozs és Ilfov megye után. Arad a legjobb 10 megye között helyezkedik el, míg az országos átlagnál alacsonyabb értékkel rendelkező Hunyad a mezőny közepén, Krassó-Szörény megye pedig a leghátrányosabb megyék között szerepel. Az egyéni vállalkozások számának változása lényegében ugyanezt tükrözi régiós és megyei szinten egyaránt.

A *gazdasági teljesítményt* tekintve, az Eurostat GDP mutatója alapján elmondható, hogy a román bruttó hazai termék közel 10%-át teszi ki a Vest régió. A 2000 és 2018 közötti időszak során az ország megnégyszerezte a GDP-jét, melyet a Bukarest-Ilfov (554,5%) és a Nord-Vest (478,7%) mellett, a Vest régió is fölülmúlt (475,5%). Az egy főre jutó GDP érték alapján a fővárost magába foglaló régió után a második legjobb értékekkel rendelkezik Románián belül. A gazdasági teljesítmény rohamos javulása következtében a Vest sokat javított helyzetén az európai régiók között 2000-ben az EU28 átlag értékének 26,6%-át érte el, ami 2018-ra 67,4%-ra emelkedett (7. ábra). A Vest pozíciója a tágabb európai dimenzióban tehát hasonlóan mondható a Dél-Alföldhöz, ugyanakkor sokkal rosszabb helyzetből indult az ezredfordulón, s dinamikusabb fejlődésével napjainkra sikerült megelőznie a szomszédos magyarországi régiót. Megyei szinten Romániában a GDP nem olyan mértékben koncentrált, mint Magyarországon, a fővárosi régió (Bukarest és Ilfov) az ország GDP-jének „csupán” 23-28 %-át teszi ki. A külföldi tőkebefektetések és a gyors gazdasági modernizáció következtében az egy főre jutó GDP értékek alapján Temes megye az ötödik helyről a második helyre lépett előre 2000 és 2016 között, miközben Arad, Hunyad és Krassó-Szörény megye stagnált a 9., 16. és 17. helyen.

7. ábra. A román NUTS-2-es régiók GDP/fő (PPS) értékei.
Forrás: Eurostat adatok alapján, saját szerk.

Összességében elmondható, hogy a Vest régió a romániai régiók közül gazdasági teljesítőképessége alapján kiemelkedő helyen áll, a Bukarest-Ilfov régió után a második legjobban teljesítő régió, ahol a munkanélküliség szintje és a vállalkozások aránya országos összehasonlításban egyaránt jónak mondható. Ugyanakkor mind a természetes szaporodás, mind a vándorlási különbözet tekintetében kedvezőtlen a helyzete a régiók sorában, amely hosszabb távon (ennek jelei már észrevehetők) negatívan hat a régió előnyös pozíciójára. Európai léptékben vizsgálva azonban, bár az elmúlt két évtizedben sokat javított a helyzetén, de a Vest régió továbbra is a perifériák közé sorolható.

4.1.1.3. A két régió összehasonlító vizsgálata

A nemzetközi összehasonlító elemzések során számos nehézségbe, illetve akadályba ütközhetünk, hiszen az összehasonlításra kerülő államok jogszabályi háttere, statisztikai adatgyűjtési módszertana eltérő lehet, így az eredmények sok esetben téves következtetések levonásához vezethetnek. Jelen fejezetben megpróbálom néhány alapvető mutató segítségével összehasonlítani a két régiót, amelyek révén érzékelhetővé válnak a két terület közötti különbségek. Az összehasonlítás alapját gazdasági és társadalmi mutatók alkotják, melyek többsége a 2018-as állapotra vonatkozik, némelyik azonban folyamatában szemlélteti a változásokat.

A népességszám-változás értéke alapján kijelenthető, hogy a két régió népessége hasonló mértékben csökkent az elmúlt 30 évben, ami viszont nem azonos folyamatok eredményének köszönhető. A Dél-Alföld esetében az előregedés, s ennek nyomán a természetes fogyás magas értéke áll a háttérben, a Vest esetében pedig főként az elvándorlás. A két régió megyéi közül egyedül Temes volt képes népességszámának növelésére a vizsgált időszakban. A természetes szaporodás értékei alapján Békés, illetve Temes megye szélsőértékei kirívóak, előbbi negatív, míg utóbbi pozitív értelemben, Krassó-Szörény megye kivételével azonban a többi vizsgált megye többé-kevésbé hasonló értékekkel rendelkezik (3. táblázat).

A vándorlás vizsgálata, illetve a két ország közötti összehasonlítása kissé nehezebb, mint a legtöbb mutató esetében, hiszen az erre vonatkozó adatok sok esetben eltérő módszertannal készültek. A legalapvetőbb különbség, hogy a magyarországi értékek tükrözik az állandó és az ideiglenes vándorlást is, ellenben csupán a belföldi vándorlásra utalnak. Ezzel szemben, a romániai értékek elméletileg tükrözik a külföldre, illetve külföldről történő vándorlást is, az ideiglenes vándorlást azonban csupán 2008-tól tartják számon, így ezt nem tudtam figyelembe venni. Így a két ország közvetlen összehasonlítása ebben a formában igencsak problémás. A Vest régió átlagos vándorlási különbözete rosszabb, azonban mindkét régió esetében időben egyre nő az elvándorlás mértéke. Fontos megjegyezni azt is, hogy amíg a Dél-Alföld régió

esetében ezt legfőképp a belföldi migráció okozza (főleg a főváros, illetve nyugati országrészek irányába), addig a Vest régió esetében sokkal nagyobb súlyt képvisel a nemzetközi migráció. A rendszerváltozást követő időszakban a Vest régió volt a kivándorlás által leginkább érintett romániai régió, ez egy idő után enyhült, de az utóbbi években újra felerősödően van (CIUCIU, M. 2017). A helyzetet súlyosítja az a tény, hogy a vándorlásban résztvevők legnagyobb része a 15-24 éves korosztályhoz tartozik (IVAN, P. 2015). Többek között ez is hozzájárul az öregedési index értékének lassú, de folyamatos növekedéséhez. A Dél-Alföld régióban egyértelműen látszik Békés megye népességekibocsájtó szerepe a másik két megyéhez képest, a Vest régió esetében azonban Temes inkább vándorlási célterületnek számít a belföldi vándorlásban (3. táblázat).

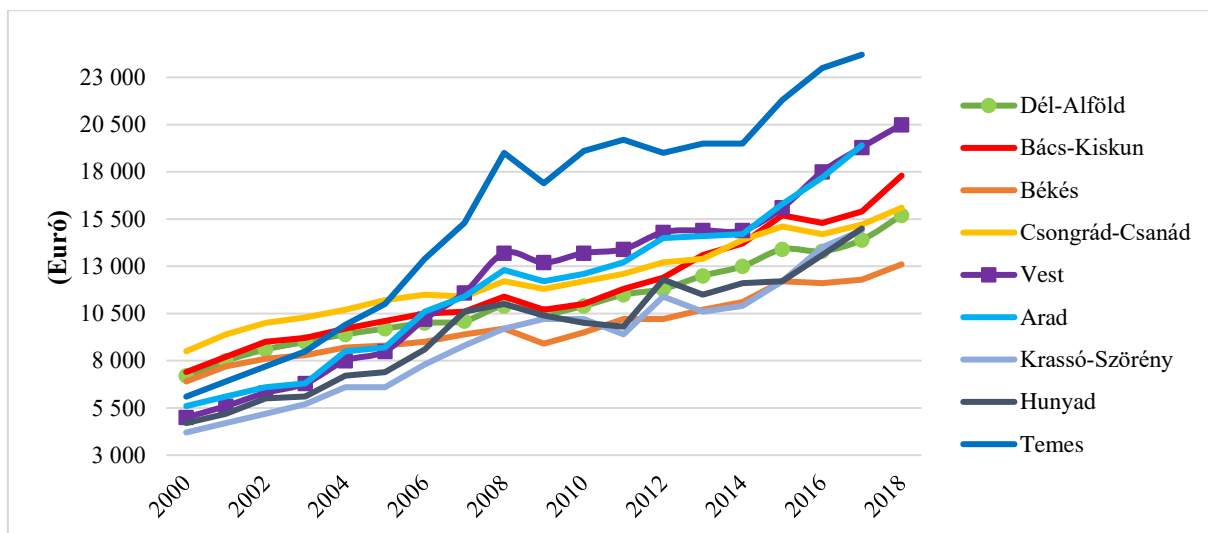
	Nép. 1990* (fő)	Nép. 2018 (fő)	Nép. vált. (%)	TSZ** (‰)	Vándorlási különbözet*** (‰)	Öregedési index 1990* (%)	Öregedési index 2018 (%)
Dél-Alföld	1405529	1282549	-8,7	-146,1	-34,7	71	148,1
Bács-Kiskun	551886	521852	-5,4	-124,9	-17,4	66	137,1
Békés	419500	349961	-16,6	-190,7	-110,1	74	165,2
Csongrád-Csanád	434143	410736	-5,4	-134,9	7,7	74	149
Vest	2118807	2007273	-5,3	-86,9	-27,7	100,3	122,1
Arad	491675	471826	-4,0	-120,7	-23,7	67,6	119,7
Hunyad	545299	461832	-15,3	-122,6	-15,3	42,9	144,1
Krassó-Szörény	374210	321931	-14,0	-96,5	-29,4	52,5	139,7
Temes	707623	749923	6,0	-44,5	-35,3	48,7	105,3

3. táblázat. A Dél-Alföld és a Vest régió és megyéik főbb demográfiai mutatói.

Forrás: TeIR, KSH, Tempo Online. Saját számítás. * Románia: 1992, ** Természetes szaporodás aggregált értékei (1990-2018), *** Vándorlási különbszet aggregált értékei (1990-2018).

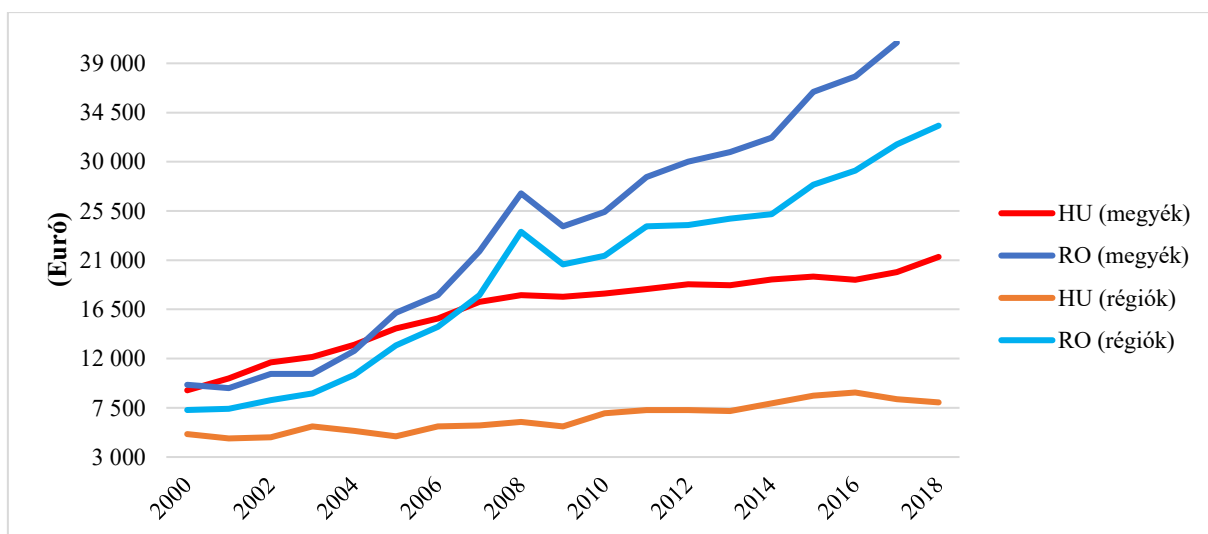
Egy másik feltűnő különbség a két régió között gazdasági értelemben a bruttó hazai össztermék tekintetében mutatható ki. Az Eurostat adatai alapján, a Vest régió egy főre jutó GDP értéke, a vizsgált időszak elején jóval alacsonyabb volt, mint a Dél-Alföld régióé, a különbség azonban folyamatosan csökkent, s 2006-ban a Vest megelőzte a Dél-Alföldet. Ennek legfőbb okai a Vest kedvező (nyugati) fekvése, az elérhető viszonylag képzett és olcsó munkaerő, illetve a történelmi mélységekbe nyúló kulturális – főleg német és olasz – kapcsolatok megléte. Ezen okok együttesen járultak hozzá a régió egyes részein megfigyelhető jelentős mértékű külföldi működőtőke befektetésekhez már az Európai Unió csatlakozást megelőző, majd még inkább az azt követő időszakban (CRETAN, R. et al. 2005; CRETAN, R. 2019). A dél-alföldi megyékhez viszonyított hátrányosabb helyzetén először Temes, nem sokkal később Arad volt képes változtatni, majd Békés megye viszonylagos stagnálásának köszönhetően a másik két romániai megye is leelőzte és majdnem utolérte Csongrád-Csanád megye szintjét 2017-ben. A hét megye közül 2000-2018 között Békés és Csongrád-Csanád megye csak 78%-kal, míg Temes 297%-kal tudta növelni fajlagos GDP értékét, miközben Bács-Kiskun 115%-kal, míg a másik három romániai megye átlagosan 230%-kal (8. ábra).

8. ábra. A Dél-Alföld és a Vest régió GDP/fő (PPS) reálértékei, 2000-2018
Forrás: Eurostat, saját szerk.

Az egy főre jutó bruttó hazai termék értéke alapján mind Romániában, mind Magyarországon a periferizáció, illetve a polarizáció jelei mutatkoznak régiós és megyei szinten egyaránt, hiszen mindkét országban, a régiók sorrendjének viszonylagos stabilitása ellenére a közöttük lévő egyenlőtlenségek folyamatosan növekedtek. Ugyanakkor az eltérés a két ország között számottevő. Magyarország esetében 57%-os, ezzel szemben Románia esetében 356%-os növekedés figyelhető meg régiók szélsőértékei, míg előbbinél 134%-os, utóbbinál 326%-os növekedés a megyék szélsőértékei közötti különbségeket tekintve 2000 és 2018 között (9. ábra). A területi különbségek tartósságára utal Magyarországon, hogy a vizsgált 18 év alatt az első és utolsó öt megye helyzete gyakorlatilag változatlan volt. Romániában az első és utolsó öt megye sorrendjében érdemi változás nem történt a vizsgált időszakban, hazánkkal ellentétben azonban nagyobb léptékű átrendeződésekre is volt példa a szélsőértékeken belül, mind pozitív (felzárkózás: pl. Tulcsa, Szilágy megye), mind negatív (lecsúszás: pl. Kovászna, Hargita, Vráncsa megye) értelemben. A szélsőértékek közötti különbségek növekedése figyelhető meg pl. a népességszámot, az öregedési indexet, illetve az 50-nél több főt foglalkoztató vállalkozások számát tekintve is. Emellett, ha megvizsgáljuk a GDP koncentrációját vizsgáló Hirschman-Herfindahl-index, illetve a GDP területi eloszlását vizsgáló Hoover-index értékeinek változását, akkor a polarizálódás folyamata figyelhető meg (DUSEK T. – KOTOSZ B. 2016) (4. táblázat).

9. ábra. A magyar NUTS-2-es régiók maximum és a minimum GDP/fő értékeinek különbségei 2000-2018.
Forrás: Eurostat, saját szerk.

	MAGYARORSZÁG		ROMÁNIA	
	RÉGIÓK			
	2000	2018	2000	2018
HHI (GDP)	0,239	0,267	0,137	0,151
HHI (Nép.)	0,166	0,174	0,130	0,130
Hoover-index	16,4%	17,1%	12,32%	16,28%
	MEGYÉK			
HHI (GDP)	0,145	0,162	0,062	0,078
HHI (Nép.)	0,072	0,076	0,031	0,032
Hoover-index	19,6%	20,8%	15,1%	20,7%

4. táblázat. A Hirschman-Herfindahl- (HHI) és a Hoover-index értékek a magyar és a román régiók és megyék szintjén, 2000-2018.

Forrás: saját szerk.

A két régió összehasonlító vizsgálata alapján megállapítható, hogy az országon belüli helyzetük némileg különbözik, tekintve a Dél-Alföld „átlagos” és a Vest „előkelő” helyzetét tükröző gazdasági és társadalmi mutatók értékeit, illetve azok időbeli változását. Ezen különbségek azonban nagyban függenek nem csupán az objektív indikátoroktól, melyek tekintetében leginkább Temes megye kiugró értékei az „egyediek”, hanem az országon belüli relatív helyzetüktől egyaránt. Mind Magyarországon, mind Romániában a vizsgált mutatók tekintetében regionális és megyei szinten is nőtték a különbségek a vizsgált időszakban, melyre mindkét régióban található példa mind negatív, mind pozitív értelemben. Ha Európai Unió szinten hasonlítjuk össze a két régiót, figyelembe véve a centrum-periféria viszonyrendszert, számos tekintetben szembesülünk a hasonló jellemzőkkel (ANNONI, P. et al. 2018), valamint a hasonló társadalmi, gazdasági és környezeti tényezőkkel szembeni sérülékenységgel (EURÓPAI BIZOTTSÁG 2008; ESPON 2014; WEBBER, D.J. et al. 2018; SENSIER, M. et al. 2016). A régiókon belül megfigyelhető különbségek a legtöbb vizsgált mutató tekintetében nagyobbak, mint a két régió közötti különbségek, tehát az összehasonlítás nem ütközik különösebb problémába. A mintaterületek régióon belüli pozíciójának jellemzése azonban helyi szintű vizsgálatokat igényel, melynek eredményeit a következő fejezetben tárgyalom.

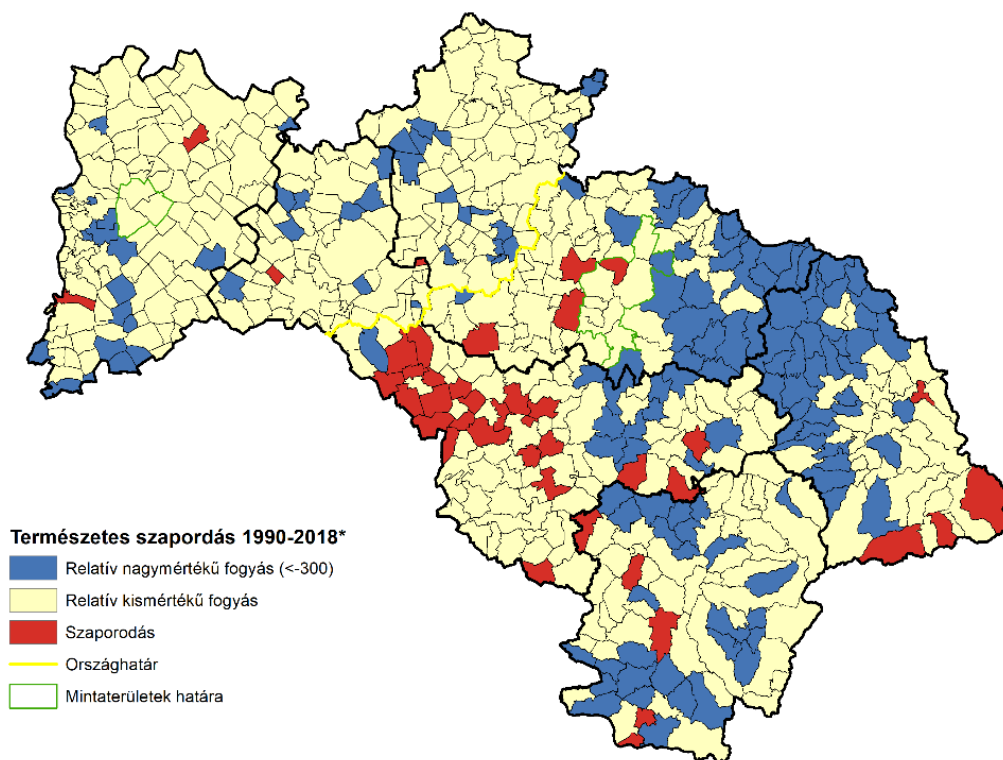
4.1.2. Települési szintű vizsgálatok

A regionális és megyei szintű vizsgálatok után, ebben a fejezetben a két régióon belüli települési szintű különbségek bemutatása következik. Különös figyelmet fordítok a dolgozat későbbi, empirikus vizsgálataiban tárgyalt két mintaterület környezetére, így Bács-Kiskun és Arad megyékre, illetve Soltvadkertre, Kiskőrösre és Kecelre, valamint az Arad-hegylajai borvidék községeire. A két régió helyi szintű elemzésére Magyarország esetében a településeket, míg Románia esetében a községi szintet (kommuna és város) használok. A különböző mutatók úgy kerültek kiválasztásra, hogy lehetővé tegyék az összehasonlító elemzést a határ mindkét oldalán. Céлом, hogy az esettanulmányi mintaterületek társadalmi-gazdasági profilját a szűkebb-tágabb környezetükhöz képest minél jobban bemutassam.

A *természetes szaporodás* értékét az 1990-2018 közötti születések és halálozások száma alapján számoltam ki, 1000 főre vetítve, a 2018-as állandó népességszámhoz viszonyítva (10. ábra). Az ábra jelzi, hogy a Dél-Alföld régióban az értékek kevésbé szélsőségesek, mint a Vest régió esetében, illetve kevésbé figyelhetők meg nagyobb kiterjedésű, egybefüggő, erőteljes természetes fogyással jellemezhető területek. Ilyenek például a Viharsarok Nagyszénás környéki községei, illetve az Észak-Bácskában (Katymár, Bácsborsód, Madaras) található határ menti községek. Természetes szaporodást a Dél-Alföld régióban csupán egy maroknyi település produkált, melyek többnyire a szuburbanizációs folyamatokhoz kötődnek (pl. Zsombó, Helvécia, Érsekcsanád). A Vest régióban ehhez képest például az Erdélyi-érchegység területén fekvő (Alváca, Gurahonc, Nagyhalmagy), illetve a Néra folyó-menti, Dél-Krassó-Szőrénny megyei községek (Nagylaposnok, Szikesfalu) egybefüggő, erőteljes fogyással jellemezhető területeket alkotnak. A természetes szaporodás a romániai régióban is pontszerű, s szintén egy-egy városhoz, illetve a szuburbanizációs folyamatokhoz köthető. Például Dél-Hunyad

megyében Petrozsény, illetve Lupény városok, Dél-Krassó-Szörény megyében Stájerlakanina, valamint az Arad, illetve a Temesvár környéki községek (Glogovac, Újbesenyő).

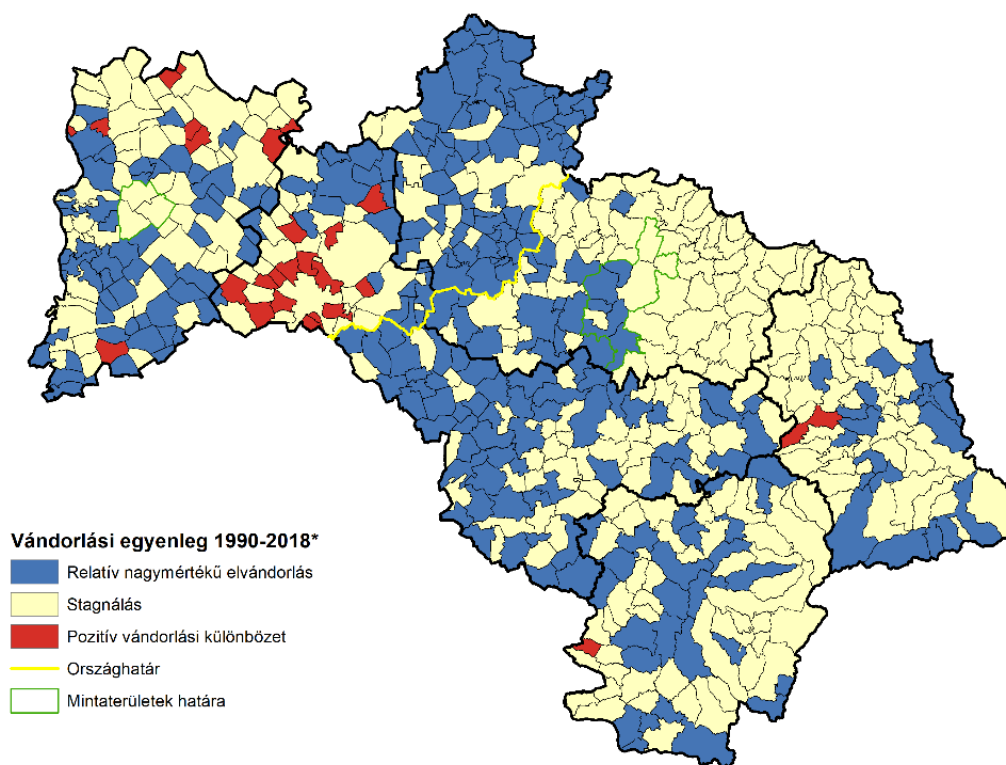
10. ábra. Az aggregált természetes szaporodás/fogyás értéke, 1990-2018.

Forrás: saját szerk.

Általánosságban megfigyelhető mindkét régió esetében, hogy minél kisebb az adott település (népességszám, illetve közigazgatási jogállás tekintetében), annál nagyobb a fogyás mértéke. Ezzel természetesen együtt jár a megyeszékhelyek, illetve a nagyobb népességszámú városok „jóval” kisebb mértékű fogyása. A népességfogyás alól elszórva kivételt képeznek például a fent említett szuburbán jellegű községek. A mintaterületeket tekintve a magyar oldalon nincs kirívó érték, a román oldalon Pankota jellemezhető ütemes szaporodással, illetve Selénd nagymértékű fogyással.

A *vándorlási egyenleg* értékét az 1990-2018 különbségéből számoltam, 1000 főre vetítve, a 2018-as állandó népességszámhoz viszonyítva. A korábban bemutatott elemzésekhez hasonlóan, Romániában itt is 1994-től álltak rendelkezésre az adatok, s bár egy jelmagyarázattal szemléltettem a változásokat, a kategóriákat az adott régió átlagához, mediánjához, illetve szórásához viszonyítva alakítottam ki (11. ábra). A Dél-Alföld régió tekintetében kitűnik szinte egész Békés megye, illetve a Bácskai löszös síkság, valamint az Illancs településeit érintő nagymértékű elvándorlás, miközben a Szeged környéki elővárosi övezetben, illetve egyes Kecskemét környéki településeken a szuburbanizációhoz köthető vándorlási többlet. Részben a román vándorlási adatok sajátosságából adódóan, a Vest régió településeit leginkább a stagnálás, illetve a nagymértékű elvándorlás sújtotta. Bár mind a szakirodalom (BANICA, A. et al. 2017), mind az interjúk alapján nagy valószínűséggel állítható, hogy legalább az Arad, illetve a Temesvár környéki szuburbán települések vándorlási mutatói sokkal kedvezőbb képet festenek a valóságban, az elérhető statisztikai adatok alapján az elvándorlás esetükben is jóval meghaladta az odavándorlás mértékét.

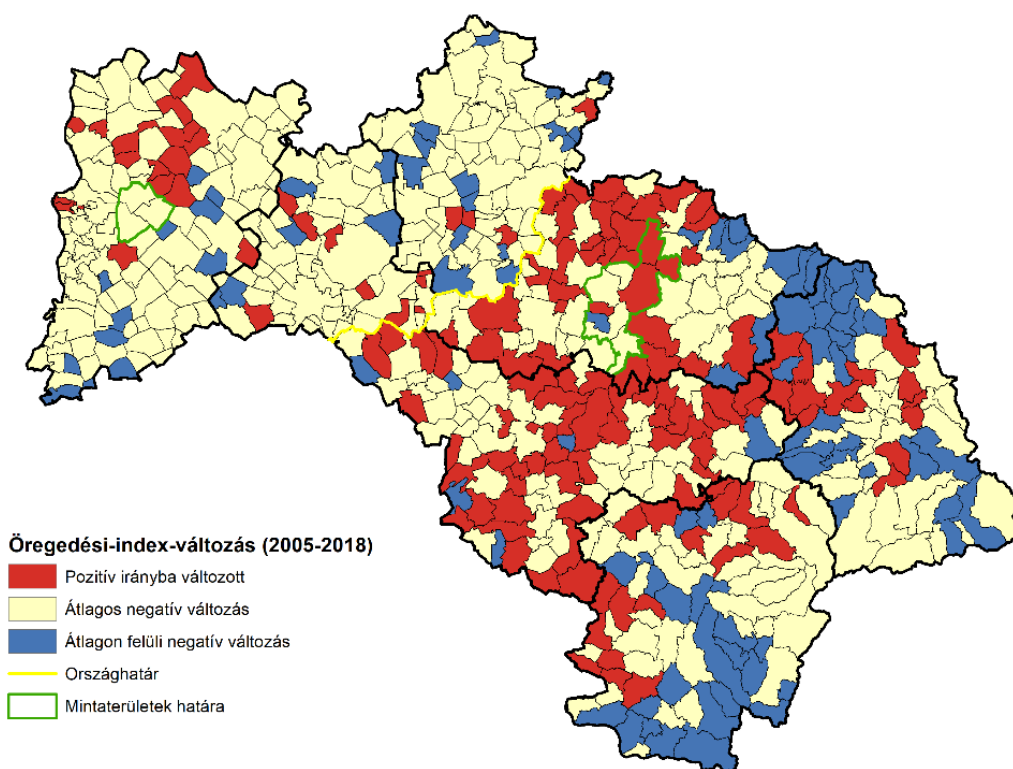
11. ábra. Az aggregált vándorlási egyenleg értékei a Dél-Alföld és a Vest régiók településein, 1990-2018*.
*Románia 1994-2018. Forrás: saját szerk.

Általánosságban a Dél-Alföld esetében szintén megfigyelhetők a településméret, illetve közigazgatási jogállás szerinti különbségek, azonban jóval árnyaltabb képet mutat a természetes szaporodás mutatójánál. Békés megyében minden tekintetben jóval magasabb elvándorlás figyelhető meg, mind jogállás, mind településméret tekintetében a régió másik két megyéjéhez hasonlítva, ugyanakkor arányaiban ez jóval kedvezőbb a középvárosokban, mint a többi kategóriában. Bács-Kiskun megyében Kecskemét kifejezetten profitált az elmúlt 28 év vándorlási folyamataiból, míg Csongrád-Csanád megyében leginkább a nagyközségek (Domaszék, Algyő, Sándorfalva) értéke kiemelkedő. A Vest régió esetében a magyarországi gyakorlat ellentéte figyelhető meg a vizsgált időszakban. Általánosságban egy sokkal alacsonyabb vidéki elvándorlási érték figyelhető meg, míg a városokban ennek duplája, a megyei jogú városoknál pedig sokszor háromszorosa. Mindez köszönhető a falvak előregedésének éppúgy, mint az urbánus terekben élő népesség magasabb mértékű mobilitásának (BENEDEK J. 2015), a rendszerváltozást követő szuburbanizáció nagyobb ütemének (KOVÁCS Z. 2017). A mintaterületeket tekintve a magyar oldalon szintén nincs kirívó érték, míg a Ménés-Magyarádi borvidék területét vizsgálva, leginkább annak déli részét érintette az nagymértékű elvándorlás (Ópálos, Lippa, Kovászi).

Az *öregedési-index* a népesség korösszetétel-változásának mutatója, a demográfiai folyamatokat tükrözi, amely azonban nagyban befolyásolja a gazdasági adottságokat és lehetőségeket is. A 65 évesnél idősebb népességre vonatkozó adatok elérhetőségének nehézségei miatt csak a 2005-2018 közötti időszakot hasonlítottam össze, méghozzá ezek különbségét vizsgáltam a változás kimutatása érdekében. Ennél a mutatónál is a két régió átlagértékeihez viszonyítottam a változás mértékét, melyet így egy jelmagyarázattal tudtam ábrázolni (12. ábra). A Dél-Alföld régióban ezen mutatót tekintve sokkal inkább jellemző volt az „átlagos” mértékű negatív változás, amelyhez azonban viszonylag nagy szórás tartozott. Ide tartoznak azon települések, amelyek a minimális negatív változástól egészen a 70% pontos növekedésig szóródtak. Erre az átlagértéktől való pozitív és negatív irányú egyenlő távolság betartása miatt volt szükség. Ehhez a csoporthoz tartozott a települések 55%-a, amely így főként a szélsőértékek bemutatására alkalmas. A térképen legfeltűnőbb a Kecskeméttől délre fekvő

települések többé-kevésbé egybefüggő területe, amely tükrözheti akár a Mercedes-gyár pozitív gazdasági hatásaiból fakadó gépjárműgyártási beszállítói láncok kialakulását, felerősödését, illetve az ezzel összefüggésbe hozható demográfiai folyamatokat (BKMTRT 2020). A Vest régió ezzel szemben sokkal szélsőségesebb képet mutat mindkét irányú változás tekintetében. A korábban már említett Néra-völgyi, illetve Erdélyi-érchegység környékén található területek nagymértékű előregedése mellett, a nyugatabbra fekvő térségek, főleg Arad és Temes megye községeinek, illetve egyes városainak sokszor jelentős javulása figyelhető meg. Kifejezetten érdekes, mélyebb vizsgálatot igénylő jelenség, hogy a javulás térbeli mintázata szoros együttmozgást mutat az autópályával, illetve a főbb közlekedési útvonalakkal.

12. ábra. Az öregedési-index értékének változása, a Dél-Alföld és a Vest régiók településein, 2005-2018.

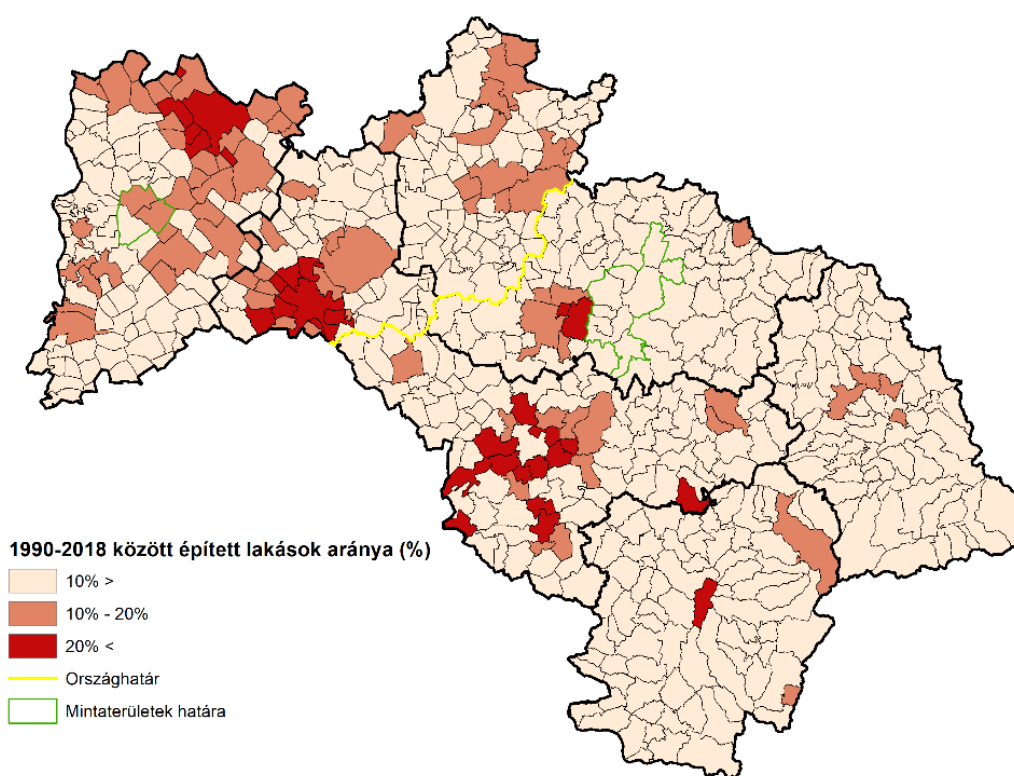
Forrás: saját szerk.

Általánosságban megfigyelhető, hogy a Dél-Alföldön ezen mutató alapján nem különülnek el számottevően a különböző jogállású települések, de összességében településnagyság tekintetében sem túlzottan jelentős a különbség az urbánus, illetve a rurális terek között. A Vest régióban a megyei jogú városok (*municipii*) öregedési index értéke jóval magasabb Arad és Temes megyékben, mint akár a városok, akár a községek értékei. Hunyad és Krassó-Szörény megyékben ilyen mértékű területi különbségek nem figyelhetők meg. A mintaterületeket vizsgálva, az Arany háromszög települései nem mutattak átlagon felüli öregedést, Arad-hegyalján azonban Kovászin, Borosjenőn és Selénden is javult az öregedési index, ami egyes interjúpartnerek szerint részben a roma népesség javára írható, Gyorok azonban az előregedő csoportba került.

A lakásépítés dinamikájából következtethetünk az adott település lakáskörülményeire, infrastrukturális ellátottságára, részben épített környezetének minőségére és így, közvetve az ott élő népesség jólétére. Az, hogy mekkora a lakásállományon belül a viszonylag újépítésű ingatlanok aránya, a település társadalmi és gazdasági folyamataira, megújulóképeségére is utalhat. A 13. ábra az 1990-2018 között épült lakások arányát mutatja a két régió településein. Feltűnő, hogy valamennyi megyeszékhelyen, illetve azok környékén kirajzolódnak dinamikus térségek, ahol az új építésű lakások aránya eléri a 18-25%-ot, ezzel szemben a kis népességszámú, sok esetben periférikus fekvésű községekben ez az érték nem éri el az 5 %-ot sem. A Dél-Alföld esetében az egyes megyei, illetve járási központok (pl. Baja, Kiskőrös,

Kiskunhalas, Szeghalom) esetében figyelhető meg magasabb lakásépítési intenzitás, amelyet alátámasztanak a város-vidék, illetve a településméret szerinti csoportosítás eredményei is. A Vest régióban a lakásépítés területi megoszlása szinte teljesen az urbanizáció, illetve a szuburbanizáció folyamataival kapcsolható össze. Temes megye kivételével a községek általában alacsonyabb értékekkel rendelkeznek, s a jogállás alapján sincs számottevő különbség a települések között, ugyanakkor, ha a megyei átlagokat vizsgáljuk, Temes megye kétszer-háromszor magasabb értékkel rendelkezik, mint a többi megye a régióban. Tehát a gazdasági prosperitás, a magasabb jövedelemszint egyértelműen magasabb lakáspiaci dinamizmussal jár együtt. A mintaterületeket vizsgálva Soltvadkert, illetve Kiskőrös városok a köztes kategóriába kerültek, a maguk 12%, illetve 14%-os értékeikkel, melyek meghaladják a régióban található átlagos városi lakásépítési értékeket. Az Arad-hegylajai térségben hasonló jelenség nem figyelhető meg, átlagosan 6%-os értéket mutattak a települések.

13. ábra. Az 1990-2018 között épült lakások aránya a 2018-as év lakásállomány arányában (%).
Forrás: saját szerk.

A munkanélküliségi rátát a román statisztikai adatok korlátozott elérhetősége miatt csak 2010-2018 között vizsgáltam. Ennél a mutatónál is a két régió átlagértékeihez viszonyítottam a változás mértékét (4. melléklet). Általánosságban elmondható mindkét országrészről, hogy a munkanélküliség szintje kevesebb, mint felére csökkent a vizsgált nyolc év alatt. A Dél-Alföld régióban átlagosan 60%-kal csökkent, melyet Csongrád-Csanád felülmúlt, Békés megye pedig nem sokkal maradt el tőle. A régió átlagértékeihez viszonyítva a Békés megye északkeleti, illetve délkeleti részén fekvő községek vannak hátrányosabb helyzetben, illetve a Kalocsa környéki községek (Bátya, Foktő) kerültek az átlag alá. Ugyanakkor, a Csongrád-Csanád megyei, illetve a nyugat-békési települések (Kardoskút, Békéssámsón), valamint a Hajós-Bajai borvidék területén található települések (Csávoly, Gara, Vaskút) sokat javítottak helyzetükön. Soltvadkert környékén – a mintaterület három településén kívül – szintén javuló tendencia figyelhető meg, mely ezen települések ipari munkalehetőségeinek bővülésével és a térség településeiről ingázó foglalkoztatottak arányának köszönhető. A Vest régió e mutató tekintetében is jobban megosztott, ahol Temes, illetve Arad megye Zarándi-hegységtől nyugatra fekvő területein alacsony a munkanélküliség, ezzel szemben a Dél-Krassó-Szörény,

Hunyad megyei, illetve az Erdélyi-érchegységhez tartozó, főleg hegy- és dombvidéki településeken kimagasló értékeket találunk. Érdekes jelenség még az utóbbi két megye székhelyeinek (Déva, Resicabánya), illetve a környező települések (Vajdahunyad, Boksánbánya) munkanélküliségi mutatóinak viszonylagos javulása, mely részben a romániai, főként nagyvárosokat támogató regionális fejlesztéspolitikának, részben az erre a területre pontszerűen érkező külföldi tőkebefektetéseknek tulajdonítható (BENEDEK J. 2015). A mintaterület települései mindkét időszakban átlagosnál alacsonyabb regisztrált álláskeresői aránnyal rendelkeztek.

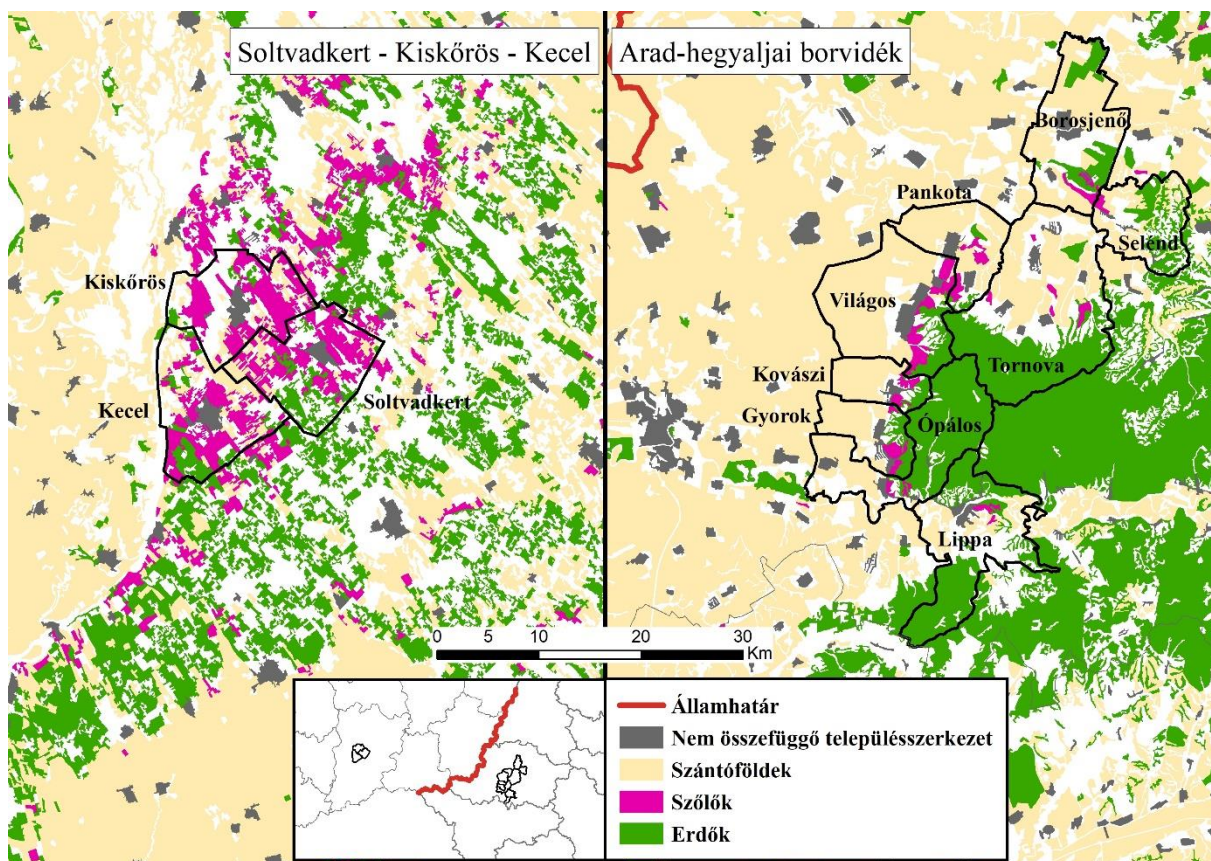
A gazdasági teljesítmény helyi szintű vizsgálatára nem állnak rendelkezésre GDP adatok, ezért közvetett mutatóként az önkormányzatok bevételeit vizsgálhatjuk. A mutatóhoz a települési (községi) önkormányzatok éves összes bevételét vetítettem 1000 lakosra. Ennél a mutatónál szintén az adott régió átlagához, mediánjához és szórásához viszonyítottam a jelmagyarázat értékhatárait. A két régió közvetlen összehasonlítása nem lehetséges többek között az eltérő valuta és adókönyezet, illetve a közigazgatási különbségek miatt sem, azonban ebben a formában a két régió önkormányzatainak jövedelmi különbségei megragadhatóak (5. melléklet). A Dél-Alföld régióban Szeghalom térségében egyfajta koncentrációs folyamat figyelhető meg, ugyanakkor Battonya környékén egyfajta lecsúszás. Megfigyelhető még a Bács-Kiskun megye déli részén fekvő települések relatív lemaradása is, a megye északi részeihez képest. Az átlagos egy főre eső bevételek nagysága követi a településméretet, illetve a közigazgatási jogállást, azzal együtt, hogy a községek átlagértéke nagyobb mértékű változást mutat, mint a városok esetében. A mintaterületet tekintve egyedül Kecel rontott az átlagtól való távolságán, a másik két település megőrizte pozícióját. A Vest régióban Temes megye abszolút fölénye tapasztalható, melyhez képest a másik három megye szinte valamennyi települése lemarad, és ez a lemaradás a vizsgált időszak alatt fokozódni látszik. A megyék közötti, illetve a jogállás szerinti átlagos változások is érdekes különbségeket mutatnak, kezdve azzal, hogy Temes átlagos értéke majdnem duplája Krassó-Szörény megye értékének. Emellett nincs olyan egyértelmű vertikális településhierarchia szerinti differenciálódás, mint a Dél-Alföld esetében. Hunyad és Temes megyében a községek értékei átlagosan jóval magasabbak 2018-ban a városok értékeinél, ugyanakkor a másik két megyében is közel kétszer akkora növekedés figyelhető meg a községek, mint a városok esetében. A mintaterületeket tekintve Győrök, Selénd és Lippa javítani tudott helyzetén, a többi település – Borosjenő kivételével – megtartotta átlagon aluli értékét.

A két régió belüli a minimum és maximum értékeket, a Hirschman-Herfindahl-indexet, valamint a Hoover-indexet vizsgálva kissé ellentmondó eredmények születtek az önkormányzati bevételeket illetően. A Dél-Alföld régióban mind az összes bevételt, mind az egy főre jutó bevételeket vizsgálva 46%-os növekedés figyelhető meg a minimum és maximum értékek különbsége terén, azonban mind a Hirschman-Herfindahl, mind a Hoover index értéke csökken, előbbi 0,051-ről, 0,046-ra, utóbbi 10,8-ról 7,3%-ra. A régió belüli dekoncentráció legfőbb oka azonban Szeged dominanciájának egyértelmű csökkenése. A Vest régió esetében a Hirschman-Herfindahl index értéke 0,102-ről, 0,073-ra, a Hoover-index értéke pedig 23,1-ről 16,5%-ra csökkent. Az eredmény leginkább a Temes és Arad megyei települések viszonylagos bevételnövekedésének köszönhető, amelyek így nagyobb mértékben képesek ellensúlyozni Temesvár, illetve Arad értékeit. Krassó-Szörény és Hunyad megyékben ezzel szemben a jövedelmi koncentráció mértékének csökkenése közel sem akkora, mint az előző kettőnek, sőt Resicabánya és Déva megyéken belüli értékei nőttek. Elmondható tehát, hogy a régió belüli jövedelmi periferizáció többszintű folyamata figyelhető meg. Egyrészt, Temes megye közel egész területén dekoncentráció ment végbe, s ehhez hasonló folyamat volt Arad megyében is. Ezzel szemben Krassó-Szörény, de főleg Hunyad megyében egy régiós szintű, illetve egy megyén belüli polarizáció volt megfigyelhető, amely főleg a megyeszékhelyek, illetve a „vidék” közötti jövedelmkülönbségek felerősödéséből következett.

4.2. Az empirikus vizsgálat mintaterületeinek bemutatása

A helyi szintű statisztikai vizsgálatok után, a következő fejezetekben a dolgozat két mintaterületét mutatom be. Ennek során elsőként pozicionálom a két térséget országos viszonylatban, továbbá kitérek a helyi adottságokra, részben a poszt-szocialista múlt örökségét meghatározó főbb jellemzőkre, valamint röviden az aktuális folyamatokra. A mintaterületek fenti szempontok mentén történő jellemzése után, a közösségi reziliencia gondolatának és vizsgálati összetevőinek bemutatása következik, amelyben kiemelt hangsúlyt fektetek az elkötelezett vezetés, az ember-hely kapcsolatok és a közösségi hálózatok vizsgálatára. A két mintaterület földrajzi elhelyezkedését, illetve a szőlőterületek nagyságát és koncentrációját a 14. ábra szemlélteti, amelyen jól látszik, hogy a magyar mintaterület településein jóval nagyobb a szőlőterületek aránya, mint Arad-hegyalján, utóbbin ugyanakkor, részben domborzati és geomorfológiai adottságaiból adódóan, az erdőterületek és a szántók nagyobb arányban részesednek.

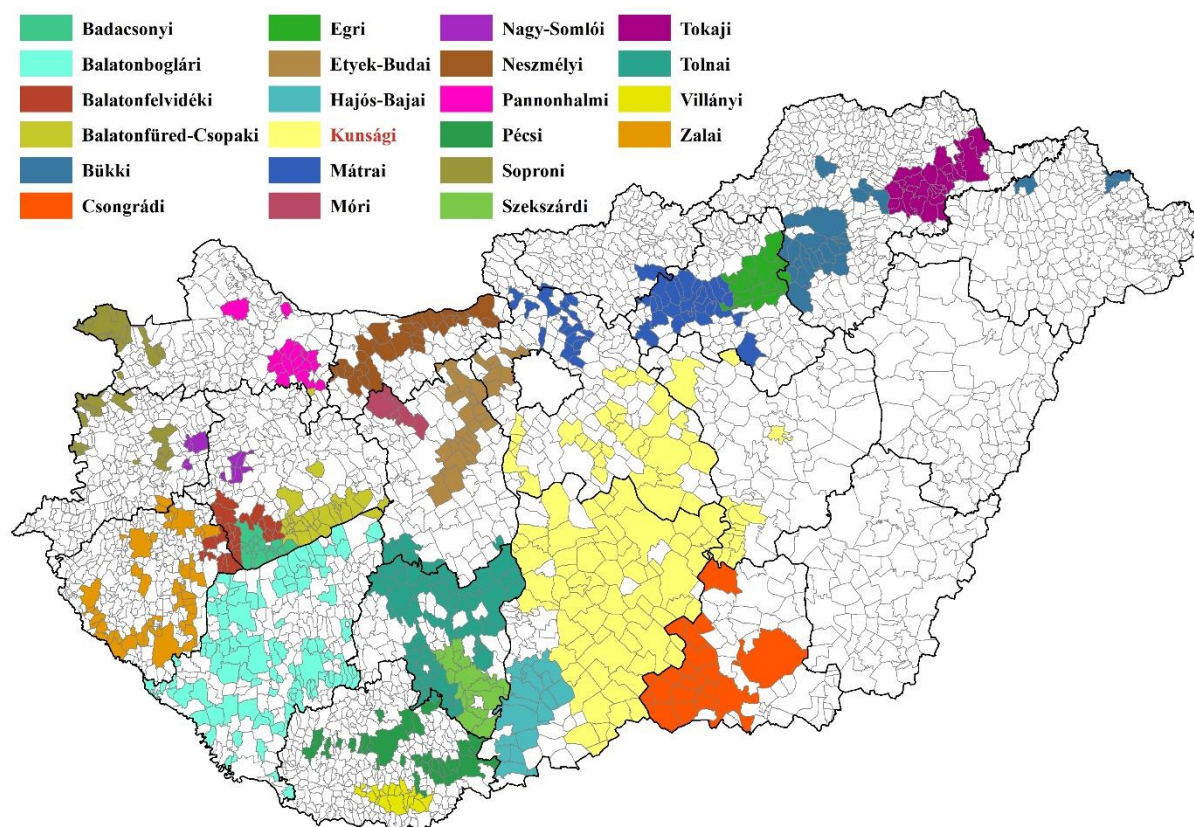
14. ábra. A Soltvadkert-Kiskőrös-Kecel és az Arad-hegyaljai mintaterületek felszínborítása.

Forrás: Corine Land Cover 2018 adatok alapján, saját szerk.

4.2.1. Soltvadkert - Kiskőrös - Kecel, az „Arany háromszög” mintaterülete

A Kunsági-borvidék az ország 22 borvidékéből a legnagyobb kiterjedésű, a maga 133 ezer hektáros területével, melyből 21 ezer ha a szőlővel betelepített terület és amely az ország szőlőtermő területének közel egyharmadát teszi ki [3]. A Magyarországon található hét borrégióból az Alföldi – másnéven Duna – Borrégió három borvidékének egyike. Ebbe a régióba tartozik még a többé-kevésbé hasonló adottságokkal rendelkező Csongrádi, illetve a Hajós-Bajai borvidék is (15. ábra).

15. ábra. Magyarország borvidékei.

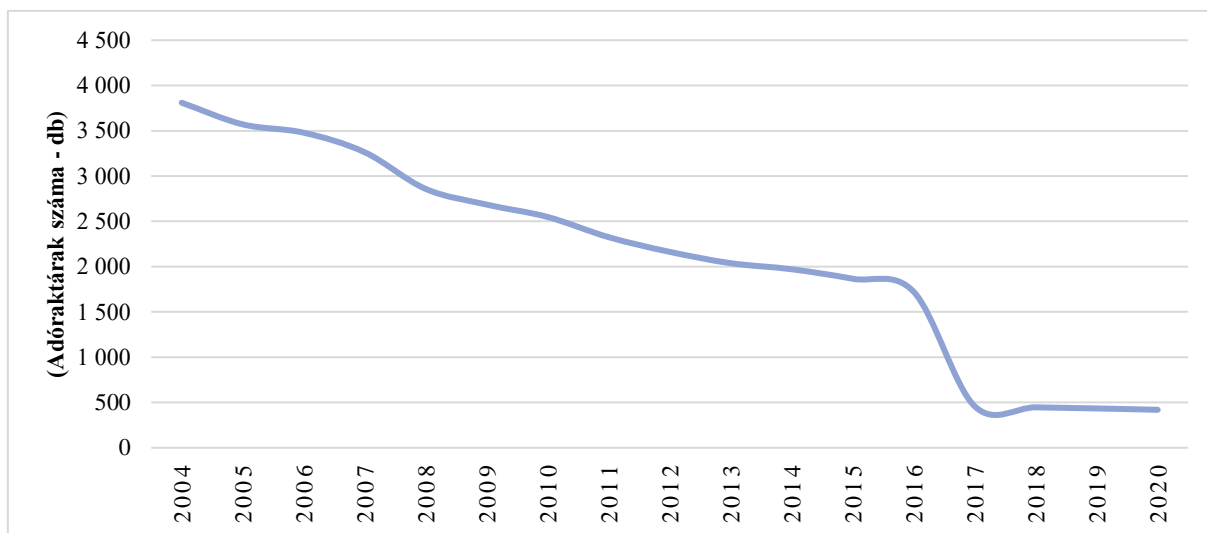
Forrás: hnt.hu, saját szerk.

A borvidék területén található települések nyolc körzetre oszlanak: Bácskai, Cegléd-Monor-Jászsági, Dunamenti, Izsáki, Kecskemét-Kiskunfélegyházi, *Kiskőrösi*, Kiskunhalas-Kiskunmajsai és a Tiszamenti körzet. Területén 24 hegyközségbe szerveződnek a települések: Akasztó, Bócsai, Cegléd és Környéke, Csengőd, Felső-Bácskai, Halasi, Helvéci, Homokgyöngye, Imrehegyi, Izsáki, Kaskantyú, *Kecel Város*, Kecskeméti Mathiasz, *Kiskőrös Város*, Kiskunmajsai, Monor és Környéke, Orgoványi, Páhi, Soltszentimre, *Soltvadkerti*, Szentkirály-Lakitelek, Sziget, Tabdi és a Tiszazugi Hegyközségek [4]. 2019-ben a borvidékhez tartozó 115 település közel 660 ezer fős népességéből több mint 6000 szőlőtermelőt tartottak nyilván. Területén 2011 és 2019 között átlagosan 1405 tonna szőlő termelt, mely közel négyszerese az ország második legtöbbet termelő borvidékének [5], valamint több mint egyharmada az ország összes termelésének [6]. Legnagyobb mennyiségben termelt szőlőfajtái: bianca, csereszegi fűszeres, kékfrankos, aletta és a kunleány; melyeken kívül a borvidék területén 86 egyéb fajtát termelnek kisebb-nagyobb területeken [7]. Szőlőtermő-területének közel 91%-án borszőlőt termesztnek [8], mely körülbelül 80%-os arányban fehér szőlőt jelent [3].

A bortermelést tekintve hasonlóak az arányok: a 2011-2019 közötti időszak átlagát tekintve nagyjából 1 millió hl bort termeltek a borvidéken, amely négyszerese az ország második legtöbbet termelő (Egri) borvidékének és közel 40%-át teszi ki az ország bortermelésének [9]. 2019-ben több mint 800 vállalkozás működött a régióban, amelyek tevékenysége a szőlőbor termeléséhez volt köthető, ami országosan az ilyen jellegű vállalkozások ötödét tette ki. Bár az interjúalanyok elmondásai, illetve a médiában olvasható vészjósló (BAON 2018; HELLOVIDEK 2018) hozzászólások alapján a vállalkozások számának folyamatos csökkenése lenne várható, azonban a KSH-adatok alapján 2011-től összességében növekedés figyelhető meg 2015-ig, majd egy lassú csökkenés látszik. A NAV adatszolgáltatása alapján, amely a 2004-2020 közötti időszakra tartalmazza a borvidék borászati termékekkel kapcsolatos adóaktári tevékenységet végzők számát, ugyanakkor kiderül, hogy erőteljes csökkenés volt megfigyelhető az ilyen tevékenységet végzők száma terén. Ez alapján, az „általános fogyás” folyamatán túl, nagyobb

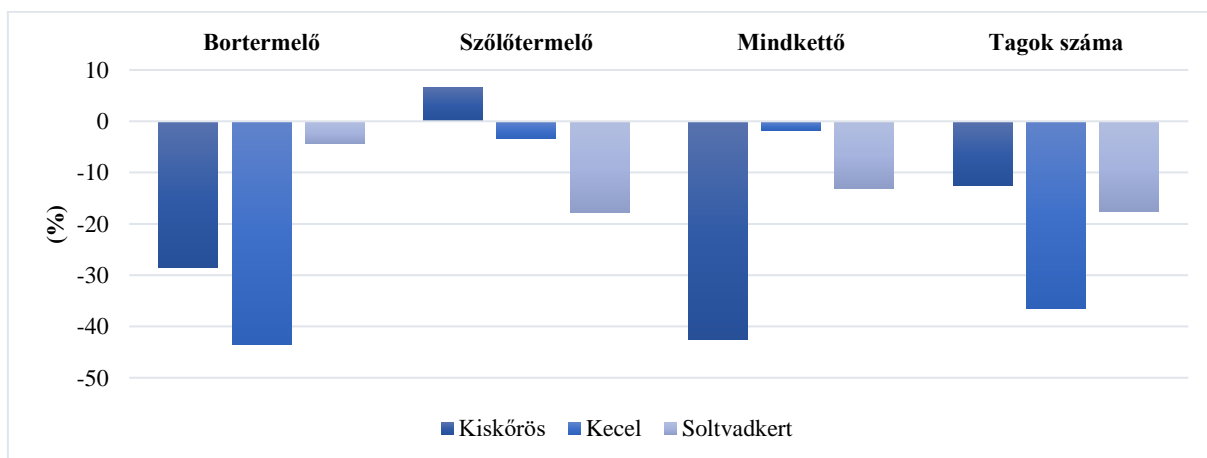
változásnak tekinthető a 2008-2009-es pénzügyi válság, illetve a jövedéki adóról szóló 2016. évi LXVIII. törvény, mely bevezette a „kisüzemi bortermelő” fogalmát, elkülönítve ezzel az egyszerűsített adóaktári tevékenységet végzők kategóriájától. Ez főleg a gazdák adminisztrációs terheit hivatott csökkenteni, emellett azonban a megtermelt bor mennyiségét, a megtermelt és/vagy megvásárolt borszőlő származását, illetve az értékesítés bizonyos formáit is szabályozza (AGROTREND 2017). A kapott adatszolgáltatás nem tér ki a kisüzemi bortermelők számára, melyről sem a NAV, sem a NÉBIH, sem a HNT nem közölt pontos adatokat, így ezt figyelembe véve értelmezendő a 16. ábra, amelyen az egyszerűsített adóaktári tevékenységet végzők számának drasztikus csökkenése látható az említett törvény érvénybelépése után.

16. ábra. Egyszerűsített adóaktári tevékenységet végzők száma a Kunsági borvidéken, 2004-2018.

Forrás: NAV adatszolgáltatás alapján, saját szerk.

A mintaterület három településén (Soltvadkert – 7452 fő, Kiskőrös – 14202 fő, Kecel – 8616 fő) 2020-ban a borszőlővel beültetett területek nagysága elérte a 7200 ha-t, ami a Kunsági-borvidék szőlőtermő-területének egyharmada (6. táblázat). Ebből több mint 1800 ha bianca, 1300 ha csereszegi fűszeres és közel 1000 ha kékfrankos fajtájú szőlő volt. A HNT adatszolgáltatása alapján 2017-2020 között közel 5%-kal csökkent a csak szőlőtermelők, 25%-kal a csak bortermelők és 19%-kal azok száma, akik mindkettőt végeztek. Emellett összességében 22%-kal csökkent a három hegyközség hegyközségi tagjainak száma, vagyis egy fokozatos koncentráció volt megfigyelhető mind a szőlő-, mind a bortermelés terén. Ez a folyamat azonban „markáns” eltéréseket mutat a három település között (17. ábra).

17. ábra. A Kiskőrösi, Keceli és Soltvadkerti hegyközségek szőlőtermelő, bortermelő és hegyközségi tagok számának változása, 2017-2020.

Forrás: HNT adatszolgáltatás alapján, saját szerk.

A termelők számának csökkenése ugyanakkor nem volt hatással a termőterületek méretének változására, ami a vizsgált időszakban 1% alatti változást mutatott. A vállalkozási statisztika adatai csupán részben egyeznek meg az előzőkkel, hiszen a szőlőtermelő vállalkozások számának közel 3 %-os növekedése mellett, a bortermelő vállalkozások közel 10%-os csökkenése figyelhető meg. A NAV adóráktári statisztikái pedig átlagosan 50%-os csökkenést mutatnak 2004-2016, míg 13%-os csökkenést 2017-2020 között. Összességében tehát valóban csökken a térségben a szőlő- illetve bortermeléssel foglalkozók száma, miközben a megtermelt szőlő, ill. bor mennyisége szinten maradt, ami a hatékonyság növekedését (vagy a szürkegazdaság jelenlétét) jelzi. Meg kell azonban azt is említeni, hogy a borvidéki, vagy az országos trendekhez képest jóval alacsonyabb csökkenés figyelhető meg a térségben. Egy másik HNT adatszolgáltatás alapján, amely pusztán a hegyközségi tagok számának változására terjedt ki, kiderül, hogy az utóbbi másfél évtizedben a magyarországi és a Kunsági borvidék területéhez tartozó hegyközségi tagok számának csökkenése magasabb volt, mint az Arany háromszög településein megfigyelhető csökkenés (5. táblázat). A táblázat adataiból látható, hogy a hegyközségi tagságra kötelezett személyek száma az utolsó 15 éves periódust vizsgálva kb. harmadára csökkent mindhárom vizsgált településen, míg Magyarországon ugyanez negyedére, a Kunsági borvidéken hatodára csökkent. Ebből is látszik, hogy bár e negatív tendencia erősen jelentkezik a vizsgált térségben is, mind az országos, mind a borvidék kisebb hegyközségeit tekintve általánosan, „kedvezőbb” a csökkenés mértéke, amely összekapcsolható a periferizációs folyamatok ellen ható rezilienciával.

	2006	2009	2012	2017	2021
Kecel	2414	1567	1212	1173	768
Kiskőrös	3483	2276	1120	1361	1249
Soltvadkert	1851	1511	1383	879	676
Kunsági borvidék	30862	19705	14330	7024	5509
Magyarország összesen	128270	86590	69086	44898	30575

5. táblázat. A hegyközségi tagok száma (fő) az Arany háromszög településein, a Kunsági borvidéken és országosan.

Forrás: HNT adatszolgáltatás alapján, saját szerk.

A szőlőtermesztésnek és az arra épülő bortermelésnek régi hagyományai vannak a térségben. A területen elsősorban a futóhomok megkötése céljából ültettek szőlőtőkét, ami később hasznos döntésnek bizonyult, ugyanis a 19. század végén pusztító nagy filoxéra járvány a minőségben legjobb hegy- és dombvidéki szőlők pusztulását okozta. Itt azonban, éppen a magas kvarctartalmú, nagy pH (7,6–9) értékű, homokos termőtalajnak köszönhetően kevésbé jelentkezett (MOLNÁR Zs. 2003; FARKAS J.Zs. 2006). A futóhomok megkötése mellett többnyire a megélhetési kényszer szülte a szőlő-, illetve gyümölcsültetvények szelídebb homokbuckákon való kialakítását, hiszen ezek gyökerei képesek voltak mélyebbre hatolva elérni a talajvizet ott is, ahol a szántóföldi művelés, illetve annak sikere bizonytalan volt (MOLNÁR Zs. 2003) (1. fénykép). Ez az intenzív gazdálkodási forma azonban megköveteli a szakértelmet, a gondoskodást, valamint a jelentős kézimunkát, mely a specializáció egy új szintjének kialakulásához vezetett a térségben. Többek között a szőlő magas kézimunka, illetve bér munkás igényével járó gazdaságos működtetést célzó szervezés miatt alakult ki az akkori kis- és közép birtokszerkezet, amely a mai folyamatokra is hatással van (FERTŐ I. et al. 1990).

1. fénykép. Szőlőtőkék a Homokhátságon

Forrás: (PÉCSI BOROZÓ 2020a)

Az államszocializmusban itt is megindultak az államosítások, illetve a nagy állami gazdaságok kialakítása, melyek koncentráltan 500-1500 ha földterületen a nagy volumenben előállítható, egységes minőségű termelés feltételeit teremtették meg [10]. Magyarország más részeitől eltérően azonban, főleg a földek alacsony átlagos aranykorona-értéke miatt („...*úgy voltak vele, hogy hagyjuk itt a parasztot a homokban, hadd szenvedjen.*” – 4K), a termelőszövetkezetek (Tsz-ek) helyett itt leginkább az értékesítést koordináló szakszövetkezeteket alakítottak ki. Ezen szakszövetkezetek nem váltak tekintélyelvű szervezetekké, nem kötelezték a résztvevőket a közös munkában való részvételre, nem vonták közös művelés alá a szőlőterületeket (*tagi gazdaság*), a tagoka bruttó bevétel 10%-ának fejében egyéni gazdálkodást folytathattak (MÓDRA L. – SIMÓ T. 1988; FERTŐ I. et al. 1990; SCHWARCZ GY. 2003). Ez fontos szerepet játszott az ország más részeivel szemben a kisközgazdasági, kisvállalkozói hagyományok továbbélésében. Ezen szakszövetkezetek a termelőket integrálva működtek közre a borok bel- és külföldi értékesítésében, amely leginkább a keleti (főleg szlovák) piacra szánt nagymennyiségű, nem kiemelkedő minőségű bortermelést jelentett, és ami hosszú időre lényegében kockázatmentes jövedelemforrást biztosított. Az 1970-1980-as években a szakszövetkezetek által biztosított nagyfokú szabadságnak köszönhetően jelentős tőke halmozódhatott fel a térségben, illetve a gazdák körében, amely elősegítette az innovációt és a jólét növekedését (SCHWARCZ GY. 2003). Ebben az időszakban a szőlő volt a legfontosabb értékmérő a térségben, melyet FERTŐ I. et al. (1990, p. 81.) tanulmányukban ezzel a találó idézettel szemléltetnek: „*Akinek ma nincs szőlője Vadkertben, nem is számít embernek*”. Éppen ezért nem túlzás azt állítani, hogy az itt élő családok jelentős része birtokolt több-kevesebb szőlőterületet, amelynek köszönhetően gazdasági haszonra, esetlegesen mellékjövedelemre tehetett szert. Kezdetben éppen azért nevezték a területet „borháromszögnek”, illetve „Arany háromszögnek”, mert ebben a térségben lehetett legjobban megélni a szőlőtermesztésből és a mezőgazdaságból (FERTŐ I. et al. 1990; INDEX 2019).

A rendszerváltozás után, az 1990-es évek elejétől jelentősen megváltoztak a körülmények. Az alapvető intézményi és strukturális változások a mezőgazdaságban eredményezték a legkomolyabb átalakulásokat (CSITE A. – KOVÁCH I. 1995; HARCZA I. et al. 1988). A piacgazdaságra való áttéréssel a borvertikum teljes átstrukturálódáson esett át, amelyhez hozzájárult többek között a termelési költségek (pl. növényvédőszer, gázolaj, gépesítés stb.) drasztikus emelkedése (SCHWARCZ GY. 2003). A központosított állami gazdaságok, a nagy

foglalkoztatók (Tsz, Áfész stb.) csődbe mentek, a szakszövetkezetek jelentős része felbomlott, megindult a privatizáció, illetve a kárpótlási folyamat és a gazdák többsége, lehetőségeihez mérten az egyéni gazdálkodásra helyezte a hangsúlyt (LENDVAI E. – NAGY A. 2014). Bizonyos értelemben számos gazda profitált a kárpótlási időszakból, hiszen a szocializmus idején a „háztájizásból” felhalmozódott jelentős tacit tudásnak (és nem melleleg tőkének) hála, könnyebben alkalmazkodott a kapitalista piacgazdaság lehetőségeihez. Már az 1970-1980-as években lehetséges volt a többféle gazdálkodási, illetve értékesítési stratégia mentén szerveződő szőlő- és bortermelők csoportjainak elkülönítése, amely csoportok a rendszerváltozás után alapvetően más lehetőségekkel indultak. Azok, akik nagyobb mértékben függetlenedtek a szövetkezetektől, nagyobb mértékű specializációt hajtottak végre, nagyobb tőkét halmoztak fel az évek során, egyértelműen jobban jártak, mint azon társaik, akik számára a saját vállalkozás, a saját kisüzem létesítése egyfajta menekülési útvonalként szolgált (SCHWARCZ GY. 2002).

„Akkor a kárpótlásba azért mi tisztességesen belenyúltunk (...) a kárpótlás előtt azt mondom neked, hogy volt 5-6 hektár szőlőnk. A kárpótlás után lett mondjuk 30-35.” – 7K

A legnagyobb probléma az eladatlan készletek felhalmozódásából, illetve a korábbi piacok széteséséből fakadt. Az rendszerváltozás előtti években egyre népszerűbbé váló magánúton történő értékesítés a piacok folyamatos szűküléséből, majd „hirtelen” megszűnéséből adódóan megtorpant. A stagnáló borárak következményeként pedig a gazdák jólétét, illetve vállalkozásuk nyereségességét csak a mennyiség növelésével lehetett fenntartani (SCHWARCZ GY. 2002). A mennyiségi szemléletnek köszönhetően nagy mennyiségű, de minőségileg gyengébb bor állt a pincékben, amelyre, ha volt is kereslet, el kellett juttatni a fogyasztókhoz. A térség gazdáinak egy része azonban viszonylag hamar rájött, hogy miként tudnak túladni a felhalmozott készleteken. Egy részük helyben próbálta meg értékesíteni, mások (akár előbbiektől átvéve) a kisebb vendéglátóipari egységeket látták el lédig kiszerezésben, megint mások a budapesti MDF-piacokon próbáltak szerencsét, ahol különböző ellátási láncokon keresztül építették ki vásárlóköriüket.

„Ő fogta magát, mint fiatal agilis vállalkozó, kreatív, beült a kis autóba, megpakolta 5 literes kannákkal, tele borral és elment az MDF-piacra és eladta a bort. És aztán találkozott egy olyan pasival, aki szintén ilyen nagyon kreatív volt, ő meg értékesítette tovább. Úgy vitték, mint a cukrot (...) és amikor elfogyott a saját bor, akkor is volt bor, mert a Józsi bácsinak is ott volt meg Pista bácsinak is, megvette, lederítette, letisztogatta, betöltötte a kannába és vitte.” – 6K

Az 1990-es évek második felétől azonban másról lett híres a környék, és más értelmezést kapott az „Arany háromszög” név is. A térség földrajzi adottságainak és a helyiek múltban gyökerező találékonyságának hála – egyesek szerint helyi kezdeményezésre, mások szerint főleg a térségen kívüli személyek hatására – kezdett kiépülni és virágzásnak indulni az olajhamisítás, amely sokszor erőszakos cselekmények indítékának bizonyult. Ezen időszak lecsengésével kezdődött az Arany háromszög rossz hírnevét tovább erősítő „borpancsolási” hullám, mely főleg az olajszőkítésből felhalmozott tőke és infrastruktúra (pincék, hordók, tartályok) újrafelhasználásán alapult. Több interjúpartner elmondása szerint, főleg ekkortól kezdett el átalakulni az alföldi borok megítélése, kerültek negatív fénybe, mely részben az országos médiában való nagy népszerűségnek és kollektív stigmatizálásnak is köszönhető volt (INDEX 2019; 24.HU 1997; BORASZPORTAL 2012). Bár azok a termelők, akik korábban ezt a fajta hamisítást nagy volumenben csinálták, többek között a hatósági szigorításoknak köszönhetően, alábbhagytak ezen tevékenységükkel, a becsületes borászok azonban a mai napig kénytelenek elszenvedni ezen örökség terheit.

Hatalmas változásokat hozott, többek között a mezőgazdaságban és így a borászatban is az Európai Unióhoz való csatlakozás, amellyel kapcsolatban a szőlőtermesztők és a borászok között is megoszlanak a vélemények. Bár összességében a közös agrárpolitika alapvetően kiszámíthatóságot, átláthatóságot és rengeteg új lehetőséget hozott az ország mezőgazdasága számára, számos nehézség is felmerült a csatlakozás kapcsán. A 2004 után csatlakozott országok között, de még egyes mezőgazdasági ágakon belül is eltérő mértékben volt sikeres az átállás, hiszen például az új piacokon, a versenyképesebb nyugati versenytársakkal csak korlátozottan voltak képesek helytállni a magyar gazdák. Hasonlóképp, a multinacionális élelmiszer-feldolgozó és kereskedő vállalatok tömeges megjelenése is új feltételeket teremtett. Nőtt a külföldről származó élelmiszerek aránya, és a sok esetben szigorúbb uniós szabványok bevezetése és betartása sem feltétlenül kedvezett a hazai termelőknek. Ezek közül is legfőképp a hátrányosabb helyzetből induló, kevesebb anyagi forrással rendelkező, nemzetközi piaci kapcsolatokkal nem rendelkező kisgazdaságok helyzete vált nehezebbé (CSÁKI C. – JÁMBOR A. 2012, LEIBERT, T. 2013).

Az EU nem támogatja új szőlőültetvények létesítését, azonban a kivágást és a kiöregedett, vagy elavult fajtájú szőlőültetvények újraterelítését igen (AGRONAPLO 2014). Ez történt a csatlakozást követően is, amikor egyes gazdák tömegével vágták ki és/vagy újították meg ültetvényeik fajtaösszetételét. Az egységes területalapú támogatás (SAPS), az agrár-környezetgazdálkodási támogatás (AKG), illetve különféle termelési és tulajdonosi formákhoz kötött egyéb támogatások adta lehetőségek azonban nem minden gazda számára nyújtottak fenntartható gazdálkodási lehetőséget. A csatlakozással járó piaci és intézményi változások nagyban befolyásolták a szőlő- és bortermelők lehetőségeit.

„...az Európai Unió meg az előcsatlakozás, a SAPARD meg minden ez egy ilyen szelekciót eredményezett az egész társadalomban (...) kiválasztódtak azok, akik majd ezt tudják rentábilisan csinálni meg kiválasztódtak azok, akik csak szőlőként tudják értékesíteni.” – 7K

Egy interjúpartner elmondása szerint csak Soltvadkerten a 30 évvel ezelőtti közel 600 gazdából, aki leszűrte borát, ma ennek tizede folytatja ezt a tevékenységet. Ezen tendencia kezdeti jeleire hívta fel a figyelmet SCHWARCZ GY. már 2002-es tanulmányában, amelyben elkülöníti a gazdák azon csoportját, akik a korábbi tőkebefektetések elmaradása miatt nem képesek, vagy nem hajlandók a piac új kihívásaihoz alkalmazkodni, sokkal inkább egy kockázatkerülő stratégiát folytatnak (SCHWARCZ GY. 2002). A mennyiségi szemlélet a legtöbb esetben a minőségi bortermelés kárára történik, olyan fajtákkal és olyan értékesítési formákkal, amelyek alapvetően alacsonyabb hozzáadott értékű terméket eredményeznek. Az ilyen utat választó gazdák többségében felhagytak a borkészítéssel járó „nyüggel”, többek között az ezzel járó folyamatos ellenőrzésektől tartva, s inkább „kényelmesen” megmaradtak az olyan bőtermő fajták termesztésénél, mint például a bianca. A szüret után eladják a terményüket a nagyobb borászatoknak, akik nagyrészt (nem kizárólagosan) PET palackos kiszerelésben, viszonylag alacsony minőségű, asztali borként értékesítik.

„Egy olyan fajtát ültettem, amit borásként nem tartok nagyra, de termesztőként csodálatos (bianca). Sosem ittam meg a borát, inkább megvettem a Frittmann-éktől, enyémet meg eladtam, inkább jó bort iszok.” – 2K

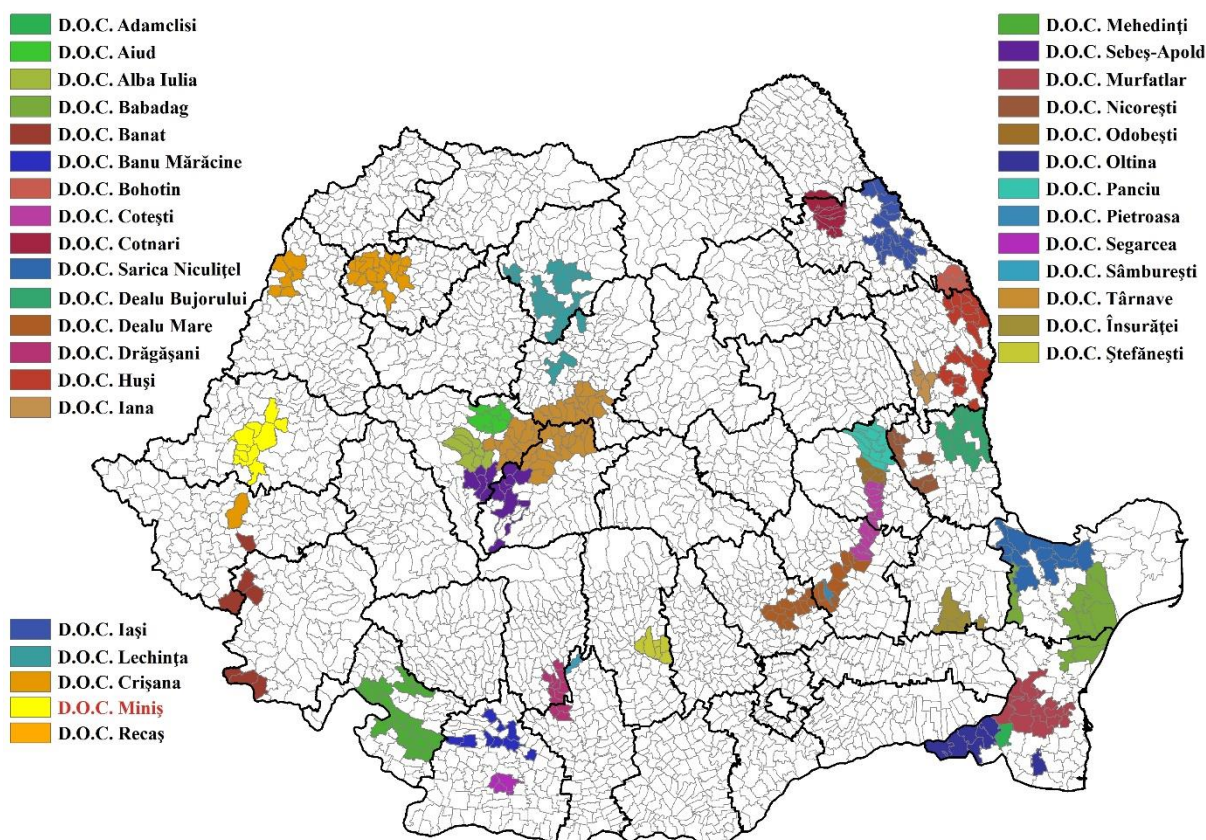
Néhány gazda azonban részben, vagy egészben más utat választott és a minőségi bortermelés irányába mozdult el. Az elavult technológiák leváltásával, speciális fajták kiválasztásával, palackos kiszerelésben való értékesítéssel, illetve hazai és nemzetközi borversenyeken való részvételekkel próbálták piaci jelenlétüket megalapozni és helyzetüket megerősíteni. Ezen belül is elkülöníthetünk egy olyan réteget, amely termelői tevékenyége mellett, részben azt népszerűsítve, az ismertebb külföldi, illetve hazai borvidékeken megfigyelhető stratégiákra alapozva, a borturizmus irányába próbált nyitni. Különböző, vendéglátáshoz kapcsolódó

szolgáltatásokat (pl. borkóstoló, vendégszállás, étkeztetés, egyéb események) ajánlanak az érdeklődő turisták számára, több-kevesebb sikerrel.

4.2.2. Az Arad-hegyljai borvidék mintaterülete

Az Arad-hegyljai, vagy másnéven Ménes-Magyarádi borvidék Románia nyolc borrégiójából, illetve bortermő vidékéből a Körösvidék-Máramaros (*Crisana-Maramures*) borrégió négy borvidékének egyike (ORDIN nr. 1205/2018). Az ország 37 borvidékéből ez az, melyet a Kárpát-medence egyik legrégebbi borvidékeként tartanak számon (CSÁVOSSY GY. 2016) (18. ábra).

18. ábra. Románia bortermő vidékei a helyi eredetmegjelölések (D.O.C.) alapján.
Forrás: ONVPV, saját szerk.

A borvidék egy hozzávetőlegesen 50 km hosszúságú É-D sávot alkotó terület a Fehér-Körös és a Maros folyók között, a Zarándi-hegység nyugati oldalán (2. fénykép). Területe két körzetre osztható: a Ménesi, illetve a Magyarádi körzetre. Mai területéhez így három város és hat község (*communa*) tartozik, amelyből azonban megkülönböztethetünk a „magterülethez” tartozókat: Ópálos, Gyorok, Kovászi, Világos, Pankota, Borosjenő, Tornova, Selénd, illetve a szórványokat: Lippa, Máriaradna. A községeken belüli, önkormányzatiság nélküli települések, melyek nem a község névadó települései: Pálosbaracka, Ménes, Aradkövi, Galsa, Muszka, Magyarád, Apatelek, Doroszlófalva, Dezsőháza, Lugozó (ORDIN nr. 1205/2018; [11]). 2018-ban a borvidékhez tartozó települések népessége meghaladta a 40 ezer főt (6. táblázat). A helyi szintű vállalkozásokra vonatkozó adatok elérése nem olyan egyszerű Romániában, mint hazánkban, azonban az NSKI adatszolgáltatása alapján elmondható, hogy a borvidéken 2014-2018 között nőtt a szőlőtermeléssel foglalkozó, illetve a bortermeléshez köthető vállalkozások és alkalmazásban állók száma.

2. fénykép. Szőlőültetvény Ménesen
Forrás: (PÉCSI BOROZÓ 2020b)

	Népesség (2018)	Terület (ha)	Szőlőterület (ha)	Vállalkozások száma (2018) - szőlőtermelők	Vállalkozások száma (2018) - bortermelők
"Arany háromszög" összesen	30270	32547,7	7411,2	2676	282
Soltvadkert	7452	10214,0	3028,7	654	60
Kiskőrös	14202	11457,8	2296,8	1132	191
Kecel	8616	10875,9	2085,7	890	31
Arad-hegyaljai borvidék	40333	80019,1	2500,0	73*	98*

6. táblázat. A mintaterületekre vonatkozó népesség-, vállalkozási és területadatok.

Forrás: KSH, NSKI adatok alapján, saját szerk. *Vállalkozók és alkalmazottak számának összege.

A Románia 182 ezer hektárt meghaladó szőlőtermő területének mindössze 1,5%-át (~2500 ha) adó borvidék az ország 4,9 millió hektoliteres összes bortermelésének kevesebb, mint 10%-át adja [12] [13], ami abból a szempontból érthető, hogy domborzati és klimatikus szempontból az ország legjobb, legkiterjedtebb borvidékei a Kárpátok vonulatain kívül, Moldovában és Dobrudzsában fekszenek. A borvidékre a vörösborok túlsúlya jellemző, amelyből leginkább a cabernet sauvignon, pinot noir, kadarka, merlot és burgundi típusú borok népszerűek, azonban az olaszrizling, a királyleányka és az ottonel muskotály típusú fehérborok is megtalálhatók (MĂLĂESCU, I.M. et al. 2014).

Írásos emlékek a 11. századtól említik e tájon a szőlődűlőket, melyek több megpróbáltatáson estek át az évszázadok során. A 17. századi török dúlás következtében hatalmas károkat szenvedtek, valamint a terület egyike volt azoknak a borvidékeknek, melyekben a nagy filoxéravész szinte teljes mértékben kipusztította az akkori szőlőültetvényeket. Fénykorát a 19. század végi nagy filoxéra járvány előtti időkben élte, amikor a borvidék szőlőtermő területe meghaladta a 5200 hektárt és többek között Brazíliába, Indiába és Ausztráliába is exportálták a térségben termelt borokat (MÓD L. – SIMON A. 2008; PODRUMAR, T. 2013).

Az 1947-es romániai kommunista hatalomátvétel után folyamatosan bővült az államosításra kerülő gazdasági tevékenységek köre, mely a mezőgazdaság szocialista típusú átalakítását, a vidéki földtulajdon-viszonyok gyökeres átalakulását is eredményezte. A kollektivizálás folyamán (1949-1952) a korábban egyházi és magántulajdonban lévő birtokok és termőterületek döntő többsége közös vagy állami tulajdonba került (LÁSZLÓ M. 2013). Először többségében termelőszövetkezetek alakultak meg, melyek a kisebb szőlőterületeket nagyobb

táblákba tömörítették. Ez nem bizonyult elég hatékonynak, ezért a 1960-as évek közepétől megjelentek az ún. állami gazdaságok, ami nemcsak a szervezeti keret megváltozását, a területeknek a tulajdonosoktól való elkobzását és a termény közösbe szállítását jelentették, hanem konkrét szerkezetváltást is eredményeztek (KIDECKEL, D.A. 1982). Ilyen változás volt többek között a nagyobb sortávolság, illetve tőketávolság bevezetése, beton kordonok kiépítése, illetve a régi hagyományos szőlőfajták (kadarka, bakator, magyarádi fehér) világfajtákra cserélése. Később, ahogy egyre intenzívebbé vált a művelés, úgy jelentek meg a különböző gépi művelési eszközök, traktorok és úgy csökkent az élőmunka-igény, amely hozzájárult a térségben az állami vezetés által egyébként is szorgalmazott városba áramláshoz. Kelet-(Közép)-Európa második villamosított vasútvonala, melynek segítségével azelőtt a szőlősgazdák szállították a termékeiket az aradi, illetve azon túli piacokra, ezentúl a térség munkaerőpiaci mozgásában, illetve az ingázásában játszott szerepet.

„Addig ameddig az 1950-es évek végén, '60-as évek elején ezeken a szőlőterületeken zsibongás volt tavasztól őszig, tehát mindig tele voltak az ültetvények emberekkel, miután a területek és a munkálatok nagyrészt gépesítették, bizony-bizony nem volt már szükség ilyen munkaerőre.” – 5A

A kollektív állami gazdaságok a tervgazdálkodás keretein belül nagyüzemben, extenzíven termesztették a szőlőt, melyet az akkor modernnek számító állami borkombinátok, pincegazdaságok dolgozták fel és irányítottan, tervezetten értékesítették főleg a keleti piacokra. A rendszerváltozással járó „földreform” következményeként reprivatizálták a korábban államosított földterületeket, melyet a magyarországi gyakorlattal ellentétben, nem kárpótlási jegyekkel oldottak meg, hanem kérvényezés útján visszaadták a korábbi tulajdonosaiknak (BORDANC, F. 1996; BORDANC, F. 1997; KUPÓ J. 2002). Egy hosszadalmas folyamat eredményeként, a rendszerváltozás utáni években, első lépésben az állami gazdaságok részvénytársasággá alakultak át, amelyben az állam által birtokolt részvények mellett, a korábbi földtulajdonsok, illetve azok leszármazottjai földjeiknek megfelelő mértékben részvényesekké váltak. Ez többek között azért is volt lehetséges, mert a korábbi földterületeket a szerkezetváltás okozta átalakítások olyan mértékben megváltoztatták, hogy egyszerűen fizikai képtelenség volt azokat egyben visszaszolgáltatni. Ebben az időszakban attól függően, hogy mekkora szőlőterülettel „rendelkeztek” a részvényesek, minden évben pénz helyett kaptak bizonyos mennyiségű szőlőt, illetve bort, melyet értékesíthettek, ha tudtak. Románia „Nyugathoz” való közeledésével azonban, a NATO-, illetve az EU-csatlakozási tárgyalásokon a jogharmonizációs törekvésekkel kapcsolatban felmerült a magántulajdon kérdése, mely hatására az 1990-es évek végén felbomlottak ezek a részvénytársaságok és ténylegesen elkezdődött a területek visszaigénylése és visszaszolgáltatása (NOEV, N. 2007; SCURTU, I. – SBÎRCIOG, G. 2019). A gyakorlatban ez azonban leginkább elaprózott birtokszerkezetet és nagymértékű parlagosodást eredményezett.

„2640 ha területre 3600 kérvény volt... el lehet képzelni, hogy mekkora területek voltak elosztva” – 1A

A méretgazdaságosság elvéből kiindulva, valamint a korábbi mennyiségi nézőpontot, az előregedő társadalmi szerkezetet, illetve az új piaci mechanizmusok ismeretének hiányát figyelembe véve, az egyéni gazdálkodás igencsak nehézkessé vált. A három nagy helyi állami vállalatot (VINALCOOL, VINEXPORT, Barackai Szőlészeti és Borászati Állami Gazdaság) szintén privatizálták, azonban kevésbé sikeresen, mint az ország más részein, a berendezéseket eladták, vagy egyszerűen nyomuk veszett, a földek jelentős része pedig külföldi kézbe került, vagy parlagon hevert. A kezdeti időszak sikertelennek bizonyuló összefogási kísérleteinek hátterében legfőképp a szocializmusban elszenvedett magántulajdon elvesztés, majd újraserzés érzése állt.

„Összehívtam a több mint 500 tulajdonost, és azt javasoltam, hogy olaszországi, spanyolországi, dél-tiroli mintára alakítsunk egy szövetkezetet, és közösen műveljük meg a földeket. Majdnem kizavartak a teremből. Azzal vádoltak, hogy újra kollektivizálni akarok.” – Balla Géza (NYUGATIJELLEN 2017)

Az Európai Unióhoz való csatlakozás ebbe a térségbe is hatalmas lehetőségeket hozott magával. A különböző földalapú, illetve szerkezetátalakításra fordítható támogatások számos földtulajdonos lehetőségein javítottak. A csatlakozás után a tulajdonviszonyok is változtak, hiszen korábban nem volt megengedett a földtulajdonvásárlás a külföldi állampolgárok számára, mely így még több külföldi befektetőt generált. A települések számos infrastrukturális beruházást tudtak megvalósítani, amellyel javítottak elérhetőségükön, illetve a településen élők életminőségén, életkörülményein. Mivel a 2008-2009-es gazdasági válság többé-kevésbé egybeesett az uniós csatlakozás (2007) időszakával, ezért a gazdákat ez kevésbé viselte meg. Megalakult egy Helyi Akciócsoport, mely a helyi szereplők munkáját próbálja koordinálni, illetve az Európai Unió forrásainak lehívásában és felhasználásában segít (14).

A lehetőségek mellett azonban nehézségeket is hozott magával az EU-hoz való csatlakozás, mely többek között szintén a közös agrárpolitikához, a támogatási formákhoz, illetve azok felhasználásához kapcsolódik. Az európai uniós szabályozások, főleg a túltermelés elkerülése érdekében, minden országban korlátozzák az új szőlőültetvények létesítését, illetve a régiók megújítását. Nem különbözik ettől Románia sem, hiszen itt is szabályozva van, hogy milyen mértékben bővíthető, illetve újratelepíthető az ország szőlőtermő-területe. A 2007-2013-as programozási időszakban Románia közel 290 millió eurót tudott lehívni szőlészeti és borászati célokra, melynek több mint 90%-át szőlőültetvény-rekonstrukcióra és -konverzióra használták fel (ANTOCE, O. – CALUGARU, L. 2017) (6.4. melléklet). Ez abból a szempontból kifejezetten pozitív, hogy az öreg, a piaci feltételekhez kevésbé alkalmas ültetvényeket megújították és diverzifikált fajta-portfóliót alakítottak ki országosan és sokszor helyileg egyaránt. Felmerül azonban néhány kritika is ezzel kapcsolatban, hiszen a támogatások túlnyomó többsége e célra volt igénybe vehető, technológiai újításra, illetve például különböző *off-farm* tevékenységekkel való bővítésre nem. Így, aki szőlőültetvényt, vagy földterülettel rendelkezett, hosszabb távú cél nélkül vette fel a támogatást, melyet csak részben használt fel az adott célra, és jó esetben a fenntartási időszak végét megvárva paragon hagyta azt. Emellett, a szőlőterületekhez fűződő európai uniós támogatásokkal kapcsolatos számos egyéb, részben szürke, spekulációval kapcsolatos tevékenységet említettek a gazdák, melyek szintén gátat szabnak egyrészt a források, másrészt a szőlőterületek hatékony felhasználásának, illetve művelésének. Ezzel szemben, sok esetben, aki más célra szeretett volna támogatást igénybe venni, vagy nem állt módjában, vagy nagyarányú önerő mellett volt kénytelen igénybe venni, ha egyáltalán képes volt rá.

„A probléma az, és tudom, hogy örülden hangzik, az EU-s pénz. Mert az emberek beszívják vagy berúgnak az európai pénztől. Arról álmodoznak, hogy mennyi pénzt tudnak harácsolni az EU-tól (...) ez a legfontosabb dolog... hogyan tudnám lehúzni az EU-t? (...) De ennek a sötét része az, hogy mindenki megőrül; mindent egyedül akarnak csinálni, csak azért, hogy ne kelljen megosztani a pénzt másokkal. Ez a kapzsi része az egésznek.” – 4A

Napjainkban 10-15 borászat működik a mintaterületen az interjúpartnerekkel együtt, akik között 2-3 domináns szereplő rendelkezik 80 hektárnál nagyobb földterülettel. Ezek között van a borvidék talán legismertebb borászának, Balla Gézának a borászata is Ménesen, továbbá egy olasz befektetésből született borászat, a Crama Dorvena Pankotán, illetve a szintén olasz ügyvezetővel, de aradi tulajdonossal rendelkező Crama Maximarc Magyarádon. A többi kisebb borászat átlagosan 10-30 hektáron gazdálkodik, s részben saját termésű, részben más szőlőtermelőtől vásárolt szőlőből készítik boraikat. A termelők közel 80%-a kifejezetten csak szőlőtermelő gazdákból áll, akik általában helyi kötődésűek és termésüket más helyi, vagy nem

helyi borászatok számára értékesítik. Talán ők a leginkább sérülékeny szereplők itt is, hiszen bevételeik a szőlőáraktól függenek és csak egy részük az, aki helyben értékesíti a megtermelt szőlőt, másik részük például a szomszédos Temes megyében, a Temesrékáson található Cramele Recas nagyborászatot látja el, illetve ömlesztve adnak túl a többségében alacsonyabb minőséget képviselő boraikon.

4.2.3. A mintaterületek reziliencia szempontú vizsgálatának eredményei

A dolgozat ezen fejezetében a közösségi rezilienciáról szóló szakirodalomban leírtakat értelmezem és vetem össze a két mintaterületen tapasztaltakkal, melyeket esettanulmányként dolgozok fel. A kutatási eredményeket a kutatás félig strukturált interjúira, a médiaelemzésre, valamint a statisztikai adatelemzésre alapozva összegzem. A 2.5. alfejezetben leírtak alapján BERKES és ROSS (2013) integrált modelljének főbb vizsgálati tényezői mentén elemzem a vizsgált mintaterületeket, illetve az ott élő szőlő- és bortermelő közösségeket. A vizsgálati tényezők közösségi reziliencia-szpontú elemzését követően a cselekvőhálózat-elmélet segítségével szintetizálom az eredményeket.

4.2.3.1. Pozitív szemlélet és értékek, hiedelmek, mentalitás

Egy személy, vagy közösség pozitív szemlélete és ennek a közösségfejlesztésben történő alkalmazása a szociológia, illetve a szociálpszichológia vizsgálati fókuszába tartozik. Az, hogy bizonyos szereplők hogyan reagálnak a különböző nehézségekre, mennyire optimisták a jövővel kapcsolatban, milyen mértékben nyitottak a változásokra részben kultúra függő, részben személyenként változik (HEGNEY, D. et al. 2008). Abban azonban egyetért a közösségi rezilienciával foglalkozó kutatók nagyrésze, hogy a vizsgált közösség világszemlélete, az értékek, melyeket magának vall, ahogyan az egyes folyamatokhoz viszonyul, tehát a közösségi tőke, nagyban befolyásolja a közösségen belüli kapcsolatrendszert, az információáramlás csatornáit és hatékonyságát, melyeken keresztül megindulhat az egyes változásokhoz való alkalmazkodás (MAGIS, K. 2010; BERKES, F. – ROSS, H. 2013; LENDVAY, M. 2016).

Ezt a két szempontot egyben, összefüggéseiben mutatom be jelen alfejezetben. Az interjúk felmérés érdekes tapasztalata volt, hogy ez a téma, ill. tényező volt talán a legmeghatározóbb, a partnerek nagyrésze erre helyezte a hangsúlyt. Ez azonban összességében kevésbé tárreleváns, illetve kívülről kevésbé befolyásolható, főleg nem rövidtávon. Mégis fontosnak tartom néhány olyan példa segítségével bemutatni a legjellemzőbb eredményeket, melyek geográfiai értelemben is szerepet játszhatnak a közösség rezilienciájában, egy-egy település vagy térség fejlődésében.

Az Arany háromszög térségében az interjúk során leginkább a borászok egymás közötti, illetve a borászok és szőlőtermelők közötti különbségeket lehetett legkönnyebben kitapintani. Mindenképp tanulságos volt a főleg Soltvadkerthez köthető szőlő- és bortermelő közösséggel foglalkozó korábbi munkák (NAGY-PÁL I. 1975; KOVÁCS T. 1987; MÓDRA L. – SIMÓ T. 1988; SIMÓ T. 1988; FERTŐ I. et al. 1990; SCHWARCZ GY. 2003) ilyen szempontú feldolgozása és összehasonlítása a mai viszonyokkal. Valamennyi vizsgált tanulmányban különböző szempontok mentén (pl. kor, vállalkozó szellem, termelés mennyisége, termékek feldolgozottsági foka, értékesítés stb.) csoportosították a térségben tevékenykedő szőlő- és bortermeléshez kapcsolódó vállalkozásokat. Már a korai tanulmányokban is viszonylag „élesen” elválasztották a hagyományos paraszti értékekkel rendelkezőket, a hagyományos gazdálkodási jelleget fenntartókat és az ún. vállalkozó szemléletű kisüzemeket, a vállalkozó típusú szőlősgazdákat (FERTŐ I. et al. 1990; SCHWARCZ GY. 2003.) Előbbiek legfőbb jellemzőiként említik a „több lábon állást”, amely a szőlő- és bortermelés nem kizárólagos tevékenységében merült ki. A „több láb” egyaránt jelenthetett az első gazdaságban való munkavállalást, illetve egyéb mezőgazdasági tevékenységet (pl. állattartás). Mindenképp jellemző azonban ezekre a gazdaságokra, hogy a szőlőtermelést kiegészítő jövedelem céljából folytatják, így nem feltétlenül képesek, vagy hajlandóak nagymértékű specializációra, főleg a

biztonságra való törekvés a céljuk. A vállalkozó típusú szőlősgazdák előbbiekkal szemben nagyobb mértékben specializálódtak a szőlő- és bormelésre (tudás tőke, géppark, feldolgozottság foka, minősége, értékesítés stb.), már ekkor figyelemmel kísérik a piaci változásokat, felvásárolják a kisebb gazdák szőlőjét és nagyobb haszon reményében, magasabb hozzáadott értékű termékként értékesítik azt (FERTŐ I. et al. 1990; SCHWARCZ GY. 2002).

Az említett munkákban előrevetített utak, illetve a ma megfigyelhető folyamatok előjeleinek is tulajdonítható, hogy mára milyen mértékben vált ketté a szőlőtermesztés és a bormelés, nem csak a térségben, de az egész országban egyaránt (HEGYKÖZSÉGEK NEMZETI TANÁCSA 2016). Ma, amit az interjúk eredményei is alátámasztanak, többségében a fentebb felvázolt dichotómia, tehát a mellékállású (vagy nyugdíj melletti), tőkeszegény, kevésbé képzett, kevésbé kockázatt vállaló, leginkább alacsony hozzáadott értéket képviselő szőlőtermelők és a nagyvállalkozók, nagy borászati üzemek, illetve a felvásárlók közötti szélsőségek skáláján mozognak a térség vállalkozásai. A két „szélsőség” között helyezkednek el a családi pincészetek, borászatok, amelyek a minőségi bormelést helyezik előtérbe a „megfelelő” szőlőfajták kiválasztásával, a viszonylag kisebb mennyiségben megtermelt, de nagyobb arányban palackozott borok értékesítésével, továbbá akik a környékről alkotott rossz hírnév, ellen „küzdenek”. Az egyes szereplők, illetve társadalmi csoportok közötti érdekellentétek azok, amelyek leginkább meghatározzák az egymásról alkotott képet és az egymással való együttműködés mértékét, lehetőségeit és sikerességét (CSURGÓ B. 2016).

Alapvetően az interjúk kutatás mintájából nehéz volna általánosítani, vagy csoportosítani a termelőket akár világnézet, akár mentalitás alapján, azonban többségben voltak azok, akik pozitívan néztek a jövőbe annak ellenére, hogy az interjúk zöme a siralmas szőlőáraitól emlékeztető 2019-es évi szüret után nem sokkal készült (AGROTREND 2019). Egymást rossz szóval nem illették, többször említették a jó kapcsolatot, mégis egy bizonyos fokú fal állja útját a valós együttműködésnek, melyet a legtöbben a tartózkodó alföldi (HAMVAS B. 1988), de még inkább a sváb gyökereknek, illetve mentalitásnak tulajdonítanak.

„Megbeszéljük a dolgokat, de nem jutunk egyről a kettőre. Nincs egy szép kerek történet. (...) Mindenkinek a saját maga kis dolga jobban számít, hogy túléljük ezt a jelenlegi válságot...” – 11K

Ehhez kapcsolódóan a svábság, főleg Soltvadkerten, egy olyan képként él a lakosság képzeletében, mint dolgozó, szorgos, kreatív, takarékos, nyugodt emberek, akik, pl. a kiskőrösi tótokkal vagy a „*dunántúli emberekkel*” ellentétben nem igazán együttműködőek, nem igazán társasági emberek, „*nem rúgják ki a ház oldalát*” (Interjúpartner – 7K). A svábság, mint együttműködést gátló, esetleg különböző eseményekre (borfesztiválra, szüreti fesztiválra, városnapra stb.) járást akadályozó „ürügyként” jelenik meg sokszor az emberek fejében, annak ellenére, hogy pl. Villányban, mely méltán híres a „sváb” hagyományainak ápolásáról, nagyfokú együttműködés figyelhető meg a különböző szereplők, ill. ágensek között (TÖRÖKNÉ KISS K. 2014b; [15]). A „sváb mentalitás” azonban tetten érhető többek között abban is, hogy az interjúpartnerek zöme nem élt, illetve nem szeretne élni olyan pénzügyi kölcsönökkel, amelyek kockázatnák jelenlegi alapvető működésüket. A legtöbb esetben a saját erőből történő gazdálkodás, az évről évre „apránként” történő folyamatos technológiai fejlesztések és beruházások hangsúlyozása volt jellemző, nem pedig az egyszerre 30-50 millió forintos hitelből történő beruházások.

„Sosem úgy álltunk neki, hogy egyben megcsináltunk egy 100-200 milliós beruházást, meg hitel, mert abba biztos beledöglöttünk volna. Mindig ahogy jöttek a lépések, úgy adja magát. Lehetőségek, igények.” – 4K

„...mindig egyet szeretünk előre lépni, tehát mindig egy kicsit fejlesztünk vagy kicsit ruházunk be, és akkor így átlátható a dolog, meg a gazdálkodásunk. Nincsenek mögöttünk hitelek, meg pályázatban sem veszünk részt.” – 10K

A szőlőtermelők és a bortermelők közötti, korábban már érintett alapvető szemléletmódbeli, hozzáállásbeli különbségek szintén megmutatkoznak, ahol a borász nézőpontjából az átlag szőlőtermelő idős, makacs, elkényelmesedett, bizalmatlan és elégedetlen. Hajlamos továbbá – alapvetően nem alaptalanul – áldozatként tekinteni magára a szőlőárakra, a „multiborászatokra”, a kereskedőláncokra, a támogatáspolitikára, vagy éppen a többi borvidékre mutogatva. Legnagyobb „ellenségként” a már említett multiborászokat, a felvásárlókat, illetve a multinacionális kereskedőláncokat állítja be a legtöbb interjúpartner, melyre bővebben a 4.2.3.4. fejezetben térek ki. Ugyan reprezentatív felmérést nem állt módomban készíteni a szőlőtermelőkkel, az egyes kulcsszereplőkkel készített interjúk alapján van igazságalapja minden felhozott „rossznak”, hiszen összességében, mint a mezőgazdaságban általában a termelő van az értéktermelő lánc legalján, ő van leginkább kiszolgáltatva minden negatív hatásnak. A szőlőtermelők kitettsége még a borászokénál is nagyobb a szélsőséges időjárási eseményeket, a különböző növénybetegségeket, illetve kártevőket tekintve, hiszen az általuk megtermelt szőlő jelenti az elsődleges tárgyalási alapot és értékesítési lehetőséget. Ugyanakkor, mint ahogy az a 2000-es években virágzó tevékenységnek számított, az import (akár külföldi, akár más borvidékről származó) borral némileg „helyettesíthetők” a termelők, akik gyakorlatilag kooperáció híján gazdasági lobbijuknál fogva egy csapdahelyzetben élnek. Az összefogás ennek ellenére sem mutat jelentős előrelépést az elmúlt 20 év folyamatait tekintve (SCHWARCZ GY. 2003; CSURGÓ B. 2016), a megoldást leginkább felülről, a paternalista államtól várják a gazdák.

„Az elmúlt 10 évben viszonylag jó ára volt a szőlőnek és ki tudtak jönni a szőlő árából és nem motiválta az embereket arra, hogy belevágjanak az ilyen dolgokba. Ha mondjuk termeltek 200-250 mázsát ezeken a tömegszőlőkön és megvették tőle 70 forintért, azon volt 1,5 millió árbevétel, plusz a támogatás. 1-1,2 millió Ft igencsak megmaradt egy hektár szőlőn. Akinek van 30-50 ha szőlője, az úgy van, hogy vígan elvolt vele. Ennyiből szépen ki lehet jönni. Gyakorlatilag elkényelmesedett az emberek egy része.” – 4K

Mert nekem mi marad a végén? A végén csattan az ostor. Nekem annyiért kell odaadni, amennyiért. A termelőnek nincs 5-10%-os hibahatár. Ott van a végén a pont, hogy X Ft/kg. Míg a borászatban, kereskedelembe vannak rések.” – 13K

Arad-Hegyalján nem mutatkozott olyan mértékű tudományos érdeklődés a térség társadalmát és gazdaságát tekintve, mint a Homokhátság, illetve Soltvadkert esetében. Leginkább néprajzi leírásokból ismerhető meg a borvidék közössége, illetve annak múltja (KOVÁCH G. 1993; CSÁVOSSY GY. 2002; CSÁVOSSY GY. 2008; CSÁVOSSY GY. 2016), azonban szociológiai, geográfiai kérdések alig kerülnek bennük megválaszolásra. Az interjúk során hasonló mentalitásbeli jellemzőkről esett szó a szőlő- és bortermelőket tekintve, mint Soltvadkert-Kiskörös-Kecel térségében.

A borászok, akik megtalálhatók az interneten, elérhetőek és saját terméküket viszonylag nagyobb mennyiségben árusítják, egytől-egyig nagy potenciált látnak a térségben, minden nehézség ellenére. Megfigyelhető közöttük a tenni akarás és a reménykedés a folyamatos bizonytalanságban. Jellemző továbbá az olyan „hobbiborászok” jelenléte is, akik régóta a térségben élnek, kis területen (1-2 ha) gazdálkodnak, többnyire melléktevékenységként tekintenek a szőlő- és bortermelésre és leginkább maguknak, vagy szűk ismerősi körnek termelnek. Ezen szereplők nem feltétlenül tartják magukat borászoknak, hiszen nem rendelkeznek olyan tudástőkével, illetve olyan technológiai háttérrel, amely lehetővé tenné a nagyobb mennyiségű, standardizált termelést, sokkal inkább egyfajta presztízs-ként fogják fel a borkészítés lehetőségét, illetve a saját bor meglétét.

Az interjúk alkalmával többször is említésre került a viszonylag kevés „őshonos” borász jelenléte mellett az egyre jellemzőbb nem helyi, sőt külföldi kötődésű kis borászatok számának növekedése, amely új lendületet hozott a borvidék közösségének életébe. Az őshonos, idős

gazdákkal ellentétben ezen, szintén kis területekkel rendelkező, diverz nemzetiségű közösség tagjai összefogással igyekeznek elmozdulni a prémium minőségű borkészítés felé, amelytől a borvidék (újra)felvirágzását remélik. Ezen csoportra bővebben a 4.2.3.5. alfejezetben térek ki. A szőlőtermelők, akik többnyire átfedésben vannak az őshonos hobbiborászokkal itt is hasonló megítélés alá esnek a borászok szemszögéből, mint a magyar mintaterület esetében. Az elmondottak alapján, a szőlőtermelők zöme nem tud, vagy nem hajlandó újítani, inkább a mennyiségi termelést helyezi előtérbe a minőség helyett, erős személyes ellentétek jellemzik azt a gyenge lábakon álló együttműködést is, ami létezik, és a piaci körülményekhez való alkalmazkodás, illetve lehetőségeik hiányából fakadóan visszasírják az államszocialista berendezkedést.

„Az emberek nagyon büszkék saját borászatukra, a saját projektjükre, a saját borukra, de ez a büszkeség nem jó büszkeség, hanem „zárt büszkeség”. Nem nyitnak a többiek felé, mindenki bezárkózik a kis kertjébe és csak azzal foglalkoznak. (...) Ha az idősebb emberekkel beszélsz, érezheted, hogy nagyon hiányolják a kommunizmust. Mert minden olyan könnyű volt, semmivel sem kellett foglalkozniuk. A kommunizmusban termeltél, gondoskodtál a szőlődről, a kommunista központi pincészet pedig elvitte a szőlődet, a kormány bort készített belőle és eladta. Semmi gondjuk nem volt, máig ilyen a mentalitásuk.” - 4A

„A szőlősgazdák 90 egynéhány százaléka nem szakember. A másik, az idősek maradtak a borvidéken, a fiatalok mind bementek a városba. (...) Megvan ez a csökönység bennük, hogy egyiknek van két, ha szőlője, szomszédjának van három ha, az utca másik felén a harmadiknak van egy ha, de képes mindenki kölcsönt venni a bankból, hogy mindegyik vásároljon magának egy kistraktort. Na most az egész szőlőnek 10-15 ha szőlőre egy kistraktor, egy permetezőgép teljesen elég volna, de ők nem tudnak megegyezni...” - 5A

Hasonló eredményekről számol be a társadalmi tőkét vizsgálva Erdély rurális térségeiben MIKULCAK, F. et al. (2015), aki az interjúk alapján arra a következtetésre jutott, hogy a főleg német és magyar nemzetiségű, korábban a helyi közösségeket koordináló szerveződések és szereplők eltűntek, elvándoroltak a rendszerváltozás után. Ezt a folyamatot tovább fokozta a roma népesség számának és arányának nagymértékű növekedése, akik többségében alacsony képzettséggel és a munkaerőpiacon peremhelyezettel rendelkeznek, amely egyfajta marginalizációs folyamatot indított/erősített fel ezekben a térségekben. Ezt tovább erősítette a fiatalok nagymértékű elvándorlásával (részben elküldésével) járó innovációs képesség és vállalkozói szellem alacsony szintje, továbbá a paternalista állam „majd én mindenről gondoskodom” típusú hozzáállása, amely „megtanította az embereket arra, hogy nem kell semmiről gondolkodniuk” (MIKULCAK, F. et al. 2015, p. 253.). Ugyanakkor, többek között MÓDRA és SIMÓ (1988) is felhívja a figyelmet a kelet-európai (köztük romániai) társadalmi szerveződés sajátos, felülről irányított, így az alulról jövő kezdeményezéseket alapjaiban akadályozó mivoltára, amelyet nem az államszocialista időszak megváltozott struktúrái alakítottak ki, azok sokkal inkább csak egy magasabb szintre emelték azt.

Mindemellett, tanulságos volt az egyes szőlősgazdák szemszögéből is látni, hallani, mit jelent számukra a piaci körülményekhez való alkalmazkodás. A hagyományos házi „asztali” - jellegű borok készítése részben hobbi, részben szenvedély számukra, amely egy olyan közösségi szervező erő, mely összetartja sok esetben nem borászközösséghez kapcsolódó barátokat, akik számára kizárólagosan értékesítik saját boraikat. Az áruházak polcain megtalálható „ipari” borok sokkal kisebb értéket képviselnek a szemükben, mint a hagyományos eljárásokkal készülő saját készítésű boraik és valójában részben tudatosan ellen is állnak az ilyen típusú (nagy mennyiség, modern technológia, számos segédanyag használata, személytelen értékesítés) szemléletnek. Ehhez a szemlélethez egyértelműen az is hozzátartozik, hogy nincsenek nagyraavagyó terveik, nem szándékoznak borászati üzemet nyitni, mindössze

saját közösségükben betöltött megbecsült szerepüket próbálják fenntartani, amely a reziliencia szempontjából sokkal inkább a status quo-ra való törekvésben, mintsem a transzformációban és alkalmazkodóképességben nyilvánul meg.

„Palackozok is, de csak a baráti körnek. (...) Azért [nem veszek részt már a versenyeken], mert én másféle borokat állítok elő és nem. Amikor valaki megáll a házam előtt és kérdezi, hogy milyenféle borom van. Mondom neki, hogy vörös és rozé, de száraz. Kérdezi, hogy félédes, vagy félszáraz nincs-e, akkor megmondom neki, hogy máshol talál... (...) Nem akarok üzletet. Van egy autóm, van egy kunyhóm a Maros parton, mit üzleteljek? Én nem akarok repülni.” – 7A

4.2.3.2. Változatos és innovatív gazdaság

Bár a gazdaságtudományokban régóta élénk vita folyik, hogy a gazdasági diverzitás vagy a magas fokú specializáció az, amely hosszú távon kifizetődőbb (FARHAUER, O. – KRÖLL, A. 2012), a reziliencia-szakirodalom nagyrésze inkább a diverzifikáció mellett érvel (MARTIN, R. – SUNLEY, P. 2015; ROSS, H. et al. 2010; LONGSTAFF, P. et al. 2010). Mivel ebbe a konkrét vitába a disszertáció témájából fakadóan nem célom bekapcsolódni, leginkább a diverzifikáció mellett érvelek, mert az interjúk alkalmával is az derült ki, hogy mennyire fontos (lenne) a termelés hosszútávú fenntartása, valamint a gazdasági és környezeti változásokhoz való hatékony alkalmazkodás érdekében egy diverzifikáltabb termék- és tevékenységstruktúra kialakítása. Mivel ez a szempont részben összefügg a „Tudás, készségek, tanulás” vizsgálati szemponttal ezért, ebben az alfejezetben röviden ezek kapcsolódási pontjaira is kitérek.

A sokszínű és innovatív gazdaság több léptékben is értelmezhető, amely léptékek az ANT logikája mentén a különböző aktorok közötti kapcsolatok mentén realizálódnak. A szakirodalom alapján a közösség (gazdasági) rezilienciáját erősítő tényezőnek számít a közösség lakóhelyének, a helyi léptéknek, gyakorlatilag a település gazdaságának sokszínűsége. A túlzott specializációval rendelkező gazdaság magasabb szintű sérülékenységgel rendelkezik egy külső negatív hatás bekövetkezte esetében, hiszen kisebb arra az esély, hogy a gazdaság egy másik ága ellensúlyozza a veszteséget (BERKES, F – ROSS, H. 2013). Emellett, a közösségen belül megfigyelhető diverz gazdasági tevékenység, illetve közösségi infrastruktúra növeli a közösség életminőségét és több lehetőséget is jelent a lakosság számára (STEINER, A. – ATTERTON, J. 2015). Ha azt vizsgáljuk, hogy a térség, a települések gazdaságai mennyire diverzek, hogyan oszlanak meg az egyes gazdasági szektorok és ágak, mind a foglalkoztatást, mind a gazdasági termelést tekintve ma jóval kisebb hangsúly helyeződik a mezőgazdaságra mindkét mintaterületen, mint három évtizeddel ezelőtt. Emellett, főleg a feldolgozóipar és a szolgáltatási szektor különböző ágai nagyobb szeletét képezik a tortának. Ha ebből indulunk ki, a települések gazdaságai mára kevésbé vannak kitéve csupán a szőlőtermelést érintő veszélyforrásoknak, más gazdasági tevékenységek megtelepedése, illetve megerősödése nyomán helyi szinten diverzifikáltabb lett a munkaerő kínálat és a bevételi források is.

A vállalkozások szintjén a diverzifikáció megtestesülhet a fő tevékenységek, így a bevételi források sokszínűségében, mely a vizsgált közösség esetében a szőlő- és/vagy bortermelés mellett, ahhoz szervesen nem kapcsolódó tevékenységek meglétéhez/meg nem létéhez kötődik. Itt is egyfajta kettősség figyelhető meg, amelyre SCHWARCZ GY. (2003) is felhívta a figyelmet Soltvadkert esetében, mégpedig a szőlő- és bortermeléshez köthető magasfokú specializációs szintre való törekvés és a hagyományos paraszti szemlélethez köthető több lábon állás közötti különbségre. Kevés családi gazdaság engedhette, engedheti meg magának azt, hogy úgy diverzifikálja tevékenységi körét, hogy az abból befolyó bevételt pl. a bortermelés tevékenységéhez köthető specifikáció irányába csoportosíthassa át (SCHWARCZ GY. 2002).

Emellett, ha „csak” a szőlő- és bortermeléshez köthető tevékenységek vállalkozásokon belüli diverzifikációját vizsgáljuk elmondható, hogy a szőlészeti-borászati ágazat jóval komplexebb,

mint a legtöbb mezőgazdasági, vagy jövedéki tevékenységhez kapcsolható szektor, hiszen a szőlészet, a borászat, a kereskedelem, a turizmus-vendéglátás tevékenységek mellett kiterjedt oktatási és kutatási tevékenység, valamint széleskörű állami szabályozások és mélyen gyökerező támogatáspolitikai szövevényes hálózatai alkotják (DOUGHERTY, P. 2014; JÁRDÁNY K. 2020). Ebből a szempontból a gazdáknak egyrészt számos lehetőségük volna tevékenységi körük kiszélesítésére, másrésztől azonban, ehhez olyan speciális tudás és olyan mennyiségű materiális tőke szükséges, amellyel a legtöbb (főleg kis-) termelő nem rendelkezik.

Kifejezetten érdekes, társadalmi-ökológiai rezilienciához köthető kutatás lenne, ha azt vizsgálnák, hogy a gazdák milyen szőlő-fajtaösszetételt alakítanak ki a földjeiken és azt milyen célból teszik, valamint ez hogyan járul hozzá boldogulásukhoz (DARNHOFER, I. et al. 2016). A tapasztalatok alapján nem érdemes egy fajta szőlőre alapozni még a borszőlőként való értékesítési tevékenységet sem, hiszen a különböző fajták eltérő tulajdonságokkal rendelkeznek, másra érzékenyek és egy esetleges negatív hatás következtében hasonlóan is viselkedhetnek. Emellett, nem hanyagolható el a különböző szőlőfajtákkal kapcsolatos zöldmunka-, és különböző növényvédőszer-igény, sem az a profit, amely mind a szőlőárakban, mind az egyes szőlőfajtákból készíthető borok fajtájában, árában, minőségében, illetve megítélésében realizálható.

A szőlőtermelés következő lépcsőfokának tekinthetjük a borkészítést, mely nem áll meg az alapanyagtermelésnél és eladásánál, hanem egy tőkeigényesebb, szabályozottabb, kockázatosabb, kapcsolódó, mégis eltérő tudást igénylő tevékenység, mely egy magasabb hozzáadott értékű termék létrehozására irányul. A borok minőségét és különböző tulajdonságait egyértelműen meghatározza az alapanyag, amelyből készülnek, azonban ezek nagyban befolyásolhatók a különböző technológiai eszközökkel és eljárásokkal. A piacgazdasági körülmények között, amikor a termelők termékeikkel a fogyasztókhoz akarnak eljutni, számos lehetőség áll rendelkezésükre, melyek, többek között függenek az aktuális fogyasztói elvárásoktól, illetve a fogyasztók rétegződésétől. A bor fajtája, kiserelése (PET, üveg palack, doboz stb.), megjelenése, elérhetősége szintén olyan kapaszkodók, amelyekkel – igaz, plusz költségek árán – diverzifikálható a termékkínálat.

A kereskedelem újabb szintjeként jelenik meg, amikor a terméket nem közvetetten, hanem közvetlenül juttatják el a fogyasztóhoz, még hozzá úgy, hogy ő keresi fel helyben a terméket. Ez lehet helyben történő borkimérés, de jelentheti a borturizmust is, mely keretein belül első kézből jut hozzá a fogyasztó a termékhez, kapcsolatba kerülnek egymással az árucserét bonyolító felek, közvetlenül, saját maga által megszabott áron értékesítheti a termelő a borát, jóformán függetlenül a nagykereskedők, vagy az áruházak árképzési rendszerétől. Ez azonban számos tényezőtől függ, kezdve a szezonalitástól, a trendektől, az elérhetőségtől, illetve, a másik oldalról, a termelő hajlandóságától, képzettségétől, kapacitásaitól és lehetőségeitől. Mindemellett, az is megemlítendő, hogy a szőlőből nem csak bor készíthető, hanem akár must, gyöngyöző bor, pezsgő, pálinka, a gasztronómiában számos egyéb felhasználási formája létezik (borecet, szőlőmagolaj, verjus, mustméz, borkő stb.), illetve számtalan kozmetikai termékcsalád alapanyaga (különböző krémek, rúzsok stb.) (19. ábra). Mindazonáltal, minden ilyen termék elkészítéséhez szükséges a szaktudás, a különböző technológiai feltételek és berendezések megléte, valamint a piac ismerete, ahol ezek rentábilisan értékesíthetők.

19. ábra. Példák a szőlőből készíthető termékekre.
Forrás: webshopokon található képek alapján, saját szerk.

Az Arany háromszög környékén számos a diverzifikációhoz kapcsolódó téma került szóba az interjúk alkalmával. Kezdve a szőlő fajtájának megválasztásával, melyet egyrészt az időjárási körülmények és környezeti feltételek szabnak meg (korai fagy, kései fagy, aszály, talajadottságok stb.), másrészt a gazdasági lehetőségek, melyek arra sarkallják a termelőket, hogy a lehető legkisebb ráfordítással a lehető legnagyobb hasznot realizálhassák (szőlőárak, szőlőmunkák, támogatások stb.). Mivel a vizsgálatok kifejezetten a szőlő- és bortermelő közösségekre irányulnak, így a települések gazdasági szerkezetére és annak változására külön nem térek ki. Ugyanakkor, a termelők tevékenységéhez köthető diverzitás, mely a szőlő- és bortermeléshez kapcsolódik, ami köré gyakorlatilag a közösség szerveződik, sokkal inkább előtérbe került az interjúk során. A pusztán nyersanyagtermelés (szőlő), az abból való borkészítés és az ahhoz köthető különböző melléktevékenységek végzése a legtöbb esetben hierarchikusan elválnak egymástól. Ahogy arra rávilágít több, a térséget vizsgáló szerző is (FERTŐ I. et al. 1990; SCHWARCZ GY. 2002; CSURGÓ B. 2016), különböző csoportok figyelhetők meg a közösségen belül, amelyek eltérő stratégiai részben a csoportot megkülönböztető mentalitásból fakadnak.

A szőlészetet tekintve, a gazdaság tudatos fajtaösszetételének összeállítása közép- és hosszútávú stratégiai gondolkodásmódot igényel, hiszen 7-10 évnek is el kell telnie, mire a növény értékelhető termést produkál. A vizsgált térségben megfigyelhető rezisztens fajták (pl. aletta, bianca) nagymértékű térhódítása azonban rövidtávú stratégiai elképzelések meglétét feltételezi, amelyet az időjárásnak és a különböző betegségeknek való ellenállás mellett, legfőképp a rövidtávú haszon maximalizálása indokol. Ezzel együtt olyan, a térségre hagyományosan jellemző szőlőfajták visszaszorulása figyelhető meg, mint az ezerjő, vagy a kunleány, mely folyamat alapvetően a diverzitás és az egyediség csökkenése felé halad.

„Cserszegi fűszeresért kaptunk 2012-ben 120-130 Ft-ot, a biancáért 90-100-at. Most kaptam az idei évben a cserszegi fűszeresért 90 Ft-ot és 80-at a biancáért. Hát melyik az a megveszekedett marha, aki 100 mázsás átlag körüli cserszegi fűszerest, amit ott pátyolgatni kell a növényvédelemmel, vagy ütöm vágom a biancát, azt ereszt 150 mázsát?” – 13K

A borászat oldaláról leginkább az egyes borászatok bor- és termékkínálatáról, egyediségéről, a termékek kiszereléséhez kapcsolódó diverzifikációról és annak egyensúlyáról esett szó az interjúk során. A helyben megtermelt/felvásárolt fehérszőlőből készült reduktív „asztali” borok, amelyek a térség kínálatát jellemzik nagy hasonlóságot mutatnak az egyes borászatokat

tekintve. Az alapvetően „gyümölcsös, ropogós, friss, könnyed” irsai olivér, vagy cserszegi fűszeres fajtájú boraikra méltán büszkék a borászok, az egyre „népszerűbb útként” tekinthető rozéborok készítésére hasonló figyelem helyeződött. A legtöbb borász tudatosan alakítja termékkínálatát, alkalmazkodva a trendekhez, a piaci feltételekhez, a kereslethez, illetve a többi (főleg a „vezető”) borászok stratégiáihoz, amely a piacgazdaság feltételei között elvárható.

Egy másik kihívást jelent azonban a borok értékesítése. Ebben a tekintetben kifejezetten fontosak a társadalmi és gazdasági kapcsolatok, a mentalitás, illetve a tudás és az innováció, hiszen a piaci integráció mértéke az, amely bevételt jelent a gazdaságok számára. A mennyiségi és minőségi termelés közötti kényes egyensúly megtalálása évről évre nagy kihívás elé állítja a borászokat. A folyóborként, az 1-2-5 literes PET palackos kiszerelésben, illetve az üvegpalackban való borértékesítés szintén az alkalmazkodóképességet erősíti a termékkínálat, a kiszerelés diverzifikációja szempontjából. Jóval egyszerűbb, gyorsabb és biztosabb bevételt jelent a palackozást nélkülöző, nagymennyiségben történő értékesítés, ugyanakkor az üvegpalackos bor jóval magasabb egységáron értékesíthető. A palackban való értékesítés ugyanakkor jelentősebb kockázatokkal, nehézségekkel és plusz költséggel jár, ami nem térül meg, ha a termék nem jut el a vásárlóhoz. Emellett, a palackos bor egyfajta minőségi fokmérőként is funkcionál, egy presztízs termék, amely általában büszkeséggel tölti el a borászt és nagyobb bizalommal veszi le a polcról a vásárlók egy szegmense.

„Mi palackosan a feldolgozott boraink 10%-át értékesítjük. A maradék 90%-ot eladjuk kamionos tételben, a nagyobb pincészetek megveszik, vagy akár külföldre exportáljuk. Ezt próbáljuk átbillenteni, hogy minél nagyobb legyen a palackos aránya és minél kevesebb legyen a lédig. (...) Az árbevétel is így oszlik meg. Csak ha kiszámolod, hogy literenként mennyi pénzt kapsz érte palackban, sokkal többet kapnál, mintha lédigként adnád el. Ezt nem te határozod meg, hanem a nagy cég, aki megveszi. Ha meg palackosban adom el, akkor is dupla haszonnal tudnám eladni. Igaz, több vele a munka, de megéri.” – (11K)

Arra is találunk példát, hogy a borásztevékenység mellett egyéb vállalkozások létrehozásával diverzifikálják kínálatukat a termelők (pl. gazdaboltok, szőlőiskolák, kertészetek vendéglátóhelyek), vagy szaktanácsadást nyújtanak a kisebb-nagyobb borászatok számára, amelyek szintén hozzájárulnak az egyén és a közösség rezilienciájához egyaránt. Ugyanakkor, a különböző kísérletezések is szerepet játszanak a folyamatban (DARNHOFER, I. et al. 2016), az egyediség (pl. régi hagyományos fajták, korai néró), az alternatívák (pl. mustkészítés, kis kiszerelésű fröccs) keresése, a minőségi bortermelés felé való elmozdulás és a borturizmus (6.1. melléklet) különböző formáival való próbálkozások a több lábón állás erősödését szolgálják.

„A kitörési pont az a minőségi bor lehet itt a mi borvidékünkön és ezen belül talán még az egyediség a régi magyar fajták (...) Sok időt töltöttem régen a nagyapámmal, és halottam tőle, hogy jó bora volt régen annak a po***nak. (...) Nyilván lennének új fajták, amik esetleg könnyebben is termesztethetők, az időjárás viszonytagságokat jobban bírják, lehet, hogy kevesebb zöld munkát igényelne vagy kevesebbet kellene permetezni, de én azért mégis szeretek visszanyúlni, mert én ezekben látok fantáziát” – 10K

Arad-hegyalján is hasonló problémák, illetve próbálkozások figyelhetők meg. A legjellemzőbb diverzifikációhoz kapcsolódó téma itt is a megfelelő szőlőfajták kiválasztása, illetve a portfólió összeállítása volt, a térségben azonban részben más nézőpontból közelítik meg a fajtaösszetétel indokait, mint például a magyar mintaterületen. Az interjúk alkalmával legjellemzőbb probléma a nemzetközi és helyi fajták közötti egyensúly-eltolódáshoz kötődött. A régi (főleg szocialista idők előtti), helyi fajták (pl. bakator, magyarádi fehér, kadarka, fekete leányka, királyleányka) a szocialista nagyüzemi gazdálkodást jelentősen megsínylették, hiszen a gépesítéssel és a különböző szerkezetváltoztatásokkal az igénytelenebb, bőtermőbb,

kiszámíthatóbb világfajtákra cserélték őket. Ezek újratelepítése, illetve az EU által nyújtott rekonstrukciós támogatási hullámtól való „megóvása” nem csak a diverz fajtaösszetétel kialakulásához járul hozzá, hanem a helyi identitás, az egyediség kialakításához, illetve erősítéséhez is (6.4. melléklet). Emellett, némely interjúpartner arról számolt be, hogy ezen fajták nagyobb mértékben akklimatizálódtak a helyi viszonyokhoz, sőt rezisztensebbek is, mint sok a térségben megtalálható világfajta.

Ide kapcsolódik a beszámolók szerint egyre nagyobb mértékű fehér borszőlő-ültetvények telepítése is, amely szintén a korábban vörösbor dominálta borvidék kínálatát szélesíti. A borászathoz kapcsolódóan szintén említésre került az üvegpalack – PET-palack – lédig arányának problematikája, ugyanakkor az értékesítéssel kapcsolatos problémák hangsúlyosabbak voltak. Az értékesítés, hazánkhoz hasonlóan többségében integrált kereskedőláncokon keresztül történik a nagyobb területtel, nagyobb borkapacitással rendelkező borászok esetében, amelyből ugyanakkor kevés van a borvidéken. A kisebb borászok, mivel nem tudnak akkora mennyiségű bort előállítani, hogy egyáltalán „szóba álljanak velük” a kereskedőláncok, kénytelenek saját csatornákat keresni. A saját csatornák pedig többségében ismerősi, baráti, családi, helyi, továbbá a HORECA (*hotels, restaurants, cafés*) felé történő közvetlen értékesítésben realizálódnak. Emellett, a nagyobb borászok többsége a borturizmus fellendülésében lát nagy lehetőségeket, amelyért többen tudatosan is tesznek lépéseket. Borkóstolók szervezése helyben, illetve a térség nagyobb városaiban (Arad, Temesvár, Nagyvárad, Kolozsvár), vinotéka (6.3. melléklet), valamint szálláshely kiépítése, üzemeltetése és akár a különböző nyelvű (magyar, román, angol, német stb.) online marketing eszközök igénybevétele egyaránt fellelhető a diverzifikáció felé vezető próbálkozások között.

Ugyanakkor, jellemző a különböző gazdasági szektorok és szereplők közötti kapcsolatok hézagossága is, amely egyrészt a tudás, másrészt a munkaerő, harmadrészt az ehhez szükséges anyagi források hiányából fakad. A szőlő- és bortermeléshez szükséges széleskörű tudástőke kifejezetten hiányos a legtöbb kisebb termelőt tekintve, hiszen többségében nem beszélhetünk képzett, ilyen irányú végzettséggel rendelkező vállalkozókról. Emellett, a stratégiai tervezést, illetve az értékesítés könnyítését, bővítését elősegítő tudás hiánya is megfigyelhető a legtöbb esetben. Mind a szőlőben, mind a pincékben, mind a kapcsolódó szolgáltató szektorokban (vendéglátóhelyek, éttermek, marketing stb.) munkaerőhiánnyal küzdenek a térségben, ami többek között a települések alacsony népességmegtartó erejének, potenciálisan alacsony életminőségének köszönhető. A jobb megélhetéssel kecsegtető külföldi, vagy Arad környéki ipari parkokban történő munkavállalás gátolja a helyi közösségek helyi identitásának, kohéziójának erősödését, így a potenciális kapcsolódó, egymással szinergikusan fejlődő vállalkozások megtelepedését.

„Nem akarok elmenni, de a nagy probléma a kapcsolatok hiánya, a pénzhiány és a vízió, hogy mit fogunk csinálni és természetesen hogyan adjuk el a termékeinket. Úgy gondolom, hogy a termékünk jó, én is értek a szőlőtermeléshez és a borkészítéshez is, de nem vagyok menedzser, nem értek a piacok felkutatásához, nem vagyok marketingszakértő.” - 2A

„Megnőtt a kistermelők száma, nőtték az 5-10 hektáros szőlőterületek, melyeket az ún. „szőlősgazdák” hoztak létre, de ezek egyáltalán nem voltak szakemberek. Ma is nagyon kevés a borvidéken a szakember és ez egyáltalán nem jó dolog, mert naponta százával kapom a telefonokat a gazdáktól, hogy akkor ezt, hogy kell permetezni, mivel kell permetezni, megállott a bor az erjedésből, mit csináljak vele, mikor kell a seprőről a bort lehúzni stb. Tehát olyan dolgok, amihez kell egy kis szaktudás is, meg tapasztalat.” – 5A

4.2.3.3. Elkötelezett (ön)kormányzat

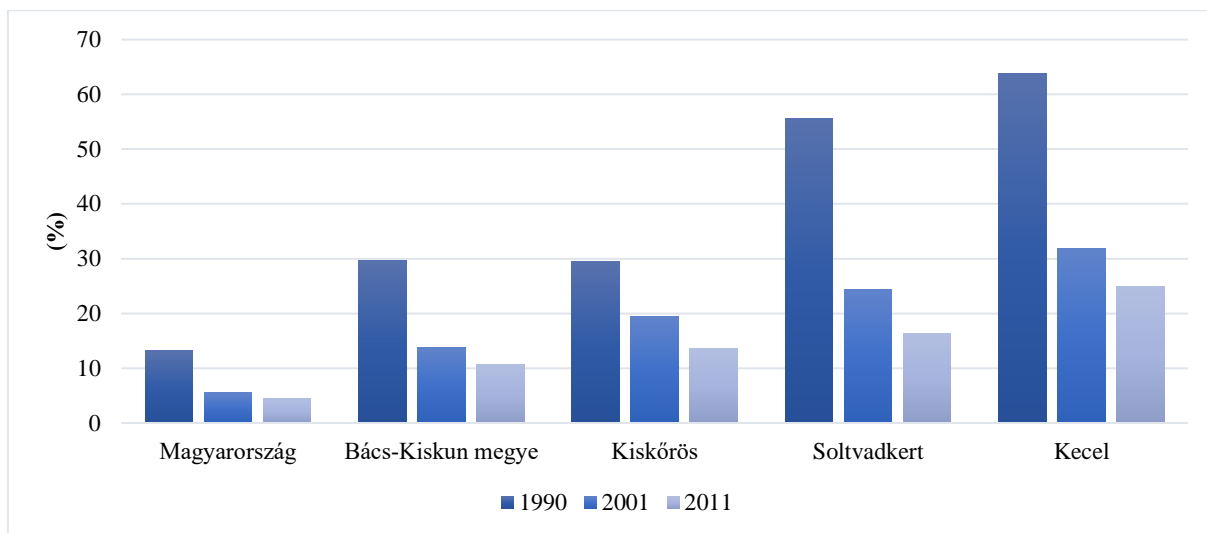
Az közismert, hogy a helyi, regionális, esetleg magasabb szintű vezetés elkötelezettsége egy konkrét ügy mellett nagymértékben segítheti elő a közösségek, illetve adott tevékenységük sikerességét (ROBINSON, L.W. – BERKES, F. 2011). Ugyanakkor, ha ez az elköteleződés nem számottevő, esetleg ennek ellentéte figyelhető meg, vagy az egyes szintek között különböző politikai, gazdasági ellentétek húzódnak meg, akkor ezek a konfliktusok könnyen kihathatnak a helyi közösség életére és lehetőségeire (WELSH, M. 2014; BEDI, N. et al. 2014; PIRISI G. 2019).

A mintaterületek szempontjából számos horizontális, illetve vertikális szinten vizsgálható a vezetés és a szőlő- és bortermelők viszonya. Egyrészt, alapvetően egy adott település önkormányzata, illetve a polgármestere az, aki befolyással lehet a közigazgatási területen történő gazdasági tevékenységekre, aki különböző terület- és gazdaságfejlesztési eszközökkel rendelkezik, illetve aki meghatározza a település rövid- és hosszútávú stratégiáit. Másrészt, a megyei önkormányzatok, akik a különböző megyei tervekkel, fejlesztési dokumentumokkal és szabályozásokkal segíthetik, vagy hátráltathatják az egyes érdekcsoportok tevékenységét. Ezek egy részét egyértelműen összhangba kell hozni a nagyobb léptékű tervekkel és szabályozásokkal, így ezen a vonalon az államnak, illetve a kormánynak, tehát az országos vezetésnek, ill. elképzeléseinek is jelentős befolyásoló szerepe van a helyi folyamatok formálásában. Nem is beszélve akár az Európai Unió céljaihoz való illeszkedésről, vagy éppen a támogatási politikáról, annak változásáról, amely sokszor nagyobb motiváció és befolyásoló tényező, mint az előzőek együttevége.

Nyilvánvalóan minél magasabb szinten vizsgálódunk, annál több tényezőt kell figyelembe vennünk, azonban az alulról építkező, helyi szintű vizsgálatoknál kifejezetten a helyi közösséghez köthető tulajdonságokból, sajátosságokból, illetve lehetőségekből kell kiindulnunk (PIRISI G. 2019). A lehetőségek vizsgálatánál nyílik alkalom a magasabb szintű vezetés által biztosított (jogszabályi, jogköri, költségvetési stb.) mozgástér tanulmányozására, amely többek között a decentralizáció, a koordináció és a konszolidáció kérdéskörét is érinti (STARK, A. – TAYLOR, M. 2014; KÜHN, M. 2014). A kutatás célját tekintve, a különleges folyamatok éppen akkor figyelhetők meg, ha azt vizsgáljuk, hogy a közösség tagjai hogyan fordítják hasznukra ezeket a „helyi energiákat” és milyen mértékben kapcsolódnak be, illetve képviseltetik magukat (participáció) a magasabb szinteken, hogyan hozzák létre saját szervezetüket, kapcsolati hálójukat, mely a reziliencia építésének fontos összetevője (BERKES, F. – ROSS, H. 2013; LENDVAY M. 2018b).

Soltvadkert „*a bor és fagyalt fővárosa*”, Kiskörös „*a szőlő és a bor városa*”, Kecel számos vonatkozásban viselhetne hasonló címet. Mindhárom település területfejlesztést érintő dokumentumaiban nagy hangsúlyt kap a szőlő-, illetve bortermelésben rejlő potenciál kiaknázása [16] [17] [18]. Ugyanakkor Soltvadkert, de főleg Kiskörös esetében kifejezetten nagy fejlődésen és diverzifikáción ment keresztül a helyi ipar, mind az önkormányzati bevételeket, mind a foglalkoztatottak számát és arányát tekintve. Soltvadkert országos műanyagipari „nagyhatalom”, míg Kiskörösön a fémipar jelentős. Az interjúpartnerek elmondása és a közösséggel foglalkozó korábbi munkák eredményei szerint (SCHWARCZ GY. 2003) régebben valamennyi családnak volt kisebb-nagyobb szőlőterülete mindhárom településen, amelyet akár főállásban, de jellemzően inkább mellékállásban műveltek. Manapság, amellet, hogy a mezőgazdasági szektorban dolgozók aránya jelentősen meghaladja akár az országos, akár a megyei átlagot, a települések lakosságának egyre kisebb részét érinti (20. ábra).

20. ábra. A mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya 1990-ben, 2001-ben és 2011-ben.

Forrás: Népszámlálási adatok alapján, saját szerk.

A romániai települések – főleg a községek – tekintetében annyiban más a helyzet, hogy a megyei szintű centralizációs folyamatok erősebb jelenléte miatt a vidéki térségek önkormányzatai jóval kisebb szerepet játszanak a területfejlesztésben. Kevés az a nem (nagyobb) városi önkormányzat, amely kiforrott elképzelésekkel, tervekkel és erőforrásokkal rendelkezne a szűkebb-tágabb területét tekintve (GYÖRGY O. 2010; NAGY A. 2012). A mintaterület Aradhoz való közelségéből adódóan nem rendelkezik nagyobb mértékű népességmegtartó erővel, sem gazdasági potenciállal, hiszen a közeli nagyváros mind a munkaerőt, mind a potenciális tőkebefektetéseket elszívja (CRETAN, R. et al. 2005). A térség hagyományos mezőgazdasági szerepén alapuló gazdasági szerkezet már az államszocialista időszakban átesett egy nagy változáson, mely többek között a mezőgazdaság – főleg a szőlő- és bortermelés – rentabilitása, tőke- és szakértelemigénye, illetve megbecsültsége miatt a rendszerváltozás után sem állt vissza a korábbi állapotára. A térséget érintő elérhető terület- és/vagy gazdaságfejlesztési dokumentumok leginkább Arad városához köthetők [19], illetve megyei szintűek [20] [21], mely árulkodik az önkormányzatok mozgásteréről, befolyásáról és érdekérvényesítő képességeiről.

A gazdák számának csökkenése magával hozta ezen szereplőkör érdekérvényesítési képességének beszűkülését is, hiszen a településeken megfigyelhető gazdasági diverzifikáció, illetve a nagyobb ipari foglalkoztatók megjelenése – mely a regionális gazdasági reziliencia szempontjából kifejezetten előnyös folyamatnak tekinthető (MARTIN, R. – SUNLEY, P. 2015) – az iparüzési adóból befolyó bevételek által bizonyos mértékű függőségi viszonyt alakítanak ki az önkormányzat és a „gyárak” között. Az ipari lobbierősödése pedig közvetve, vagy közvetlenül a szőlő- és bortermelő közösség lobbierőjének csökkenéséhez vezet, amely megmutatkozik többek között a szőlő- és bortermelő vállalkozások számának és arányának csökkenésében, a mezőgazdasági kis- és őstermelők részesedésének csökkenésében a települési önkormányzatok SZJA adóalapot képező jövedelmén belül, továbbá az iparüzési adóbevételekben egyaránt.

Néhány alkalommal szóba került az interjúk során az is, hogy az önkormányzat nem támogatja eléggé a szőlőtermelőket, illetve nem képviseli eléggé az érdekeiket, mivel gazdasági súlyuk összességében már nem annyira meghatározó, mint azelőtt. Néhány állítás szerint, a helyi vezetés nem ebben látja a térség fejlesztési lehetőségeit, a potenciált, sokkal inkább a gyorsabb és „könnyebb” hasznot hozó különböző összeszerelő üzemek és gyáracsarnokok telepítésében, ami nem igényel magasan képzett munkaerőt, egész évben stabilan végezhető munkát kínál, helyi iparüzési adót generál, mellel nagyobb megbecsültsége van a lakosság körében és így politikailag (helyi választások) is biztonságosabb. Ez köthető a kelet-közép-európai országok gazdasági- és egyben útfüggőségéhez, illetve a periferizációs folyamatokhoz,

hiszen nem igazán látnak alternatív utakat, illetve lehetőségeket a hátrányos helyzetből való kilábalásra, ragaszkodnak a jól bevált módszerekhez (NAGY E. – NAGY G. 2019).

„Ha holnap reggel felhívnám Pankota polgármesterét és azt mondanám neki, hogy nézze, kivágom a szőlőt, mert gyárat akarok építeni, például a Coca Cola számára, akkor másnapig sem várna, rohanna hozzám, agyoncsókolgatna vagy még jobb (...) és másnap maga kezdené el építeni az utat. - 4A

A szőlő- és bortermelés ugyanakkor számos egyéb tercier szektorhoz köthető tevékenységhez kapcsolódik, mely kapcsolódási pontokat kihasználva egyéni, de akár önkormányzati szinten is megtöbbszörözhető lenne az alaptevékenységből származó profit. A turizmus településfejlesztésben betöltött szerepe jelentős mértékű is lehet, kiváltképp, ha az adott terület vagy település olyan helyi energiákkal rendelkezik, amely ezt indokoltá teszi (MICHALKÓ G. 2001). A borturizmusban rejlő potenciált számos nemzetközi (BOUZDINE CHAMEEVA, T. et al. 2016), de akár hazai (KOVÁCS D. 2018; TÖRÖKNÉ KISS K. 2014a) szerző is feldolgozta, mely azonban önmagában nem elég, kihasználásához számos tényező komplex kombinációja szükséges (MICHALKÓ G. – VIZI I. 2004). Soltvadkert tekintetében kifejezetten nagy érdeklődés mutatkozik ez iránt mind az önkormányzat, mind a borászok esetében [16]. Kiskőrösön ez önmagában kevésbé hangsúlyos, ugyanakkor más turisztikai attrakciókkal való kombinációja megfigyelhető (agroturizmus, vidéki turizmus, kulturális turizmus, termálturizmus stb.) [17]. Arad-hegyalján, területfejlesztési dokumentumok hiányában leginkább az interjúk eredményeire támaszkodhattam, melyek szerint az önkormányzat nem lát túl nagy fantáziát a térségben, vagy nem képes tenni ennek kihasználása érdekében. Arra, hogy mekkora a térségek borturizmusában rejlő potenciál és ennek milyen tényezői vannak, a dolgozatban részben a terjedelmi korlátok, részben a téma komplexitására való tekintettel mélyebben nem térek ki. Az önkormányzat, illetve a helyi vezetés szerepe leginkább a térség marketingjének erősítésében a szűkebben vett régió népszerűsítésében, illetve a szőlő- és bortermeléshez kapcsolódó infrastrukturális fejlesztések támogatásában keresendő. Erre olyan eszközök állnak a rendelkezésükre például, mint a különböző tematikus fesztiválok (borfesztiválok, szüreti fesztiválok), melyek az ország számos pontján vonzzák a turisták tömegeit (MICHALKÓ G. 2001).

A vizsgált közösségek esetében a *közösségi infrastruktúra* részeinek tekintendők mindazon elemek, amelyek hozzájárulnak a közösség társadalmi és gazdasági rezilienciájához, a közösség jólétének és jóllétének javulásához és a közösség tevékenységéhez kapcsoló gazdasági fejlődéshez (BERKES, F. – ROSS, H. 2013). A közösségi infrastruktúra részei lehetnek a szőlő- és bortermelő közösségek esetében, többek között a fizikai infrastruktúra (pl. utak, amelyeken eljutnak a fogyasztók a termelőkhez), különböző kapcsolódó és támogató szolgáltatások (pl. vinotéka, vendéglátóhelyek, szaküzletek, múzeumok, mezőőri szolgálat, falugazdászok stb.), továbbá a közösség információáramlását és tudásbővítését elősegítő (ön)kormányzati és civil fórumok, szervezetek [22] [23]. Emellett azonban az ezeket megalapozó nyitottság, kooperációra való hajlandóság, tevékenység-ösztönzés, stratégiai tervezés megléte, illetve a turisztikai tevékenységet érintő fizikai környezet a céloknak megfelelő kiépítése és fenntartása elengedhetetlen a hatékony működéshez (BEHRINGER Z. – KULCSÁR N. 2018).

Ebben a tekintetben számos vélemény megfogalmazódott az interjúk alkalmával, melyek részben a helyi vezetéssel való együttműködés akadályaira, részben a stratégiai elképzelések hiányára, illetve az önkormányzat turizmusfejlesztéssel kapcsolatos szakértelmének megkérdőjelezhetőségére vonatkoztak. Az interjúk alapján, egy működő borvidék kialakítása, egy szakértelmet igénylő speciális turisztikai infrastrukturális hálózat megtervezése szerintük túl nehéz feladat az önkormányzat számára, mely komoly buktatókat és veszélyt rejt magában. Emellett, főleg az Arad-hegyaljai mintaterületen került említésre a vezetés és a termelők közötti közvetítő szereplők hiánya, amely leginkább az oda-vissza történő, de főleg a gazdák információhoz való hozzáférését nehezíti meg.

„Ott ültünk és mondogattuk, hogy szerintünk mi a jó irány, mi az, ami máshogy van más borvidékeken, városokban, vagy ha távolabbat nem akartak, akkor közelebbi környezetben. Mi az, ami jó példa stb. De ők mindig, amikor mi példának akartunk felhozni valamit, vagy próbáltuk előre vinni akkor ezt ők úgy élték meg, hogy mi mindig elégedetlenek vagyunk, nekünk semmi sem jó. És akkor még nagyobb volt az ellenállás, mert csak azért is bebizonyítják, hogy amit ők gondoltak, az mennyire jó.” – 1K

„Amit én látok, hogy az információt nagyon nehezen lehet megszerezni és úgy tartják, mint hétpecsétetes titkot. Tehát jóformán az emberek nincsenek tisztában, hogy mire is lehet pályázni. (...) A Mezőgazdasági Hivatal, aki ezekkel foglalkozik, én is ezt az újraültetési pályázatot ne tudd meg, hogy milyen nehezen kaptam meg az információt. Hogy hova kell menni, milyen papírok kellene, nagyon sok helyre be kellett kopogtatni. Meg a bürokrácia... tudod, amikor azt mondják, hogy egy jó nagy adag papír kell, akkor azt mondom, hogy elmege az életkedved is, nemhogy a pályázati kedved.

– 6A

Ugyanakkor, a másik oldalon, a termelési lánc legalján lévő szőlőtermelőknek, látszólag nem is feltétlenül fűződik különösebb érdeke a turizmushoz, hiszen alaptevékenységük csupán közvetetten érintett. Emellett, maguknak a bortermelőknek is számos, akár egymástól eltérő érdekük létezik, melyek szintén nem könnyítik meg az önkormányzatokkal való együttműködést. Összességében jellemző a poszt-szocialista múltból fakadó általános bizalmatlanság (NUISL, H. 2005) mellett, a sokszor a múltban gyökerező személyes ellentétek és a sérülékenység érzésétől tartó, a jövő lehetőségeinek, vagy azok hiányából fakadó érdekellentétek jelenléte (SZABÓ K. 2004; MIKULCAK, F. et al. 2015). Így, az elmondottak alapján egy olyan helyzet alakult ki, amelyben a szereplők között, akiknek együttműködéssel kellene – közös célokkal stratégiát alkotva – megegyezésre jutniuk egyfajta „*public-private-partnership*” elv mentén, tisztes távolságtartás figyelhető meg.

Meg kell említeni azt a helyzetet is, amikor a vezetés is érdekelt a vizsgált közösség gazdasági tevékenységének sikerében. Valamennyi interjú során említésre került, hogy szinte minden vizsgált településen vannak földjeik, szőlő ültetvényeik, illetve valamilyen módon kapcsolódtak vagy kapcsolódnak a szőlőtermeléshez a polgármesterek, akik így közvetlenül is érintettek az ágazat sorsában. Egyrészt azonban, ők valószínűleg kevésbé sérülékenyek, mint egy-egy kisebb termelő, kevésbé vannak ráutalva erre a tevékenységre, másrészt, ahogy korábban is említésre került, a gazdasági racionalitást is szem előtt kell tartásuk, így mérsékelten kivételezhetnek. Valamennyi interjúpartnerem egyetértett abban, hogy a szőlő- és bortermelő közösség szempontjából az önkormányzatnak az lenne a szerepe, hogy katalizátorként a helyi termelőket és borászokat összetartsák, harmonizálják a köztük lévő kapcsolatokat, fókuszot találjanak a közös együttműködésben, „...*de ez az ő fejükben gyerekcipőben jár.*” (12K). Arad-hegylánján főleg az derült ki, hogy a helyi vezetők főleg a gabonatermelésben érintettek, mellyel alapvetően kisebb ráfordítással, több uniós támogatással, gyorsabban realizálhatnak magasabb hasznot. Emellett, ahogy az látható is, ha a térségben járunk, nem elhanyagolható a parlagon hagyott, kihasználatlan szőlőterületek aránya (3. fénykép), mely részben az önkormányzatokhoz köthető európai uniós támogatások alacsony hatékonyságú, sőt spekulációs felhasználásának az eredménye.

**3. fénykép. „Tipikus” parlagon hagyott, elvadult szőlőterület Gyorokon (A és B).
Forrás: 7A interjúpartner felvétele (2021).**

Végül, az sem ritka, amikor maguk a szőlőtermesztők, illetve a borászok jelöltetik magukat helyi önkormányzati képviselőnek, erősítve ezzel a maguk, illetve közösségük lobbierjét, információhoz való hozzáférését és érdekérvényesítő képességét. A horizontális kapcsolati hálók (szőlész-szőlész, szőlész-borász, borász-borász stb.) építése, sűrűbbé tétele mellett, ez az egyik legkézenfekvőbb példája magának az önszerveződés folyamatának. Ezzel a közösség megpróbál a rendelkezésére álló eszközökkel javítani a lehetőségein, a tevékenységükhöz köthető ágencia kapcsolati hálóit tovább fonják és a döntéshozást – azzal konkrétan együttműködve – befolyásolva erősítik közösségük rezilienciáját (BERKES, F. – ROSS, H. 2013). Ehhez hozzájárul az az általános vélekedés is, amelyre PIRISI GÁBOR (2017, p. 86.) is rávilágít tanulmányában: „a lakosság továbbra is úgy tekint az önkormányzatra, mintha a problémák megoldásának úgyszólván egyedüliként lenne letétteményese”. Többek között ezért is lenne fontos a közösség helyi, illetve „magasabb” szintű döntési folyamatokban való részvétele, érdekeinek képviselete, hiszen azon interjúpartnerek, akik ebben érintettek, valamint azok, akik ezen partnerekkel érintettek, nagyobb léptékű szereplőknek, illetve folyamatoknak tulajdonítják jelenlegi helyzetüket. Az örökös „felelős” keresésének magasabb léptékre való helyezése alapvetően javítja a helyi közösség kohézióját, mindemellett a közösség tagjai látókörük bővülésével felkészültebb és hatékonyabb választ képesek adni az esetleges változásokra.

„Minden megbeszélés kérdése, kommunikáció kérdése és számíthatunk azért az önkormányzatra. Kell is, hogy számítsunk, mert oda kerültünk és ott vagyunk. Akkor számítanak ránk a szőlőtermelők meg a borászok meg a gazdák, mert hát azért szavaztak ránk.” – 10K

4.2.3.4. Ember – hely kapcsolatok

Az olyan, részben szubjektív szempontok, mint az emberek lakóhelyükhöz fűződő kapcsolata, a lakóhelyükkel való elégedettségük, a lakóhelyük minősége (pl. épített és természeti környezet), az általa nyújtott lehetőségek nagyban meghatározzák a népesség helyben maradását, illetve az elvándorlás mértékét (ERLINGHAGEN, M. et al. 2020). Egy településhez és az ott folyó gazdasági tevékenységekhez köthető személyes kapcsolatok nagy szerepet játszanak egy közösség, társadalmi csoport rezilienciájában, hiszen, ha ez nem elég erős, egy esetleges hirtelen jött (természeti, gazdasági), vagy akár lassú folyamatos (klímaváltozás, periferizálódás) negatív változás felbomlaszthatja a csoportot, illetve véget vethet az adott gazdasági tevékenységnek (ROSS, H. et al. 2010). Egy társadalmi csoport – akár egy település népessége, akár egy adott helyhez köthető gazdasági ágazatban dolgozók – melynek társadalmi kapcsolatai hosszútávú közös múltban gyökereznek, nagyobb eséllyel rendelkezhet az átlagosnál erősebb közösségi hálózatokkal, mely akár az együttműködésre való hajlandóságot, akár az információáramlás hatékonyságát és a közös tanulás lehetőségét is magában hordozza (DARNHOFER, I. et al. 2016).

Az agrártevékenységet tekintve, a legalapvetőbb kapcsolat az ember és a természeti környezet viszonyából fakad, hiszen a helyi adottságok – talajminőség, éghajlat, domborzati viszonyok stb. – egyértelműen meghatározzák a termelés lehetőségeit, annak mennyiségét, illetve minőségét (HERMAN, A. 2015). Különösen igaz ez a szőlő- és bortermelésre, ahol ezen adottságok legkisebb változása is befolyással van a termés, illetve termék mennyiségére és minőségére (DOUGHERTY, P. 2014). A Homokhátság mikroklímája, a napsütéses órák száma, a homokos talajok, valamint a domborzati viszonyok meghatározzák a termesztendő szőlőfajtákat, melyek szintén meghatározzák a belőlük elkészíthető borfajtákat (NÉMETH K. 2014, 2015). Arad-hegyalján a Maros folyó, illetve a Zarándi-hegység vonulatainak mikroklímája, a lejtőviszonyok, valamint a talajréteg összetétele és vastagsága szintén jelentős befolyásoló tényező (CSÁVOSSY GY. 2016; SORHENT, M. – RUSU, I. 2009). Ez tipikusan a társadalmi-ökológiai reziliencia vonulat irodalmának vizsgálati tárgya (DARNHOFER, I. et al. 2016).

Ha a termelők oldaláról vizsgáljuk a kapcsolatot, azt, hogy mennyire ragaszkodnak ehhez a környezethez, ehhez az életformához, számításba kell vennünk a múltban gyökerező értékeket, a családi hagyományokat, az erre való büszkeséget (ROSS, H. et al. 2010). Emellett, fontos a gazdasági motiváció vizsgálata, mely a kezdetektől legfőbb meghatározó tényezője volt mind a szőlő, mind a bortermelésnek. Az „Arany háromszög” településeit, ahogy az a mintaterület bemutató részében említésre került, épp a kiváltságos helyzetük miatt nevezték így, a szőlőtermelésből befolyó „mellékes” motiválta a településen élő családokat az államszocialista időszakban. Mivel a szakszövetkezetek minden termést felvásároltak, a termés mennyisége határozta meg a bevétel nagyságát. A rendszerváltozással járó piaci változások, majd a globalizáció hatásainak folyamatos megerősödése új stratégiák kidolgozását követelte meg, amelyben pusztán a mennyiségi termelés nem állta meg a helyét. Ehhez volt, aki képes és hajlandó volt alkalmazkodni és volt, aki kevésbé. Többek között ez is az oka annak, hogy a szőlőtermesztők zöme az idősebb korosztályba tartozik, alacsony iskolai végzettséggel rendelkezik, kevésbé nyitott az (technológiai) újításokra a térségben. Nem történt meg az a generációváltás, amely szükséges lett volna/lenne a piaci körülményekhez való alkalmazkodáshoz. Az interjúk alkalmával többször szóba került a fiatalok (nagyobb) városokba történő vándorlása, kifejezetten szőlőtermelő szüleiktől eltérő végzettség megszerzése a könnyebb megélhetés reményében.

„A fiam, hát Szegeden van, ott dolgozik. Olyan pénzeket keres, hogy mondtam is, hogy véletlenül se jusson eszébe – de nem is jut véletlen se – hogy ezzel foglalkozzon, mert ezt így nem lehet csinálni. Vagy úgy csinálja az ember, mint Frittmann, vagy mondhatnák bármelyik másik borvidékről „menő” borászatot, tehát ezt vagy úgy kell csinálni, vagy sehogy.” – 8K

Arad-hegyalján annyiban más a helyzet, hogy ott az államszocializmusban elvették a gazdák földjeit, minden központosítva volt, hasznát nem látták benne, szinte teljesen elszakadt a közösség a szőlőtermeléstől. A földreform hatására az örökösök részére visszaszolgáltatott földek többségében olyan tulajdonosokra szálltak, akik nem rendelkeztek sokszor sem a szőlő-, sem a bortermeléshez szükséges tudással, sem a műveléshez, illetve a termeléshez szükséges eszközökkel. Így, a rendezetlen tulajdonviszonyoknak köszönhetően, illetve a tudás, az elképzelés és a tőke hiánya miatt, megindult a parlagosodás folyamata, amely 2000-re odáig fajult, hogy a korábban 3500 hektáros borvidéki szőlőterületből csupán 800 ha volt valamilyen szintű művelés alatt. Ezen kívül, a helyi lakosság kis mértékű érdekeltsége, valamint a helyben maradt marginalizált csoportok (többnyire romák) tevékenysége miatt, előfordulnak a lopás és a vandalizmus különböző formái.

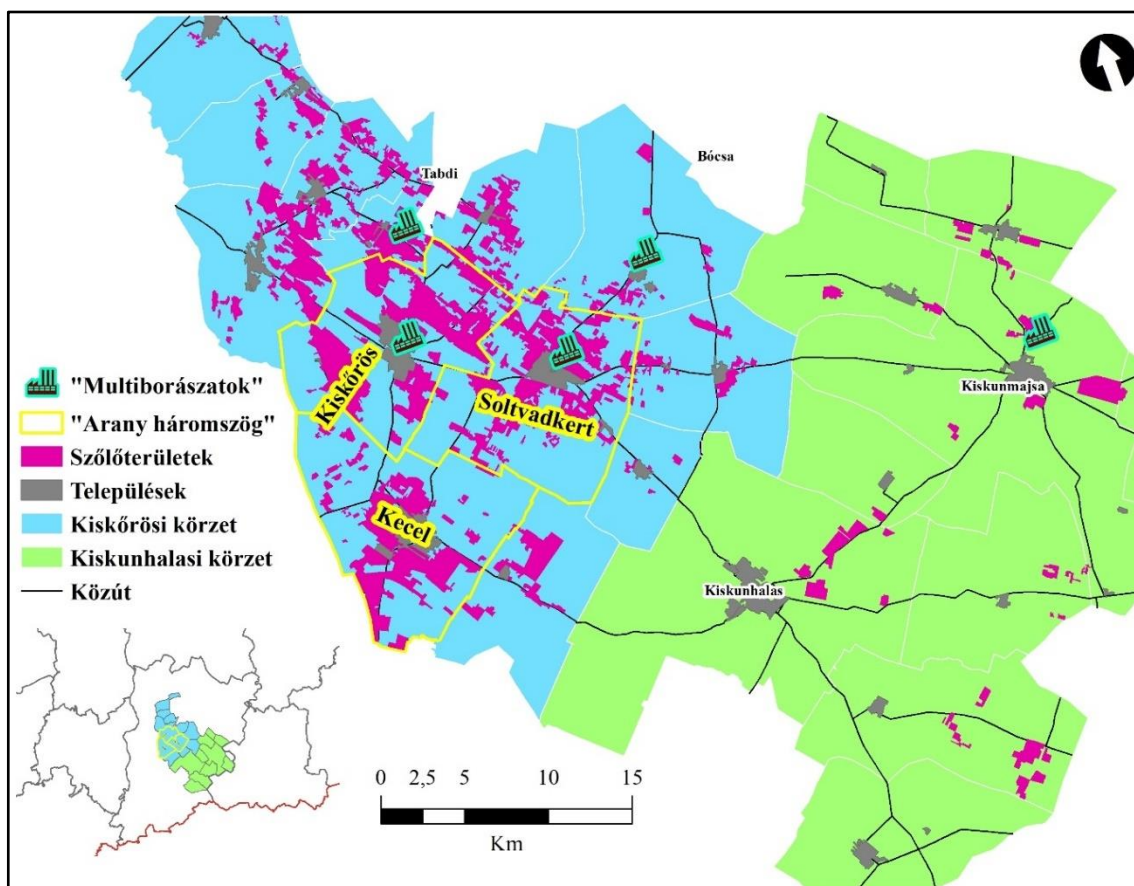
„Az embereknek nem volt mivel megművelni, benne volt mindenkinek az elméjében, az agyában a tulajdonjog (...) az a tulajdonjog mindenkinek adott akkor egy olyan plusz erőt, hogy azt gondolták, hogy hoppá, mostan van nekem 5 hektár szőlőm, vagy van 10 hektár szőlőm vagy van 2 hektár szőlőm, aztán ebből én csodát csinállok.” – 5A

A gazdák, illetve földtulajdonosok egy része, a piaci folyamatokhoz alkalmazkodva, hajlandóak változtatni fő tevékenységükön. Ezt azonban úgy teszik, hogy túladsz földjeiken, vagy teljesen más agrár-jellegű tevékenységet folytatnak rajta, mellyel sokszor a közösségen belüli társadalmi kohéziót csorbítják. A Kunsági mintaterületen a földterületek koncentrációja mellett, aktuális téma a szőlőkataszterben lévő területek kivétele és az Európai Unió támogatásokkal összhangban történő erdősítése, mely számos társadalmi, gazdasági és környezeti konfliktus forrása. A folyamat legfőbb okának a szőlőárak alacsony árát tartják, amelyhez többek között az EU-s támogatási formák arányainak megváltozása járul hozzá. A művelési ágak alapján meghatározott területalapú és egyéb támogatások megváltozása gazdaságilag vonzóbbá teszi az erdőtelepítést a gazdák számára, akik az uniós célokkal (zöldítés, biodiverzitás növelése, parlagon hagyott/hasznosítatlan földterületek erdőként való hasznosítása) nem feltétlenül összhangban alakítják át gazdaságukat (VADKERTI ÚJSÁG 2020b). Bizonyos tekintetben figyelemreméltó a gazdák jogszabályi és támogatáspolitikai változásokhoz való gyors és könnyű adaptációja, amely azonban a romanticizmust nélkülözve leginkább gazdasági, azon belül is a rövidtávú, sok esetben kvázi passzív bevételi források abszorpciója felé irányul. Ezen folyamatra válaszul, megakadályozva a tömeges szőlőterületek kivágását, amely közvetetten érinti azon termelőket is, akik a potenciális erdőterületek mellett művelik szőlőjüket, pl. a Soltvadkerti hegyközség moratóriumot vezetett be, amely meggátolja három évig a szőlőkataszterből kivett földterületeken történő erdősítést (*Interjúalany - 4K*). Ezzel kapcsolatban joggal merül fel a gondolat a reziliencia különböző formái, illetve tényezői közötti ellentétre, amely az egyéni gazdálkodókat, a szőlő- és bortermelő közösséget általában, vagy éppen a természeti környezetet vizsgálva más vágyott állapot elérését/fenntartását célozza (CUTTER, S.L. 2016). A cselekvőhálózat-elmélet többek között ezt a „konfliktust” is megpróbálja mérsékelni az egyes szereplők/cselekvők/aktorok vizsgálatának áthelyezéséről a közöttük lévő kapcsolatok vizsgálatára (DARNHOFER, I. et al. 2016), mely a 4.2.3.6. fejezetben bővebben ismertetésre kerül.

Megemlítendő még az Arany háromszög térségben az ún. „nagy borászatok” vagy „multiborászatok” jelenléte, amelyek, az interjúk alapján a 100.000 hl-t meghaladó tárolókapacitással rendelkező borászati üzemek (6.2. melléklet). Ezen üzemek jelenléte egyben „áldás és átok” is a térség szőlőtermelői szemében, hiszen az ország nyolc-tíz legnagyobb kapacitással rendelkező üzeméből öt-hat itt található és a környéken megtermelt szőlő közel 90%-át ezek vásárolják fel (21. ábra). Ezen, sok esetben országos szereppel bíró szereplőkre számos alkalommal nem is borászatokként, sokkal inkább felvásárlóként hivatkoztak. Az általuk előállított borra leginkább a nagy mennyiség és a relatív alacsonyabb minőség – „alsó polcos kategória” (pl. La Fiesta, Dankó, Koccintós, Bástyá stb. márkák) – jellemző, az

elmondottak alapján pedig más a kapcsolatuk a szőlő- és bortermeléssel, mint a kisebb termelőknek. Nagyvállalkozóként, nagyvállalként, nagyüzemként működnek, akik egyértelműen a profitmaximalizálásra és a globális termelésbe való beágyazottság irányába törekednek. Több alkalommal a „szükséges rossz” jelzöt használták rájuk, hiszen feldolgozókapacitásuk nélkül nem volna lehetséges azt a viszonylag egy időben (két-három hetes intervallumban) leszüretelt hatalmas mennyiségű szőlőt feldolgozni, melyet a térség gazdái megtermelnek. Nélkülük valószínűleg jelentős termőterületi zsugorodás következne be nem csak a Kunsági borvidék területén, de országos szinten egyaránt. Fontos adalék továbbá, hogy ezen üzemek magánkézben vannak, nem szövetkezeti rendszerben működnek, tagi gazdaságként (FERTŐ, I. et al. 1990), így elsősorban nem a termelő érdekeit tartják szem előtt, szemben a szocialista szakszövetkezetekkel, hanem a saját helyzetükön, a saját versenyképességükön próbálnak javítani.

21. ábra: A Kiskőrösi és Kiskunhalasi körzet települései, szőlőterületei és nagyobb borászatai.
Forrás: Corine Land Cover 2018, interjúk alapján, saját szerk.

„Itt a borról, mint egy szakrális italról meg a nagybetűs BOR-ról szó nincs, tők mindegy, a legtöbb üdítőt is forgalmaz. Ez csak a pénznek a tárgya, tehát ez egy ugyanolyan tárgy, egy eszköz, ami által hozzájut valamihez. Itt ebben semmilyen kicsit magasztosabb dolog nincs, csak arról szól a történet, hogy mennyi pénzt tudnak profitálni. Senkit [legfőképp a nagyobb borászatok] nem érdekel az, hogy a termelő az kivágja, vagy nem vágja.” – 9K

Többségében ők határozzák meg azt a maximális kilónkénti árat, amennyiért hajlandóak megvásárolni a gazdák által termelt szőlőt, ami nagymértékű, viszonylag egyoldalú függési helyzetet teremt. Több interjúpartner tartja ezt a helyzetet igazságtalannak, piaci magatartásukat kizsákmányolónak, amelyben a termelőket semmibe nézik. Az árközpontúság, amely mentén a szőlőfajták telepítésének ösztönzése, a szüret idejének korlátozása, a szőlőárak minél alacsonyabb szinten tartása, illetve az előállított borok mennyisége és minősége realizálódik

számos szempontból érthető kritikaként fogalmazódik meg ezen aktorokkal kapcsolatban. A hálózatosodás, az önszerveződés, illetve az együttműködés ezen szereplők között azonban hatékonyabb, mint a termelők esetében, hiszen többször is felmerült az esetleges áregyeztetés gyanúja közöttük (BORASZPORTAL 2012; AGRARSZEKTOR 2018). Emellett, bár erre a dolgotatban bővebben nem áll módomban kitérni, egyes interjúpartnerek véleménye alapján, ezen üzemek sok esetben az országos politikai közösségi hálózatokban rendelkeznek meghatározó kapcsolatokkal, amelyek gazdasági erejüket tovább növelik.

A hatalmi viszonyok több léptékű, többszereplős dinamikája és helyi „lecsapódása” nem tud máson „csapódni”, mint a szőlőtermelőn, hiszen a „multiborászatok” a globális piaci szereplőktől (is) függenek, melynek hatásait a termelők leginkább közvetve, ezen nagyobb borászatokon keresztül érzékelik meg (NAGY E. et al. 2015a). Így leginkább ezen szereplők testesítik meg, a termelők nézőpontjából mindazt a „rosszat”, mely a globális kapitalista gazdaság működésének velejárója. A felvásárlóknál már csak a multinacionális kereskedőláncokat (szuper- hipermarketek és diszkontok) tartják nagyobb „rossznak”, amelyek egyben a boreladások több mint 60%-át bonyolítják az országban [24]. A kereskedelem és az értékesítés koncentrációja alapvetően hátrányosan érinti a termelőket, hiszen érdekérvényesítő képességük csorbul, alkupozíciójuk csökken, így tárgyalási szempontból jelentős versenyhátrányba kerülnek (BRAZSIL D. 2013). A jobb alkupozíciók kialakításához többek között mennyiségi és minőségi kritériumoknak is meg kell felelniük. A nagyobb borászatok nagymennyiségű bort képesek kvázi egységesen eljuttatni nagyáruházak központi raktárába, amely hozzájárul alkupozíciójuk javulásához. A minőséget – amely nemcsak a bor fizikai tulajdonságaiban (íz, illat, megjelenés stb.) jelenik meg, hanem pl. az ismertségében, elismertségében stb. – tekintve ugyanakkor, arányaiban nem tudják „magas” áron értékesíteni, hiszen a bor, minőségét és mennyiségét tekintve gyakorlatilag tömegtermék. Ehhez hozzájárul továbbá az is, hogy a kereskedelmi láncok olyan átfogó piaci ismeretekkel rendelkeznek, mint például, hogy mennyiért vásárolják fel a nagyborászatok az egyes szőlőfajtákat és ahhoz alkalmazkodva határozzák meg azt a felvásárlási árat, amiért ők átveszik az abból készült bort. A kereskedelemben pedig számos olyan direkt, vagy indirekt utalás által befolyásolhatják a vásárlók döntéseit, mint például hogyan helyezik el a polcokon, milyen magasságban, milyen környezetben, milyen megvilágításban, hány forintért stb. [25] [26]. Ahogy a 4. fényképen is látható, az „Alföld” és az „Asztali” kategóriát „összemosva” kínálja a kereskedelem a termékeket, ahol egymás mellett található pl. a La Fiesta és a Frittmann márka. Például ennek a vásárlást befolyásoló hatásairól az áruház rendelkezhet statisztikákkal, ha egyáltalán méri, mindazonáltal a vásárlói magatartást komolyan befolyásolhatják, amire termelőknek nincs hatásuk.

4. fénykép. Az Alföldi borok kínálata és a reprezentációja egy szegedi nagyáruházban.
Forrás: Saját felvétel (2021).

Összességében tehát nem is feltétlenül a „multiborászatok” a folyamat nyertesei, hiszen a kereskedőláncok ugyanúgy „lenyomják az árakat”, mint ahogyan ők a szőlőárakat, a szezon végén azonban mégis a termelőre hárul valamennyi teher, amit viszont (egymaga) nem képes tovább terhelni. Logikus megoldásnak tűnik a szövetkezés, amely tömöríti a termelőket, amely javítja alkupozíciójukat és amely biztonságot nyújt számukra az értékesítés terén, ennek azonban számos akadályát látják maguk a gazdák is. A Kiskőrösön található Kossuth Pinceszövetkezet az egyetlen „fennmaradt” szövetkezet, amely kb. 90 tagjának értékesítését integrálja, melyre bővebben a 4.2.3.5. fejezetben térek ki.

Arad-hegyalján más típusú „problémák” kerültek szóba, melyek többek között a külföldi tulajdonú vállalatok jelenlétéhez kapcsolódnak. A rendszerváltozást követően megfigyelhető nagymértékű külföldi működőtőke beáramlás az ország nyugati megyéibe, leginkább Temes és Arad megyébe, rohamos fejlődést eredményezett, mely nem hagyta érintetlenül a mezőgazdaságot sem (CRETAN, R. et al. 2005). Az Európai Unióhoz való csatlakozás után sem hagyott alább ez a trend [27]. Bár 2014-ig kizárólagos földtulajdonnal nem rendelkezhetett külföldi állampolgár, egy 2015-ös jelentés szerint az ország mezőgazdasági földterületének közel 40 %-a külföldi befektetők kezében volt (ROMANIA-INSIDER 2017). Ez többek között az európai viszonylatban liberálisnak számító földpolitikának, az alacsonynak számító földáraknak, valamint a hazai gazdálkodók korlátozott lehetőségeinek volt köszönhető (DAIANU, D. – MURGESCU, B. 2013; STANCIU, S. 2016).

A térségben is megfigyelhető a külföldi befektetők és/vagy tulajdonosok fokozott jelenléte a mezőgazdaságon, illetve szőlőtermesztésen, bortermelési ágazaton belül. Számos pince tulajdonosa nem helyi, illetve nem román anyanyelvű, hanem közvetve kapcsolódik a térséghez, itt indított vállalkozást, vagy csupán befektetési jelleggel szerzett tulajdonosi hányadot. A hely szerepe, illetve a hellyel való kapcsolat tekintetében kiemelendő a Genagricola olasz nagyvállalat Pankotán, amelynek közel 5000 ha mezőgazdasági területe van Arad és Temes megyében, melyből 110 ha szőlőterület [28] [29]. Az interjúparterek többségében nem fogalmazódott meg különösebb problémaként a külföldi befektetők jelenléte, hiszen amellet, hogy helyi munkaerőt foglalkoztatnak, lassítják a parlagosodás folyamatát és valamilyen szinten hozzájárulnak a borvidék hírnevének növeléséhez. Egy másik nézőpontból azonban felmerül egyrészt a „földrablás” folyamatának problémája, amely kifejezetten nagy mértékeket ölt az ország ezen részén (VERHOOG, S. – STOICA, M. 2020), másrészt a „félkész” termékek nagytételben, földrajzi jelzés nélküli exportja, hiszen a modern technológia, a magas hatékonyság és a relatív kockázatmentes működés mellett, a bor szinte semmilyen formában nem ágyazódik be a helyi társadalmi kapcsolatrendszerbe. Így, az üzemek kiemelkedő termelékenységé nem járul hozzá sem a borvidék, sem a közösség rezilienciájához, hiszen gyakorlatilag elszigetelten működik. Saját szőlőterülettel rendelkeznek, többségében minden termeléshez szükséges eszközt „házon belül” szereznek be, modern technológiákat alkalmaznak és mivel nem feltétlenül ez a főprofiljuk, nincsenek olyan mértékben kiszolgáltatva a bor-szőlő ágazatot érintő egyes negatív hatásoknak, mint kisebb, „monokultúrák” társaik. Ezzel kapcsolatban azonban felmerült az a kritika az interjúk során, hogy az ehhez hasonló üzemek többségében különösebb „érzelem nélküli” termelést folytatnak, amely egyrészt a szőlőhöz, másrészt a borhoz, harmadrészt a borvidékhez köthető „szükséges” érzelmekre vonatkozott. A termelők mentalitásán és helyhez való viszonyán túl, szemléletes példája ez a globális tőkeinjekciók helyi *spill-over* hatásai hiányának (PAVLÍNEK, P. 2004), hiszen egyrészt a nagyüzemek hatékony működése nem kapcsolódik a térség különböző gazdasági, illetve társadalmi szereplőihöz, másrészt nincsenek meg azok a csatornák, amelyek ezt lehetővé, vagy épp szükségessé tennék.

Vannak azonban a térségben olyan parlagon hagyott ültetvények is, amelyeknek kiváltó oka a külföldi érdekltség, illetve tulajdonosi szerkezet, hiszen pl. a földreform utáni kaotikus helyzet idején az alacsony áron történő felvásárlások egy része spekulációs céllal történt. A megvásárolt szőlőterületeken azonban különböző okok miatt nem sikerült túladniuk, viszont a termelés sem érte meg a tulajdonosnak. Így a gondozatlan területek kiváló környezetet

nyújtottak a különböző vadállatok számára, amelyek azonban a szomszédos (művelés alatt álló) ültetvények területén még nagyobb kárt tettek (3. fénykép). A sok esetben átláthatatlan, illetve megfoghatatlan tulajdonosi összetétellel a román állam, illetve a helyi hatóságok nem tudnak mit kezdeni, így egyfajta környezeti igazságtalan helyzet áll elő, amely a helyi termelőkre nézve jelentkezik károsan (NAGY GY. 2020).

„Itt van a [Név], akinek Tokajban van 100 hektáros területe, Itt van neki 80 ha szőlője a földem végén, amit úgy hagyott parlagban. És hozzám jöttek le, az én szőlőmbe a vaddisznók és zabálták a szőlőmet és be kellett, hogy kerítsem. [Név] nem adott nekem öt forintot sem azért a munkáért, amit megcsináltam. De a saját szőlőjét nem munkálja meg. Ott olyan erdő van, hogy 20-25 cm-es a tölgyfa vastagsága. Nem érdekli őtet, ő itt kereskedik. Megvette 500 márkáért, most kér érte 10.000 eurót. Így könnyű élni. Ez a szomorúság.” – 7A

Az Arad-hegyaljai interjúk alkalmával sokkal pozitívabban nyilatkoztak a termelők az ember-hely kapcsolatokról abban a tekintetben, hogy hogyan kötődnek a szőlő-, illetve bortermeléshez. A természeti környezet szépségét, a hegyvonulatok és völgyek rendszerét, valamint a domboldalon elhelyezkedő szőlőültetvényeket Toszkánához hasonlítják, amely nem csak a turistákat vonzza, de velük együtt a potenciális befektetőket is. A (bor)turizmusban rejlő potenciál reménnyel tölti el a legkisebb, legrosszabb anyagi helyzetben lévő, legkiszolgáltatottabb borászokat is, amelybe több-kevesebb sikerrel bele is vágnak. A próbálkozások legfőbb motiváló ereje a 2018-ban év bortermelőjének választott Balla Géza munkásságának sikere, aki a soltvadkerti Frittmann János példájához hasonlóan *„feltette a térséget a térképre”* (Interjúalany - 3A). Az ehhez hasonló példák nem csak a fogyasztókat motiválják abban, hogy bátrabban levegyék a polcokról az adott borvidékről származó borokat, illetve bátrabban felkeressék az adott „pincét”, hanem a termelőket is, hogy saját nézőpontjukon, illetve vállalkozásukon változtassanak a nagyobb haszon és boldogulás reményében. Emellett egy-egy név, márka olyan húzóerővel bírhat, amely összefonódva az adott hellyel, akár a többi termelő eredményeihez is hozzájárulhat, amit szintén, mentalitástól függően pozitív (*„...mi nagyon hálásak vagyunk...” - 7K*) vagy negatív (*„...felmásznak az elődök hátán...” - 4K*) fényben is értelmezhetünk.

A gazdasági kihívások mellett, ahogy az a mezőgazdaságban általában is megfigyelhető, számos környezeti kihívás, illetve „nem-emberi szereplő” (tényező, aktor) is veszélyezteti a gazdálkodók tevékenységét és befolyásolja a gazdák sikerességét. A Homokhátság éghajlatát számos kutatás vizsgálta, amelyek az éghajlatváltozással szembeni magas sérülékenységre, a szárazodás és az elsivatagosodás jelenségeire hívták fel a figyelmet, melyek hatása a területen folyó mezőgazdasági termelésre, így a gazdaságra és a társadalomra a jövőben erősödhet (CSATÁRI B. – CSORDÁS L. 1994; BAJMÓCY P. et al. 2005; FARKAS J.Zs. et al. 2017). Emellett, a globális klímaváltozás hatására egyre gyakrabban megfigyelhető szélsőséges időjárási jelenségek, a tenyészidőszak hosszának növekedése, villámárvizek, jégesők és különböző korábban nem tapasztalt, illetve ciklikusan előforduló kártevők (pl. szőlőkabóca, szőlőmoly, seregélyek, különböző gombabetegségek stb.) mind folyamatos kihívások elé állítják és alkalmazkodásra kényszerítik a gazdákat (NÉBIH 2018; AGROFORUM 2019). Az Arad-hegyaljai borvidék domborzati viszonyainak, illetve az éghajlati adottságainak köszönheti előnyös helyzetét a szőlő- és bortermelésben. A klímaváltozással járó hőmérséklet-emelkedés, illetve csapadékmennyiség-csökkenés, az extrém időjárási események (MASZOL.RO 2019; ARADIHIREK.RO 2019), de az ezekkel járó különböző kártevők megjelenése is mind kockáztatják – noha nem olyan mértékben, mint a Homokhátságon [30] – a szőlőtőkék, így a gazdák életkörülményeit egyaránt (SIMA M. et al. 2015).

A fentebb felsorolt tényezőkhöz, illetve azok változásához való alkalmazkodás elengedhetetlen a közösség rezilienciája szempontjából, amely jelentkezhet egyéni stratégiák, kísérletezések terjedéséből, a közösségen belül történő önszerveződés által, illetve a szűkebben

értelmezett közösségen kívüli aktoroktól származó információcserével (szakmai szervezetek, kormányzat, támogatáspolitikai változások stb.) (DARNHOFER, I. et al. 2016; DARNHOFER, I. 2021). A korábban említett fajtaösszetétel összeállítás, a rezisztens fajtákra való áttérés, a fagyelhárító rendszer kiépítése, a zöldmunkával kapcsolatos különböző módszerek megváltoztatása, illetve modernizálása, továbbá a különböző termesztési módszerek (pl. biogazdálkodás, ökológiai gazdálkodás) és növényvédőszer alkalmazásában rejlő lehetőségek újraértelmezése (pl. ragadozóatkák alkalmazása (NÉMETH K. 2013) mind hozzájárulnak a klímaváltozáshoz, valamint a különböző időjárási eseményekhez való alkalmazkodáshoz.

„De növényvédelmi szempontból is folyamatosan változik a történet (...) volt egy 5-6 év, amikor már nem tudtuk, hogy kínunkban milyen mérgeket rakjunk ki a szőlőmoly ellen (...) eltelt 10 év és megszűnt a védekezés? Hihetetlen, de olyan változások vannak, hogy az ember csak kapkodja a fejét.” – 7K

4.2.3.5. Közösségi hálózatok

Ha egy közösséget vizsgálunk, annak létéből fakadóan a közösség tagjai közötti kapcsolatok vizsgálata is zajlik, hiszen a közösség gyakorlatilag egy egymással interakcióban álló egyének alkotta társadalmi hálózat (WILSON, G. 2015). Általában egy adott földrajzi helyhez köthető kapcsolati hálók sűrűsödéseként jellemezhető az adott közösség, ahol több különböző szereppel, hatalommal és rezilienciához kötődő célokkal rendelkező szereplőcsoport létezik egymás mellett (WILSON, G. 2012). Ezeken a hálózatokon keresztül áramlik mindaz a tudás és információ, mely egyrészt a közösség egészét, másrészt a különböző *stakeholdereket* összetartja, s melynek segítségével képesek a különböző behatásokat felismerni és reagálni rájuk (DARNHOFER, I. et al. 2016). Az egyes szereplőcsoportok eltérő érdekérvényesítő képességét és a hálózaton belüli dinamikát számos tényező befolyásolja, melyből WILSON (2015) három fő folyamatot nevez meg: a közösségen belüli erőviszonyok megváltozása (pl. politikai, gazdasági, társadalmi hatás következtében), a közösség betelepülés hatására történő „felhígulása”, valamint a közösség tagjainak (pl. fiatalok, képzettek) elvándorlása. Az egyes folyamatokhoz, azok változásához való állandó alkalmazkodás teszi lehetővé a jelentősebb mértékű változással járó kockázatok minimalizálását, melyhez azonban elengedhetetlen az egyes (akár több) hálózatokba való integráció (LAMINE, C. 2012). A különböző hálózatok az önszerveződés és a különböző ágenciákhoz kapcsolódó tevékenységek segítségével jönnek létre, melyekben nagy szerepe van az olyan vezetőknek, akik ezeket a formális vagy informális hálózatokat koordinálják, működésüket befolyásolják (BERKES, F. – ROSS, H. 2013; CSIZMADIA Z. 2010). Ezen szereplők sok esetben olyan, az adott földrajzi területnél „magasabb szintű szerveződésekbe, hálózatokba” kapcsolódnak, melyek hatással vannak nem csak az adott személyre, de a közösségre is, melyet „képvisel” (BERKI M. 2017). Így, részben a kapcsolati hálózatokat befolyásoló és koordináló ágencia az, mely működése által meghatározza az adott közösség alkalmazkodó képességét (BROWN, K. – WESTAWAY, E. 2011).

A szőlő és bortermelés ágazatainak komplexitása miatt számos szervezet, szerveződés és hálózat szövevényes, többszintű hálójában kell eligazodniuk a szereplőknek, melyet meghatároznak politikai, gazdasági, társadalmi és környezeti érdekek és hatások egyaránt. Hasonlóan fontosak a formális és az informális hálózatok, valamint a különböző formális hálózatokon belüli informális kapcsolatok, hiszen míg az első strukturált és szabályozott, addig a második spontán és kölcsönösségen alapul, a harmadik pedig az egyéni és a közösségi alkalmazkodás egyik fő lehetőségét rejti (WALDSTRØM, C. 2001).

Magyarországon a legalapvetőbb formális közösségi hálózatot a hegyközségek, a hegyközségi tanácsok, a borrégiós tanácsok és a Hegyközségek Nemzeti Tanácsa (HNT) hierarchikus szervezete alkotja (2012. évi CCXIX. tv.). A HNT céljai és feladatai annak alapszabályában olvashatók, többek között a szőlő- és bortermelők érdekeinek érvényesítése, termékek piacképességének, versenyképességének javítása, piacszervezési feladatok ellátása,

illetve kapcsolattartás a miniszterrel [31]. Alapvetően egy alulról építkező szakmaközi feladatot ellátó szervezet, melynek szőlészeti és borászati tagjait az egyes borvidékek hegyközségi tanácsai delegálják. Minden olyan szőlészeti termelő, aki 1000 m²-nél nagyobb területen borszőlőt művel, illetve minden olyan borászati termelő, aki működését a hegyközség területén végzi, hegyközségi tagságra kötelezett. Nem túlzás kijelenteni, hogy az országban a szőlészetnek, illetve a borászatnak van legerősebb és leghíresebb érdekképviselője az agráriumon belül, mely összefogja a szőlőtermelőket, a bortermelőket, illetve az azokkal kapcsolódó szakmaközi és különböző külső szereplőket (Magyar Szőlő- és Bortermelők Szövetsége, Vindependent, Pannon Bormíves Céh, Junibor, HANGYA Szövetkezeti Együttműködés, Nemzeti Agrár-, Élelmiszergazdasági és Vidékfejlesztési Kamara (NAK) stb.) [32].

Az interjúk során több vélemény is megfogalmazódott a hegyközségi munkavégzéssel és annak hatékonyságával kapcsolatban, amelyeket fontosnak tartok megemlíteni, nemcsak azért, mert valamennyi „oldallal” volt szerencsém beszélni, de véleményem szerint az eset jól szemlélteti a közösségi hálózatokban megfigyelhető vertikális és horizontális dinamikát egyaránt. A hegyközségek választott tisztségviselői (elnök, alelnök, választmányi tagok stb.) képviselik a helyi érdekeket, illetve ők terjesztik fel az egyes helyi ügyeket. A felterjesztések azonban nem mindig érnek célba. Ezt néhányan részben a hierarchiaszintek számának, részben az egyes szintek közötti „lépcsőfokok” közötti távolságnak, részben egyszerűen politikai ellenérdekeknek tulajdonítják. Soltvadkerten pl. az a „szerencsés” helyzet állt fenn az interjúk készítésének időszakában, hogy a hegyközség elnöke – nem véletlenül – valamennyi hierarchiaszinten meghatározó szereppel bírt, amelyet minden általam megkérdezett interjúpartner dicsérendőnek tartott. Nem úgy, mint a HNT munkáját, amely jóval kevésbé személyes, jóval kevésbé kézzelfogható, jóval kevesebb közvetlen szálon kapcsolódik a helyi szinthez, ugyanakkor sokkal közelebb áll a kormányzati szinthez, mely jóval nagyobb elvárások elé is állítja. A kritikus hangok állításai szerint az alulról építkezés megreked ezen a szinten és a kormányzati döntésekre nem képes akkora hatással lenni a szervezet, amekkorára szükség volna.

„Érdekvédelminek indult a HNT, de az állam szép fokozatosan belenyúlt. Annyi minden adminisztrációt bízott rá a Hegyközségekre, hogy végül már egy kiszolgáló szervezet lett belőle. Valamit az állam megmond, akkor a Hegyközségek csak produkálni kell a NAV felé, meg egyéb jövedéki dolgok miatt is, az érdekképviselőt teljesen másodlagos feladat lett, az utóbbi 10-15 évben.” – 8K

Fontos azonban azt is látni, amit a közösség helyi tagjai sok esetben nem láthatnak egyrészt a földrajzi, másrészt a hierarchikus, harmadrészt a kapcsolati távolságnak köszönhetően, amely bizonyos szempontból szintén kötődik a periferizációs folyamatokhoz az információhoz való hozzáférés lehetőségeit tekintve. Részben ide kapcsolható a Soltvadkertről származó helyi országgyűlési képviselő szerepe is, aki szintén nagyban hozzájárul a helyi érdekérvényesítő képesség javításához, illetve az információhoz való hozzáféréshez. Ha csak a politikai kommunikációt vizsgáljuk, az egyes szakértői interjúk alapján pl. a szakmaközi szervezet lobbitevékenységét, érdekképviselőt, illetve tárgyalási sikereit több esetben nem a szervezet, sokkal inkább a politikai szereplők sikerének könyvelik el és prezentálják a termelők felé. A szakmai és szakmaközi munka transzparenciájának különböző szintjei léteznek, amelyekbe nem mindig látnak be a termelők, ami így növeli a bizalmatlanságot a magasabb hierarchiaszintek irányába.

„...egy három fős egyesület tudja verni az asztalt és tudja azt mondani, hogy elértem ezt, látjátok a HNT nem csinált semmit. De lehetséges az, hogy [azt] nekünk kellett a kollégáimmal vagy a HNT tisztségviselőivel végig tárgyalni, csak mi nem tesszük ki az asztalra mindazt a tárgyalást, amit mi valójában lefolytattunk a háttérben, mert lehetséges, hogy amit ők kértek annak egyharmada volt igaz, egyharmada nettó hülyeség, mert ellentétes az EU-s joggal, egyharmada meg ilyen féligazságokra vonatkozott.” - 18SZ

A fent említetteteken kívül, több olyan kvázi informális hálózatot említettek az interjúpartnerek, melyek részben civil szervezetként, részben teljesen informális szerveződésként funkcionálnak a szereplők között. Ilyen például a Duna Borrégió Borút Egyesület, mely a Bács-Kiskun Megyei Önkormányzattal együttműködve népszerűsíti a térség borturizmusát, a térségben található borlovagrendek, melyek különböző borfogyasztás iránt elkötelezett tagokból állnak és a kulturált borfogyasztás fontosságára hívják fel a figyelmet. Ilyen továbbá a Magyar Gazdakörök és Gazdaszövetkezetek Szövetsége (MAGOSZ), melynek célja az érdekvédelem, érdekképviselés, a gazdálkodást és szakmai fejlődést segítő tevékenység támogatása, valamint az információáramlás megteremtése és elősegítése a különböző szintek között [33]. A MAGOSZ által szervezett Gazdaestéken, többek között szakmai előadásokat hallgathatnak például a Szőlészeti és Borászati Kutatóintézetben (NAIK), illetve a Szent István Egyetem Kertészettudományi Karán tevékenykedő szakértők részvételével (VADKERTI ÚJSÁG 2020a). Tanulságos volt a termelőkkel készített interjúk után elolvasni/meghallgatni azokat az interjúkat/előadásokat, amelyek ezeken az eseményeken készültek, hiszen számos esetben áthallást véltem felfedezni, ami jelzi, hogy a termelők egy része igenis nyitott ezekre a szakmai információkra.

Érdemi informális hálózatként került megnevezésre például Soltvadkerten az „egy kategóriában mozgó” (Interjúpartner - 4K) borászai egy-két havonta szervezett gyűlései („Bor Klub”), mely félig-meddig baráti összejövetel, amelyen az őket érintő különböző események, történések hatásait vitatják meg. Ez tekinthető talán a helyi önszerveződés, illetve a hálózatosodás legalapvetőbb jellemzőjének, mely szikrája lehet a borászok közösségi rezilienciájának. A Bor Klub tagjai nagy átfedésben vannak a hegyközség választmányával, amely így tovább erősíti a kohéziót, valamint szakmai és közösségi szempontból is előremutató ágencia-jelleget mutat.

„...mindig van egy tematika, vagy rozét viszünk, vagy mást...és akkor sok mindenről szó esik. De ha van valami kirívó anomália, mondjuk valakinek nagyon olcsón van kirakva [bora egy polcon], az már mindenkire károsan hat. Hoztam is a múltkor egy ilyet, hogy kóstoljuk meg, valószínű, hogy nem az lehet benne. Ez a része jól működik.” – 4K

„Egészen addig ameddig leülünk és beszélgetünk, amikor, ugye elvileg tovább kellene fűzni, akár közös márka, akár közös arculat, brand kiépítésével konkrétan Soltvadkertre. Az a baj, hogy 8 embert, vagy 8 vállalkozást – egyelőre a tapasztalat – nem feltétlen lehet egy irányba egy csapásvonalba terelni. (...) Most a legutóbbi elhatározásom, hogy akkor kezdjük el kicsibe, tehát akkor felejtjük el a 8 embert (...) csináljuk meg először ketten, álljunk, össze ketten és próbáljuk meg ketten. Majd egyébként utána lehet, hogy mindenki jön, ha látja, hogy van egy kis példa.” – 10K

A borászközösség mellett, fontos a szőlőtermelőket érintő együttműködés, szövetkezés, illetve integráció kérdése is, amelyre különös hangsúlyt helyeztek az interjúpartnerek, valamint kiemelkedő szerepe van/volna a közösség rezilienciáját tekintve egyaránt. Létszámukat tekintve ők alkotják a vizsgált közösség súlypontját, tevékenységüket tekintve ők vannak leginkább kiszolgáltatva, kitéve mindennemű negatív eseménynek. Az interjúk alapján mégis ezen szereplőcsoport az, amely legkevésbé mutatja az együttműködésre való hajlandóságot.

Ahogy a dolgozat korábbi részeiben már említésre került, az „ős-bizalmatlanság” (*Interjúpartner – 14SZ*) egyik legfőbb okának, leginkább Soltvadkerten, a sváb gyökereket tartják, amellyel a zártságot, az egyéni boldogulást (szemben az együttműködéssel), valamint a folyamatos gyanakvást társították. A dolgozatnak nem célja azon kérdés megválaszolása, hogy ez vajon tényleg így van-e, vagy csak egy ürügy, egy önigazolás, egy olyan stigma, amelynek beigazolását éppen a közösség erről való gondolkodása termeli újra (GOFFMAN, E. 1981), mindazonáltal pl. MÓDRA L. – SIMÓ T. (1988) széleskörű szociológiai vizsgálatai nagyrészt éppen a nagyfokú etnikai diverzitásnak tulajdonítják a térség gazdaságának, illetve szőlőtermelésének felvirágzását.

A szőlőtermelői szövetkezés kvázi országos etalonjának számító kiskörösi Kossuth Pinceszövetkezet egyik munkatársával folytatott interjú azonban rávilágított számos olyan buktatóra, ami a szövetkezést, illetve az integrációt akadályozhatja. A szövetkezet 90 tagja megközelítőleg 500 hektáron termel szőlőt, amelyet a szövetkezet átvesz, az üzemében bort készít belőle és azt értékesíti. Az értékesítés sikerétől függően a jutányos felvásárlási áron felül, az értékesítésből származó bevételből részben visszatérítenek a tagok számára, részben a szükséges technológiai fejlesztéseket végzik el. „*Ez a lényeg, a biztonság*” (*Interjúpartner – 14K*). A szövetkezeti tagok őstermelőként, nagyrészt egyéni szőlőtermesztőként, illetve kisebb családi gazdaságként vesznek részt a folyamatban, a szövetkezet legfőképp a borkészítésben és az integrált értékesítésben működik közre. A tagok többségének tulajdonrésze van a szövetkezetben, amelynek mértéke legfőképp a földterület méretétől függ. A szőlő- és bortermelés folyamata és viszonyrendszere tehát sokban hasonlít a rendszerváltozás előtti szakszövetkezeti rendszerhez, amely a viszonylagos szabadságra, a közösségre, a termelő-központúságra és a biztonságra helyezte a hangsúlyt. Ennek a formának is megvannak azonban a maga nehézségei és buktatói.

Egyrészt, a szövetkezet kvázi non-profit szervezetként működik, amely mindig jutányos áron veszi meg a szőlőt a tagoktól, s mely így versenyhátrányba kerül a térség nagyobb borászataival szemben, akik szigorúan (szigorúbban) piaci alapon szabják meg áraikat. A borászati üzem technológiai fejlesztései, illetve az eszközpark karbantartása komoly összegeket emésztnek, amelyet főleg az értékesítésből tudnak előteremteni. Az értékesítési csatornák felkutatása, a termékfejlesztés, a marketing költségek mind olyan terhet ró a szövetkezetre is, mint a szigorúbban vett piaci alapon működő, magánkézben lévő, versenyképesebb nagyüzemekre, amely továbbá hátrányba hozzák előbbi. Összességében a termelőnek egy biztonságosabb környezetet jelent a szövetkezet azáltal, hogy gyakorlatilag garantáltan átveszi tőle a megtermelt szőlőjét, azonban a szövetkezetnek egyelőre épp a szervezeti struktúrájából adódóan számos nehézséggel kell megküzdenie. Egy másik nézőpontból a rendszerváltozás előtti időszakban megfigyelhető szakszövetkezetektől való tudatos és szakszerű eltávolodás teremtette meg a kockázatosabb, de magasabb profittal kecsegtető vállalkozások létrejöttét a térségben (FERTŐ I. et al. 1990). Így részben szintén mentalitás kérdése is, hogy a termelő megelégszik a szövetkezet által nyújtott biztonsággal, vagy a bizonytalanabb távolba tekint. Mégis felmerül a kérdés, hogyha azt feltételezzük, hogy a termelők a biztonságot helyezik előtérbe, akkor miért nincs több szövetkezet a térségben, miért nincs több szövetkezeti tulajdonú intézmény, amely kevésbé tenné sérülékennyé a kistermelőket a nagytermelőkkel, illetve a globális kapcsolatokkal rendelkező aktorokkal szemben.

A kérdésre számos választ kaptam az interjúpartnerektől, amelyek közül a leggyakrabban előforduló és talán leginkább releváns indokok, a teljesség igénye nélkül: a pénz, a tudáshiány, a bizalom hiánya, a megosztottság, a jó példa hiánya, az akadályoztatottság, valamint a különböző érdekellentétek (helyi, országos politikai). Ahhoz, hogy akár egy termelői, akár egy értékesítői szövetkezet elinduljon, jelentős anyagi forrás szükséges pl. a géppark létrehozásához, illetve fenntartásához és fejlesztéséhez, mely források sok esetben nem állnak a termelők rendelkezésére. A tudáshiány leginkább a koordinátori, menedzseri, vezetői tapasztalatok hiányában mutatkozik meg, amely egy szervezet működéséhez szükséges. Számos kistermelő, még ha nem is egyetemet végzett szakember, nagy tudással, gonddal bánt

a szőlőjével, azonban pl. a szervezetépítés, piacszervezés terén nem rendelkezik releváns tapasztattal. Ide kapcsolódik a fiatalok térségből történő elvándorlása, illetve az ágazattól történő eltávolodása, eltávolítása, amely az előbbi készségek nagyobb eséllyel történő birtoklása esetén tölthetné/tölthette volna be ezt a szerepet. A bizalomról többször esett szó a dolgozatban, amely itt a közös vagyoni feletti gazdálkodás és a másik oldalon, a termelők minőségbiztosítási tevékenysége esetében kerül előtérbe. A megosztottság és az akadályoztatottság leginkább a belső érdekellentétekhez, a szőlőhöz fűzött viszonyhoz (hobby, melléktevékenység, „szerelem”, bevételi forrás stb.), valamint a nagyobb, versenyképesebb gazdasági szereplők (leginkább multiborászatok) érdekeihez fűződő ellentétekhez kötődik.

„Az is látszik, hogy a termelői oldalról is jó lenne az integráció, de ha ezt a szövetkezet nevet kimondja valaki... abban a pillanatban hiteltelen. Nem bíznak az emberek a szövetkezetben meg a szövetkezésben sem. Lehet, hogy az integrációban, ha azt mondanánk, akkor bíznának. Rá kellene jönniük, hogy ez az egyetlen útja annak, hogy a szőlő és bor ágazatnak valamilyen szinten jobban működjön.” – 12K

Az is mindenképp elgondolkodtató, hogy ha a térség szakszövetkezeteinek „árnyékában”, ahol maga a szervezeti forma olyan hatékonyan tudott működni és olyan megélhetést tudott biztosítani a termelők nagyrészenek, amelyet többek között MÓDRA L. – SIMÓ T. (1988), FERTŐ I. et al. (1990), vagy SCHWARCZ GY. (2003) leírt, miért számít a szövetkezés egyfajta szitokszónak. Ezzel szemben az integráció, amely jelentésében nagyon hasonló, számos interjúpartner esetén pozitívabb jelentést hordozott magában, sőt a termelői integrációs szervezetek (TISZ-ek) szervezését államilag is támogatják (24/2020. (VI. 22.) AM rendelet) [35]. Jelenleg azonban még az integrációnak nevezett kísérletek sem meghatározóak a térségben, amelynek gyakorlatilag ugyanazon okait tudták megnevezni az interjúpartnerek, mint a szövetkezés esetében. Egy, a Kunsági borvidék szervezésben felállított termelőkől, szakértőkből és kutatókból álló bizottság által kidolgozott integrációs tervezetét mind a 23 hegyközség elutasította, amely szintén jelzi a hálózat kapcsolódási pontjainak problematikáját. Másrészt, említésre került egy ún. „riadólánc” is, amely az egész borvidéket átéri, s amelyen keresztül viszonylag gyorsan halad az információ a különböző eseményekkel (legfőképp a felvásárlási árak változásával) kapcsolatban. Az ilyen és ehhez hasonló hálózatok megléte kifejezetten fontos a közösség rezilienciája szempontjából, amely azonban meghatározó kulcsszereplők által kerül kiépítésre és szintén ők azok, akik ezeket a csatornákat fenntartják. Ahogy a HNT, úgy ezen kulcsszereplők munkáját sem kifejezetten látja (meg, illetve át) minden termelő, azonban ezen aktorok és tevékenységük nélkülözhetetlenek nem csak a termelők, hanem az egész közösség, sőt a térség szempontjából. Az elmondottak alapján, az alulról szerveződés gyenge, a felülről érkező koordináció nem kielégítő, a kettő között elhelyezkedő helyi és térségi vezetők pedig egy vékony határsávon egyensúlyoznak.

„... azért egy két olyan dolgot letettünk az asztalra az XY-val [szerző] az elmúlt 7-8 évben, ami azért termelőbarát dolog volt, csak ezt a termelő nem látja. (...) Na most, ha én nem piszkálom ezt a témát, lehet akkor is, de így biztos, hogy volt közöm ahhoz, hogy 10 Ft-ot emelkedett máról holnapra a szőlő ára. Ezt a termelő nem tudja, nem is kell neki tudni.” – 13K

„Én ... úgy érzem, hogy a termelők erre nincsenek felkészülve agyilag. Véleményem szerint, a szőlész társadalom erre szellemi kapacitással nem kész. (...) Ez az egyik, a másik, nem vállalja fel senki ennek a vezetését. Ilyen vén marhák, mint mi vagyunk, nem kellene oda. Olyan fiatal emberek kellene oda, mint ti vagytok, akiknek van szakmai tudásuk és 6 általános iskola nem biztos, hogy elég hozzá, hogy én megalapítom ezt az integrációt.” – 13K

Romániában a formális hálózatok a tekintetében is nagyobb a centralizáció mértéke, hiszen a magyarországihoz hasonló decentralizált hegyközségi szervezet nem létezik. Borvidéki és borrégiós szintű szerveződések léteznek, melyeket leginkább a megyei mezőgazdasági igazgatóságok keretein belül működő felügyelő szervek ellenőriznek. Létezik egy hasonló feladatkörrel és célokkal, de kevesebb autonómiával rendelkező országos szintű szervezet, a Nemzeti Szakmaközi Borszervezet (*Organizația Națională Interprofesională Vitivinicolă*) [34], mely közvetlen kapcsolatban áll a Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Minisztériummal, és melynek tagjai például a különböző borvidékek tevékenysége köré szerveződött helyi akciócsoportok. Ilyen szerveződés a már korábban említett Ménes-Magyarád Helyi Akciócsoport (*Asociația "Grupul de Acțiune Locală Podgoria Miniș - Măderat"*) [14], mely a helyi önkormányzatokat, a termelőket, a különböző vállalkozókat és civil szerveződésekbe tömöríti. „Közelségének” okán utóbbi került leginkább szóba az interjúk alkalmával, melyről megoszlottak a vélemények. Egyesek azt mondták, hogy Románia egyik legaktívabb és legsikeresebb hasonló jellegű intézményei közé tartozik, saját projektekkal és a bürokráciát csökkentő szereppel. Többen kiemelték továbbá, hogy a szervezet segítségével sikerült gépeket, fejlesztéseket beszerezniük, azonban az EU-s programozási időszak vége felé kifogytak a felhasználható források. Mások, ezzel ellentétben a kezdeti sikerek utáni alacsony hatékonyságot, impotenciát, céltalanságot, sőt korrupciót emelték ki. Az elmondottak alapján az akciócsoport épp a számos, bürokráciát erősítő szövevényes állami intézményrendszer hivatott megkerülni, illetve a közöttük lévő kommunikációt leegyszerűsíteni, azonban a kezdeti sikerek után az intézményrendszer hamar alkalmazkodott ezen csatornához és a kerülőútból zsákutca lett.

"Nem vagyok hajlandó elfogadni, hogy az általam igényelt európai pénz 10%-át ki kell fizetnem a szervezet igazgatójának. Nem akarok részt venni ebben a politikai korrupcióban." - 4A

Informális szerveződésként nevezhető meg az interjúk alapján, a borvidéken működő borászat köré szerveződött két, egyesület-szerű „összefogási társulat”, amelyek többnyire a szőlészeti és borászati tevékenységhez kapcsolódó problémák ellen való közös fellépésre és a szükséges segédanyagok piaci beszerzéséhez kapcsolódó előnyök köré szerveződtek. Az interjúk alapján ezen társulatok létrehozását jogilag támogatják is, amely többek között az uniós források lehívásához szükséges tagsági viszony meglétében is megmutatkozik, a tagsági kártya megléte azonban nem ösztönzi a termelőket eléggé a valós együttműködésre. A borvidék méretéből és a termelők számából adódóan a megkérdezettek nem is tartják szükségszerűnek a két társulat meglétét, azonban az egyes társulatokon belüli dinamika sem kielégítő, a két társulat közötti együttműködést pedig valódi csodának tartanak. Így ezek működése ugyancsak akadozó, éppen a korábban említett bizalmatlanságnak és mentalitásnak köszönhetően.

Emellett létezik egy, a már említett, fiatal, többségében nem helyi kötődésű hét-kilenc kis borászat közötti szövetkezés, társas vállalkozás (*Vinul de Minis Cooperative Agrícola*), mely nagyjából 60-70 ha szőlőterületre terjed ki. Ennek alapja a közös arculat megteremtése, a borvidék közös képviselete, a prémium bortermelés népszerűsítése, illetve a borászati termékek valamilyen szinten összekapcsolt értékesítése. Az elmondottak alapján maga a szövetkezet létrejötte sem volt egyszerű a Romániát jellemző bürokratikus rendszerben, a legnagyobb probléma azonban az értékesítéshez kapcsolódik, melyet nem könnyített meg a koronavírus járvány sem. Az értékesítési csatornák kialakítása, a piacra történő belépés, ahogy az a legtöbb vállalkozásnál is megfigyelhető, nem történik egyik napról a másikra, amelyet azonban nem minden szereplő tolerál azonos mértékben. A prémium és szuperprémium kategóriás borok nem nagymennyiségben történő értékesítése jelentős kockázatot rejt magában, amelyet anyagi források, illetve tartalékok hiányában kevés termelő képes tolerálni. Különösen igaz ez azokra a kistermelőkre, akikről az alapanyag egy részét felvásárolják és az értékesítésből származó bevételek után fizetik azt ki. A közvetlen értékesítés szintén nem a tömeges eladásoknak kedvez, a borturizmus szezonálisában rejlő akadályok pedig még inkább megnehezítik azt, a

koronavírus járvány hatásairól nem is beszélve. A közösségi infrastruktúra értékesítést elősegítő elemeinek (pl. egy helyi vinotéka, borszaküzlet Arad sétálóutcáján, szervezett szezonközi borkóstolók stb.) kialakítása azonban biztató jelei a közösség kitartásának és alkalmazkodási képességének.

A dolgozat témája szempontjából az interjúk releváns tanulságaként megemlítendő továbbá a formális hálózatokban megfigyelhető informális tömörülések, a különböző érdekcsoportok megléte is, amelyek főleg a nagyobb borászatokhoz köthető szereplők körét jelenti. Ahogy hazánkban, úgy Romániában is megtalálhatók azon nagy ültetvényterületekkel, illetve tárolókapacitással rendelkező gazdasági szereplők, akik befolyással lehetnek az ágazatot érintő politikai döntésekre. Ezen szereplők lehetőségeikhez mérten természetüknél fogva arra törekednek, hogy saját hasznukra tudják ezen kapcsolatokat, illetve ezen képességüket fordítani, az ő érdekeik azonban nem feltétlenül esnek egybe a kistermelők érdekeivel, mely szintén egyfajta igazságtalanságot eredményez. A hatalom ilyen szempontú értelmezése a reziliencia kutatásokban szintén felfogható egyfajta külső hatásoknak, amelyekhez a kisebb szereplőknek alkalmazkodniuk szükséges (szövetkezetek, integráció stb.), amennyiben erre képesek, illetve hajlandók „saját túlélésük érdekében”.

„Na most ezek pedig mindent megtesznek azért, hogy ők uraljanak mindent, amit a szőlészet borászat, tehát egyáltalán nincs érdekükben olyan törvényt módosítsanak és úgy hozzák létre a dolgokat, hogy egy az egyben a kistermelőknek is jó legyen. (...) Máskülönben így van egy Magyarországon is, csak Romániában még komolyabban működik.” – 5A

Összességében az Arany háromszög környékén jóval sűrűbb és szélesebb kapcsolati háló figyelhető meg, illetve létezik, főleg a formális hálózatok tekintetében. Több olyan szakmai és szakmaközi, civil és kapcsolódó szervezet működik Magyarországon, melyek a szőlő- és bortermelőket tömörítik és érdekeiket képviselik, tehát, amelyek mentén az információ áramolhat. A helyi önszerveződés ugyanakkor különböző személyes, illetve gazdasági okok és érdekek miatt nehezen képes a meglévő formális hálózatokba hatékonyan integrálódni, amely alapvető követelménye volna a helyi kistermelők hosszútávú működésének, amely a szőlő- és bortermelő közösség alapját képezi. Arad-hegyalján ezzel szemben egy újrakezdésnek lehetünk szemtanúi, hiszen egy több értelemben, többszörösen átalakult és azóta is alakuló és közösség figyelhető meg. Kezdve a tulajdonviszonyok többszöri átalakulásával, az államszocializmus során erőltetett urbanizáció okozta nagymértékű elvándorlással, a rendszerváltozással járó különböző gazdasági és társadalmi következményekkel, illetve a globalizációs folyamatokból adódó külföldi működőtőke pontszerű beáramlásával. Az interjúk alapján, Romániában sokkal inkább megszenvedte a szőlő- és a bortermelés ezeket az átmeneteket, mely egyértelműen hatással volt és van a társadalmi és közösségi hálózatokra.

„Romániában minden tönkrement. A rendszerváltás után senki sem dolgozott a mezőgazdaságban. Amikor elkezdtük az átalakítást, minden úgy nézett ki, mintha erdőben járnánk. Előlről kellett kezdenem az egészet. És persze, ez nem jó a bornak, mert 10 évig kell várni arra, hogy jó minőségű legyen. De a legnagyobb probléma az, hogy az emberek hirtelen elvesztették a kapcsolatot. A kommunizmusban a mennyiség volt a fő cél, a minőség elhalványult, majd egy jó ideig minden leállt és a helyi lakosság nem tudta, mit tegyen.” - 3A

„Minden sikeres borvidék több száz éves tapasztalaton alapul. A tapasztalatot pedig a hibák és korrekciók árán szerezhetsz. Megint hibákat és újbóli korrekciókat kell elkövetned, majd talán... (...) De mi itt vagyunk az elején. A borvidék száz éves, igen, de a borüzletág mindössze 10.” - 4A

4.2.3.6. A cselekvőhálózat-elmélet és a közösségi reziliencia kapcsolata a két esettanulmány példáján

Ha abból indulunk ki, hogy a szereplők (emberi és nem-emberi) közötti hálózatok nem feltétlenül előre meghatározottak, hanem a közöttük lévő kapcsolatok által jöttek létre, illetve termelődnek újra, úgy egy olyan dinamikus közösségi hálózat jelenik meg, melyet a dolgozat elméleti részében bemutatott ANT segítségével értelmezhetünk. Mivel a termelők, a termék és a termelés folyamata abban a társadalmi, gazdasági, politikai és természeti közegben értelmezendők, amelyekbe beágyazódnak, az ezen tényezők által meghatározott múltban gyökerező, a jelen helyzetet meghatározó és a jövő lehetőségeiben rejlő folyamatok együttesen határozzák meg előbbi dimenziók változását. Valamennyi folyamat valamennyi tényezője kapcsolatban áll egymással, melyek állandóan hatnak egymásra, vagy előnyösen, vagy hátrányosan, de soha nem véglegesen, hanem dinamikus „adok-kapok játszmaaként”. Számos szemléletes hasonlattal próbálták szemléltetni ezt a kapcsolati viszonyrendszert az ANT, illetve a reziliencia szakirodalomban, mint például egy kártyajáték, amiben a játékosok által kijátszott lapok dinamikus folyamatoként értelmezhetők az események, illetve maga a tevékenység (DARNHOFER I. et al. 2016), vagy például egy tánc, amelyben a résztvevő(k) a következő lépéseinek megtételéhez mérlegeli saját maga, illetve környezetének állapotát, helyzetét (WIELAND, A. 2021).

Az Arany háromszög mintaterületén folyó szőlőtermelés hagyományokhoz kötött, hiszen (legfőképp) a talajviszonyok nem biztosítottak túl sok más gazdaságos mezőgazdasági termelési lehetőséget az ott élő emberek a megélhetésére. Enélkül többségében futóhomok vagy akácerdők borítanak a tájat, melyek a térség népességmegtartó ereje szempontjából nem fejtenének ki erős pozitív hatást. Az éghajlati, talajtani és domborzati viszonyok azonban a különböző (ajánlott) szőlőfajták telepítését is megszabják, azok pedig a belőlük készült borok fajtáját, a termelés ezért ökológiailag meghatározott. Egyúttal társadalmilag meghatározott is a termelés, hiszen a termelők azok, akik eldöntik, hogy mely fajtákat telepítik, hogyan gondozzák, hogyan dolgozzák fel, hogyan értékesítik stb. Ezeket természetesen szintén meghatározzák az egyes fajtákban rejlő lehetőségek, az, hogy mennyire igényes, mennyire rezisztens a különböző kártevőkre és időjárási eseményekre stb., de részben a termelő az, aki mindezeket figyelembevéve mérlegel. A mérlegelést tekintve szintén közrejátszik a termelők birtokában lévő tudás (pl. iskolai, tacit), illetve azon tapasztalatok, amelyeket eddigi tevékenységük alapján (akár generációkon keresztül) összegyűjtöttek, hiszen ezek mentén hozzák meg döntéseiket. Az ANT szerint a termelés különböző fázisait (ültetés, művelés, szüretelés, borkészítés, tárolás, értékesítés stb.) jellemző technológiának is külön ágenciája létezik, amely nem aktív cselekvőként, hanem a cselekvés befolyásolójaként vesz részt a hálózat elemeként az egyes folyamatokban (DWIARTAMA, A. – ROSIN, C. 2014). Az ültetvénystruktúra, a művelési mód (pl. fej-, törzs-, kordon-), a különböző segédanyagok és eljárások használata, a szüreteléshez használt kézimunka, vagy szüretelőgép, a betonmedencék, a barrique hordók, vagy a duplafalú acéltartályok használata mind hatással van a termelés folyamatára, amely befolyásolja a termelő és a fogyasztó magatartását, sőt a környezeti elemek által kiváltott hatásokat egyaránt. Mindezek mellett, illetve ezekkel együtt közrejátszanak olyan gazdasági tényezők is, mint a fogyasztói igények („natural wine”, szalmabor, illatos, ropogós zamat, ökológiai termesztés stb.), a kereslet, az értékesítési csatornák és lehetőségek, valamint a termeléshez kapcsolódó különböző támogatáspolitikai, jogi eszközök (lásd: 33/2019/EU rendelet, 2004. évi XVIII. tv., 178/2009. (IX. 4.) Korm. rend., 127/2009. (IX. 29.) FVM rend.) [36], illetve adószervezet (lásd: 2016. évi LXVIII. tv.).

A térségben megfigyelhető rezisztens fajták elterjedését, úgymint a bianca vagy az aletta, többek között az említett fajták ellenállóképessége, termésmennyisége, „igénytelenisége” és nem mellékesen a kényesebb szőlőfajtákhoz képest viszonylag magas ár/érték aránya indokolja. Ezekből a szőlőfajtából többségében magas minőségű borkészítés nem jellemző, a térségben elhelyezkedő nagy borászatok azonban felvásárolják a termelőktől és nagytételben, főleg nagyobb kiszerelésben, alsóbb polcokon árusítható bort készítenek belőle. Ezen bőtermő,

rezisztens szőlőfajták azonban nem determinálják feltétlenül az alacsonyabb minőségű, olcsóbb borok készítését – amelyet több interjúpartner is megerősített – mindössze a szőlőtermelők, illetve a borászok szőlőhöz való viszonya az, amely ezt az állapotot, illetve vélekedést termeli, illetve újratermeli. A gazdaságos, illetve inkább a mennyiséget előtérbe helyező, minél magasabb profitot célzó termelői szemlélet megmerevíti azt az állapotot, amely ezen szőlőfajták gazdasági indíttatását eredményezte. A tavaszi fagyoknak, illetve a különböző szőlőkártevőknek való ellenállóképességének jelentősége eltörpül a rövidtávú gazdasági haszon jelentősége mellett, amelyhez a termés juttatja a termelőt. Ugyanakkor, ezt az állapotot a feldolgozó is indukálja, aki különböző okoknál fogva (leginkább szintén a mennyiségi szemlélet) nem alkalmaz megfelelő technológiát a termék előállításához, amely így nem válik egy (szakmai szempontból) megfelelő minőségű borászati terméké. Végsősoron a különböző értékesítési csatornákon keresztül, amelyek alakításában nagy szerepe van a kereskedőknek, a termék eljut a különböző piaci szegmensekbe tartozó fogyasztókhoz, akik eldöntik, hogy fogyasztói szempontból megfelelő-e számukra a termék. A kérdés, hogy mely piaci szegmenseket célozzák meg a borászati termékeket előállító üzemek és mennyire éri meg számukra ez a fajta politika, hogy fenntartsák, illetve erősítsék a térség szőlőtermelésének ezt az irányát.

„A biancának meglenne a maga helye, lehet belőle minőségi bort készíteni. Nem azt mondom, hogy rajnai kategória, de megvan az a jó középkategóriás helye, ha tudom hozzá a technológiát. Meg kellene hozzá találni azt a borászati technológiát, hogy a feldolgozás olyan legyen, hogy abból egy jó bort tudjak készíteni, hidegerjesztéssel.” – 14SZ

„Na most addig amíg a felvásárlónak egy célja van, hogy minél magasabb cukor legyen benn a pincében, addig a bianca a 23 cukorfokkal lelágylt szinte semmi. És akkor ők mondják, hogy a bianca nem való bornak. Hát próbáld meg 18 fokon leszedni! Mindene van a bornak, keze lába, sava, illata, mindene csodaszép. Én 19 cukorfokkal leszedtem ezeket a biancákat és többek szerint iható a bor, tehát nem a szőlő [a probléma]. Alapvetés, hogy rossz szőlő nem teremhet. Jó szőlő terem, és onnantól a borász kezében van mit tesz vele.” – 13K

Emellett megfigyelhető a viszonylag kisebb borászatok fejlődése, akik sokkal inkább a minőségi bortermelés irányába mozdultak el, akik nem teljes mértékben a lédíj és a PET palackos kiszerelést, valamint az alsó polcokat részesítik előnyben, hanem kísérletezés (fajták, technológiák, vendéglátás stb.) által nagyobb hozzáadott értékű, egyedi terméket állítanak elő. Az ő esetükben – ahogy azt már érintettem a 4.2.3.1. fejezetben is – másabb jelentése van a szőlőnek, más kapcsolatot alakítottak ki és ápolnak mind a növényvel, mind a technológiával, mind a szőlőtermelőkkel, amely így egy szorosabb, közelebbi kapcsolódási pontokkal rendelkező hálózatot alkot. Az ANT szempontjából azáltal lesznek ők a kisebb borászatok – még ha az ország számos borvidékének számos borászatát tekintve viszonylag nagy területen gazdálkodnak és nagymennyiségű bort állítanak is elő –, mert a hálózatokban lévő többi cselekvővel (szőlő, bor, gazdák, márkák, fogyasztók stb.) más kapcsolatokat alakítottak ki, illetve tartanak fenn, mint a nagyüzemi bortermelők. Az általuk alkalmazott minőségi bortermelés egy másfajta logikát, ezáltal másfajta kapcsolati mintázatot feltételez, mint a mennyiségi, nagyüzemi párja. Ez azonban nem feltétlenül csak az *on-farm* tevékenységekben realizálódik (pl. milyen szőlőt ültetnek, illetve hogyan művelik azt), hanem az *off-farm* tevékenységekben, mint például a közöttük lévő információcsere, a fogyasztói igényekhez kapcsolódó alkalmazkodás, a különböző melléktevékenységek (pl. turizmus, vendéglátás) felé való orientálódás. Természetesen nem kizárólag ezen szereplők esetében, de talán itt figyelhető meg leginkább a folyamatos kísérletezésekre való hajlandóság, amellyel nem kifejezetten egy-egy megfogalmazott cél mentén történő eredményre törekednek, hanem a kísérlet eredményétől várnak valamilyen változást. Ilyenek például a hagyományos fajtákkal való kísérletezések,

amelyek az egyediséget szimbolizálják; a kisdobozos fröccsként történő borértékesítés, amely a fogyasztói szokások és elvárások okán fogalmazódott meg; a vendéglátás, amely a gazdasági diverzifikációt erősíti; illetve a különböző technológiai és módszertani újítások, amelyek valamennyi előző példához kapcsolódnak (DARNHOFER, I. et al. 2016).

További példa a támogatáspolitikája és a termelők relációja, amely nagyban befolyásolja nem csak a termelés irányait, illetve feltételeit, hanem a táj arculatát egyaránt. Az újratelepítési támogatásokkal számos gazda újította meg szőlőterületét, a környezetbarát termelést ösztönző támogatások miatt kevesebb kemikália jut a talajba, a levegőbe és a növényekbe. A fiatal szőlőültetvények nagy potenciált rejtenek az arra épülő ágazat számára, azonban a növény elültetésén túl is gondozni kell, ha eléri az optimális kort, évente szüretelni kell, a termés értékesítéséből származó bevételből, a megélhetésen túl pedig érdemes a gazdaságba visszaforgatni, amennyiben az lehetséges. Az utóbbi évek tapasztalatai alapján azonban, az értékesítésből származó bevételek és a támogatási struktúra közötti összhang nem feltétlen kiegyensúlyozott. Ugyanez elmondható a termelők és a támogatások közötti relációra egyaránt, hiszen, ahogy az a dolgozat korábbi részeiben tárgyalásra került, a támogatásokra való (valós vagy vélt) rászorultság sokszor behatárolja a gazdák gondolkodását, terveit és egyúttal termelési tevékenységeit. Ha csak azt vesszük figyelembe, hogy egy európai uniós tervezési ciklus, illetve az újonnan telepített szőlőültetvények megfelelő „szüretelhetőségének” ideje közel azonos időintervallumot tesz ki, belátható mekkora károkkal jár egyrészt, a támogatási struktúrák megváltozása, másrészt az azokhoz való alkalmazkodás, illetve a változásra való felkészülés hiánya. A támogatás, mint lehetőség és a támogatás, mint túlélési stratégia nem ugyanazt a szemléletet tükrözik, illetve nem ugyanazokat a kapcsolatokat feltételezik a különböző aktorok között. Ugyanakkor a támogatási struktúrához való alkalmazkodás sem jelenti feltétlenül a hosszú távú rezilienciát, hiszen a támogatások ésszerű igénybevétele és felhasználása nélkül folyamatos követő magatartásba kényszerülnek a termelők.

„Olaszországból vannak importőrök, akik hozzák be a technológiát, préseket, szűrőket. Azok itt élőködnék, jól elvannak, jól keresnek amikor egy ilyen pályázat bejön. Voltak a traktor pályázatok, akkor nagyon jó volt gépkereskedőnek lenned. Ilyenben meg segít a kormány, de te úgy érzed, hogy hiába van 3 traktorod, amikor olcsón adod el a termékedet. Mert nekem ne adjon pénzt az állam, se az Unió, csak fizessék meg tisztességesen a szőlőt, és majd én veszek ebből traktort, ha akarok!” –11K

A támogatási struktúra átszerveződése azonban számos termelőt sarkall a szőlőtermelés befejezésére és területeinek beerdősítésére, amely számos természeti, társadalmi és gazdasági konfliktus forrása. A gazdák rugalmasságához nem férhet kétség abból a szempontból, hogy viszonylag gyorsan reagálnak az európai uniós támogatásokkal kapcsolatos változásokra. A változások azonban felülről irányítottak, amelyek nem feltétlenül veszik figyelembe a helyi viszonyokból adódó kapcsolati hálózatokat. A gazdák, illetve gazdaságok szempontjából megfigyelhető rezilienciára ez kitűnő példa, hiszen, ha nem éri meg az intenzív szőlőtermeléssel foglalkozni, az egyes aktorokkal (szőlő, borászok, időjárás, talajviszonyok, támogatások stb.) kialakított kapcsolatok megváltoztatása által megmaradnak mind a gazdák, mind a gazdaságok, csak éppen elsődleges tevékenységük megváltozik. Ugyanakkor, a szőlő- és bortermelő közösség szempontjából megfigyelhető reziliencia is alakul, hiszen a közösségből való „kiválás”, vagy az irányú szándék szintén átrendezi a kapcsolati hálózatokat. Kevesebb termelő foglalkozhat szőlőtermesztéssel, lecsökkenhet a szőlőterületek mérete, a még meglévő szőlőterületek mellé esetlegesen telepített erdőterületek hatással lehetnek a talajvízre és a tápanyagfolyamatokra, amely közvetlenül és közvetetten visszahat a szőlőtermelésre. A két érdekcsoport közötti érdekellentétből fakadó kapcsolati differenciáltság pedig további kihívások elé állítja a helyi szőlő-bor ágazatot, illetve szőlő- és bortermelő közösség rezilienciáját, amely a helyi viszonyokból adódóan közvetve hatással lesz az egész térség társadalmi folyamataira egyaránt. A már említett hegyközségi reakció (telepítési, illetve

kívágási moratórium) is jól példázza, hogy milyen nagy szerepe van a helyi vezetésnek a közösség rezilienciájának alakításában, amely azonban nem feltétlenül jelenti minden esetben az egyéni, a gazdaságok szintjén megfigyelhető pozitív jelentéstartalmat. Sokáig tartott a valódi jelentését megérteni az alábbi interjúpartner mondatainak, amely azonban értelmet nyer a fentiek figyelembe vételével:

„Igazából ez [szőlő-bor ágazat, közösség] kibírna sok mindent. Tehát az elmúlt évtizedekben mindent kibírt. Az utóbbi 10, az Unióba belépés óta van ebből a szempontból hanyatlás, mert az emberek önállóságát elvették. Megosztották az embereket a támogatásokkal, emiatt, a támogatások miatt a saját erejük csökkent, föladtak sok mindent, mert úgy voltak vele, hogy ott a támogatás, és emiatt gyöngébbek a gazdaságok.” – 8K

Többek között az urbanizációhoz és globalizációhoz köthető folyamatok megváltoztatták a társadalom mezőgazdasági termelésről alkotott képét, a megélhetési lehetőségek, a megbecsültség, a boldogulásról alkotott kép jellemzően generációs különbségek formájában testesülnek meg, ahol termelők gyermekei jellemzően nem folytatják szüleik tevékenységét. A szőlőtermeléshez, illetve borkészítéshez kapcsolódó generációkon átörökölt tudás folyamatos megújítása, az interjúk alapján jóval kisebb mértékben megfigyelhető, mint 20-30-40 évvel ezelőtt, amelyet a közösség sikeres múltját vizsgálva MÓDRA – SIMÓ (1988) is alapvető fontosságú tényezőként emel ki a különböző nehézségekkel való megküzdés szempontjából. A megújulásra való képesség hiánya számos szálon kapcsolódik a periferezáció folyamataihoz, többek között a térséget sújtó stigmával való megküzdés lehetőségeivel, a szőlőtermeléshez kapcsolódó megélhetési lehetőségekkel, valamint az okként és következményként is jellemezhető szakirányú oktatás hiányával. Ahogy az korábban említésre került, emellett számos szőlőtermelő tudatosan minél messzebb próbálja terelni utódait a szakmától, amelyben nem sikerült olyan sikereket elérnie, amelyet elképzelt, amely szintén a közösség megújulóképeségét gyengítő folyamatként értelmezhető. Meghatározó azonban a közösségen belüli vezetés (*leadership*) szerepe az egész ágenciához kapcsolódó kapcsolati hálón belül, akik a példamutatáson, útmutatáson túl mélyebben beágyazódnak a tágabb társadalmi és gazdasági hálózatokba. Több kapcsolódási pontjukkal meghatározzák, illetve formálják a térségről kialakított véleményt, arculatot, valamint a fejlődési irányokat, így közvetett és közvetlen hatást gyakorolnak egyrészt, a közösségi reziliencia más tényezőire (pl. az értékek, az ember-hely kapcsolatok), másrészt a cselekvőhálózatokban folyamatosan alakuló aktorok közötti kapcsolatok alakulására (szőlő – szőlőtermelő, termelő – kereskedő – fogyasztó, a hatalom különböző szintjei stb.). Ezen kulcsszereplők „színpalak mögötti” tevékenysége befolyással van akár a termelők stratégiáira, akár a szőlőáruk pozitív irányú elmozdulására, akár a kormányzati hozzáállásra, melyek visszahatnak a termelés valamennyi „állomására”.

„...itt úgy működünk, hogy egymásról néztük, hogy mit csinál a másik. A Frittmann ezt csinálja, akkor mi is, csak mi fáziskéséssel.” – 8K

„...a Frittmannéknak mi nagyon-nagyon hálásak vagyunk, főleg a borászati résznek, annak idején azért itt mindenki egy szintről indult. És ők voltak, akik szerintem a legjobban kinőtték ebből magukat... de hát mindenki megy utánuk, mindenki próbálja a maga kis szerencsáját meglovagolni.” – 7K

A fent leírt egyes folyamatok mellett, Arad-hegyalján erős érzelmi töltet és hagyományok festik meg a borvidékről alkotott mentális történelmi képet. A térséget tekintve társadalmi szempontból nagy törésnek számít a szocialista központosítás, a magántulajdon államosítása és az erőltetett urbanizációval járó iparosítás, mely a lakosság jelentős részének szőlőtermeléssel és bortermeléssel való kapcsolatát megszakította. Az élő munkaerő minimalizálása, a gépesítés, az átstrukturálás és a szervezett nagyüzemi termelés mind hozzájárult ehhez az eltávolodáshoz, amelyet sokáig a rendszerváltozás elhúzódozó társadalmi és gazdasági folyamatai sem oldottak

fel. Mivel a termelők (és utódaik) nagyrésze úgy kapta vissza földjeit, hogy sem szakértelemmel, sem a termeléshez szükséges tőkével nem rendelkezett, a termelés megtorpant, masszív parlagosodás vette kezdetét, amely tovább nehezítette az új szereplők belépését, hiszen jóval nehezebb a parlagon hagyott szőlőt „újraindítani”, mint új szőlőt telepíteni. Egy külföldi kötődésű fiatal interjúalany elmondása szerint közel 10 évet „várt” arra, hogy a rendszerváltozás után „hozzákerült” elparlagosodott földjein értékelhető szőlő teremjen, ameddig a privát szférában dolgozott és a szőlő-bor tevékenységen gyakorlatilag csak pénzt vesztett. Amellett, hogy ilyen áldozatot önerőből nem engedhet meg magának a legtöbb termelő, illetve kisebb befektető, az interjúalany kapcsolatokat épített ki a többi gazdával, a többi fiatal termelővel, közel anyanyelvi szintre fejlesztette román nyelvtudását és elkezdte szervezni a már említett „szövetkezetet”, amely a termelői dzsentrifikáció egyik megtestesítője. Ugyanakkor a parlagosodás éppen a vadregényes, erdővel borított domboldalak és az intenzív művelésű szőlőültetvények határán jelentkezik leginkább, amely az újabb befektetők letelepedésének akadályozása mellett, a meglévő termelőkre is káros hatással van a vadkárok növekvő száma miatt. Az ültetvények bekerítése leginkább a kisebb területeken megoldható és ott sem csekély anyagi áldozatok árán, a parlagon hagyott földek tulajdonszerkezete, illetve az (ön)kormányzati akarat/lehetőségek hiánya pedig csak nehezíti a folyamat megállítást. Az interjúalanyok elmondása alapján, sem a parlag tulajdonosainak, sem az önkormányzatoknak, sem a közigazgatási hierarchiában „magasabban” elhelyezkedő szereplőknek nem fűződik a probléma megoldásához különösebb érdeke, amely a CALLON-féle hálózatépítési szakaszok (problematizálás, érdekeltté tevés, hadrendbe állítás, mobilizálás) elejét jelzi (CALLON, M. 1986; BERKI M. 2017).

Az európai uniós rekonstrukciós támogatásokkal részben, az előregedett ültetvények és a jelenlegi körülmények között nem elég hatékony ültetvényszerkezet megújítása mellett, a parlagosodás folyamatát is ellensúlyozni próbálták, a gazdák többsége azonban itt is a támogatási szerkezet változásához alkalmazkodtak legkönnyebben. Számos ültetvény megújult, a tényleges termelés azonban az értékesítésre irányuló stratégiák hiánya miatt akadozni kezdett és a parlagosodás újabb formában indult el. A társadalmi, gazdasági és politikai folyamatok által termelt elparlagosodott szőlőterületek újratermelték a gazdasági lehetőségeket (illetve azok hiányát), melyek felerősítették a termelésről alkotott társadalmi megítélést. Különös módon, az egyik interjúalany a borvidéket az államszocialista időszak előtt jellemző, „jólbevált” termelési kapcsolatrendszerhez (kis túlzással birtokos – paraszt, valójában fővállalkozó – alvállalkozó) hasonlóan „családokat toboroz”, amelyek viszonylag kiemelkedő béréért „állandó szezonális jelleggel” művelik a szőlőültetvényeket. Így egyrészt növeli a szőlőtermeléssel érintett helyi aktorok számát (akik tudásra és tapasztalatra tesznek szert), másrészt meggátolja, hogy az értékes munkaerő külföldre, vagy állandó jelleggel más gazdasági szektorba vándoroljon.

Emellett, a hazai gazdák tőkehiánya, a természeti és a gazdasági potenciál, valamint a politikai erő és határozottság hiánya vonzotta a külföldi tőkét, mely számos külföldi szereplő megtelepedését eredményezte. A globalizációs hatások jóval intenzívebben, gyakorlatilag a szomszédban érték a megmaradt helyi termelőket, akik tudás, tőke és kapcsolatok híján nem tudtak mit kezdeni a helyzettel. Az ún. szőlész-borász közösség kénytelen volt (lenne) újjászerveződni, melynek nincsenek meg az intézményi keretei, jóformán hiányzik az ágencia és az elkötelezett (ön)kormányzat, a termelők pedig el vannak foglalva a saját problémáikkal. Tovább bonyolítják a helyzetet a kimondott vagy kimondatlan magyar-román etnikai különbségek, részben a termelői, részben a politikai szinten, melyek inkább passzivitásban, a passzív agresszióban testesülnek meg. A (szakmai) vezetés, aki központi szereplő a borvidék életében, Balla Géza, tevékenysége példaértékű a térség gazdái számára, akik bizonyos mértékben követik, vagy szeretnék követni példáját, azonban jelen helyzetét helyismeretének, korai helyzetfelismerő képességének, kreativitásának, szakmai tudásának és kiépült nemzetközi kapcsolatrendszerének köszönheti. Habár a rendszerváltozást követő években sikertelenül próbálta összefogni az újonnan földhöz jutott gazdákat és utódaikat, szakértelmének

köszönhetően később sikeresen felvásárolta és művelés alá vonta a borvidék legjobb dűlőit, mellyel az egyik legmeghatározóbb szereplővé nőtte ki magát a borvidéken, illetve a borrégióban. A román-magyar határhoz való földrajzi közelségének köszönhetően alapvető fogyasztói célcsoportja a magyar közönség, mind a borait, mind a borturizmust tekintve, míg borvidék egy újabb, nagyobb területtel rendelkező román-olasz borászata (részben a Wineprincess példáját látva) a román közönséget célozza meg, így szinergikusan képesek egymás mellett, illetve együtt fejlődni.

A kapcsolati megközelítés szempontjából kiemelendő, hogy bár részben itt is bizonyos fokú és irányú útfüggőség figyelhető meg a „valamivé válás” irányába, a különböző „elágazások” lehetőséget nyújtanak különböző utak kreálására. A közösség rezilienciája tehát nem állandó, nem egy adott állomáshoz köthető tulajdonság vagy elérendő végcél, valójában az egyes aktorok/cselekvők folyamatosan változó kapcsolataik által realizálódik. Az egyes aktorok az egyes változások alkalmával nem tűnnek el, hanem a megváltozott kapcsolataik által meghatározott helyükre kerülnek a hálózatban. A kapcsolatok meghatároznak bizonyos irányokat, amelyeken a közösséget alkotó cselekvők haladnak, az irányok azonban változhatnak a cselekvők közötti kapcsolati hálózatok, illetve az emberi cselekvők érdekeinek megváltozása esetén. Míg egyes cselekvők, a dolgozat szempontjából például leginkább a kisebb területekkel rendelkező, a gazdasági változásokhoz alkalmazkodni kevésbé képes szőlőtermelők egy része „lemorzsolódik”, illetve eltávolodik a közösséget alkotó hálózat irányától, addig mások, pl. a fogyasztói igényeket figyelembe vevő borászok tovább alakítják azt. Az egyik stratégia, az egyik kapcsolati rendszer sikertelensége hozzájárul(hat) a másik sikerességéhez. A közösség megmarad, a kapcsolatok, a kapcsolódási pontok változnak. Az ANT relációs analógiája tehát azt feltételezi, hogy a termelők nem passzív elszenvedői a különböző folyamatoknak, hanem aktívan termelik azokat a döntéseikkel, kapcsolataik folyamatos újraépítésével vagy újra nem építésével. A reziliencia végsősoron tehát ugyanúgy jelentheti a változásoknak való ellenállás sikerességét vagy sikertelenségét, illetve a változásokhoz való alkalmazkodás sikerét vagy sikertelenségét (akár egyidőben is), a lényeg, hogy a cselekvőhálózatokban betöltött kapcsolatok a közösség céljait szolgálják.

Összegzés

Az értekezés célja volt megvizsgálni, hogy miként definiálható a reziliencia, milyen elemek mentén vizsgálatható és milyen megnyilvánulási formái vannak az adott közösségeket tekintve (1). Ennek kapcsán elsőként a reziliencia gondolati kereteiben történt változásokat, valamint az egyes megközelítések közötti különbségeket vizsgáltam (1.1.). A szakirodalom alapján megállapítható, hogy a reziliencia gondolatát számos tudományterület megpróbálta elméleti-módszertani eszköztárába adaptálni és alkalmazni. A tudományos diskurzus három fő megközelítése (ökológiai, társadalmi/közösségi, regionális gazdasági) mentén dolgoztam a fel a reziliencia lehetséges jelentéseit, vizsgálati fókuszait és kutatási irányait. Ezek alapján a reziliencia lehet egy adott rendszer ellenállási, vagy alkalmazkodási képessége, a struktúrákban rejlő rugalmasság, mely megakadályozza a rendszert alkotó elemek kritikus átalakulását. Emellett, felfogható a társadalmi szereplőket jellemző tulajdonságként is, melyet meghatároz az adott társadalmi, kulturális, gazdasági, politikai és táji környezet, melyekbe a szereplők, illetve az általuk folytatott tevékenységek beágyazódnak. A cselekvőhálózat-elmélet kapcsolati megközelítése segítségével a reziliencia felfogható továbbá, a szereplők – legyenek azok társadalmi, természeti, vagy a különböző struktúrákba ágyazott, elvont aktorok – közötti kapcsolatok kialakításának és folyamatos átalakításának eredményeként.

Ehhez kapcsolódva másik lépésként vizsgáltam a közösségi reziliencia gondolatának és elemzési módszereinek a kapcsolódását a geográfiával, kiemelt figyelmet fordítva a periferizációhoz köthető folyamatokra (1.2.). Megítélésem szerint az észak-amerikai dominancia igen erőteljes a közösségi reziliencia témáját tekintve, amelyben gyakorta találkozhatunk természet-, gazdaság-, vagy társadalomföldrajzi munkákkal. Így nem volt szükség a fogalom geográfiában való „elhelyezésére”, azonban a konkrét kapcsolódási pontok vizsgálatánál kiderült, hogy a koncepció alkalmazási lehetősége a geográfiában roppant széleskörű. Az egyes társadalmi csoportok, települések, térségek, régiók különböző, kívülről érkező, hirtelen bekövetkező sokkhatásokkal szembeni sérülékenységeinek, az azokra való felkészültségének vizsgálata mellett, a különböző sokkhatások hátterében megbújó, esetlegesen hosszú időtávban megfigyelhető változások okainak vizsgálatánál egyaránt alkalmazható.

A környezeti depriváció, a társadalmi státusz, a kirekesztettség, illetve a különböző erőforrásokhoz (természeti, társadalmi, gazdasági stb.) való hozzáférésből adódó különbségek vizsgálatánál a földrajzi tér jelenti azt a keretet, amely elengedhetetlen az egyes folyamatok értelmezéséhez és megértéséhez. A vizsgált rurális területeket érintő periferizációs folyamatok az öröklött hátrányokon túl, negatív hatással vannak a térségben élők erőforrásokhoz való hozzáférésére, érdekérvényesítő képességére, valamint a hatékony ágenciát meghatározó társadalmi tőke összetevőire, melyek a kialakítható kapcsolatrendszernek mennyiségi és minőségi lehetőségeinek szabnak gátat. Ezen térségek, illetve az ott élő társadalmi csoportok felkészültsége, alkalmazkodóképessége, önszerveződése, illetve külső és belső kapcsolatokat kialakító képessége jóval korlátozottabb, melyek sérülékenyebbé teszik őket a különböző negatív hatásokkal szemben.

Az értekezés másik fő célja volt empirikusan megvizsgálni a közösségi reziliencia főbb vizsgálati elemeinek sajátosságait a periférikus jegyeket viselő rurális mintaterületeken (2). Ezzel kapcsolatban elsőként a mintaterületek relatív helyzetét és annak változását vizsgáltam az országos, regionális, megyei és helyi léptékű centrum-periféria viszonyrendszerben (2.1.). A két mintaterület vizsgálata (statisztikai adatok elemzése, tartalomelemzés és az interjúk anyagai) alapján elmondható, hogy mindkét terület a periféria jegyeket visel, azonban nem sorolhatók akár regionális (megyei), akár helyi szinten a leghátrányosabb helyzetű térségek közé. Ugyanakkor tágabb (országos, európai) szempontból vizsgálva már növekszik hátrányuk. A vizsgálatok, illetve a vizsgált mutatók arra is rámutattak, hogy a két országban az elmúlt évtizedekben régiós és megyei szinten is növekedtek a gazdasági és a társadalmi egyenlőtlenségek.

A két régió belüli települési szintű vizsgálatokkal a periférikus helyzetű térségek mikroszintű helyzetét, illetve ennek változását tártam fel. A vizsgált mutatók alapján kirajzolódtak mindkét régióban olyan területek, melyek a régiós átlagértékekhez viszonyítva is viszonylag nagymértékű eltérést mutattak. A vizsgált mutatók alapján kijelenthető, hogy nem a kiválasztott mintaterületek térségeit érintették legerőteljesebben a periférikus folyamatok a régió belül, viszont ez nem jelenti azt, hogy itt ne lennének megfigyelhetők azok hatásai. A perifériák kialakulásának okai direkt statisztikai módszerekkel és indikátorokkal nehezen mérhetők, azok sokkal inkább a különböző mutatók által relatív perifériaként definiált térségek jellemzőinek aktuális állapotára, illetve változásának irányára alkalmasak. Éppen ezért, bár értékükből nem vesz el, a statisztikai számítások eredményei leginkább a mintaterületek régió belüli relatív helyzetét és annak időbeli változását segítik megérteni. Véleményem szerint, a periférikus folyamatok közösségi rezilienciára gyakorolt hatásainak vizsgálatára jóval alkalmasabbak a különböző kvalitatív módszerek, így a kettő kapcsolatát az interjúk kutatás eredményeire alapoztam.

A makro-, mezo- és mikroszintű relatív centrum-periféria viszonyrendszer térbeli és időbeli vizsgálata, illetve a mintaterületek pozicionálása után az „Arany háromszögek” is ismert és az Arad-hegylajai mintaterületeket, illetve az ott élő szőlő- és bortermelő közösséget jellemeztem. A dolgozat ehhez kapcsolódó célja volt megvizsgálni, hogy a szakirodalom alapján kiválasztott főbb területspecifikus közösségi reziliencia vizsgálati szempontok alapján, milyen egyedi jellemzők figyelhetők meg a mintaterületeken és azok miben különböznek a nyugati és észak-amerikai kontextusban vizsgált szakirodalomban leírtaktól (2.2.). A területek szőlőtermeléshez kapcsolódó hagyományainak bemutatása után, az elérhető statisztikai adatok segítségével a termelők számának időbeli változására és azok lehetséges okainak vizsgálatára helyeztem a hangsúlyt. Az elemzést nagyban megnehezítette a két ország különböző jogszabályi háttere, illetve az azok változásaiból fakadó eltérő nomenklatúra (termelői definíció), valamint az adatok nyilvántartása és elérhetősége (vagy ezek hiánya). A közösségi reziliencia főbb, térspecifikus összetevői közül nagyobb hangsúlyt fektettem az elkötelezett (ön)kormányzat, az ember-hely kapcsolatok és a közösségi hálózatok vizsgálatára (BERKES, F. – ROSS, H. 2013).

Az Arany háromszög településeinek napjainkban is jóval országos átlag feletti a mezőgazdasági szektorban foglalkoztatottak aránya, melynek jelentős része a szőlőtermeléshez kötődik. A gazdasági tevékenységnek jelentős történelmi hagyományai vannak a térségben, amely nem csak a természeti adottságoknak, hanem a szőlő- és a bortermelés hagyományos jövedelmezőségének köszönhető. Az államszocializmusban kialakult szakszövetkezetek infrastruktúrája és a stabil piac biztos megélhetést nyújtott a térség gazdáinak és a lakosság jelentős részének egyaránt. Az idővel, többnyire a piaci hatásokhoz való alkalmazkodásként kialakult mennyiségi szemlélet és a viszonylag individuális termelési feltételek meghatározták a közösség szőlőhöz és bortermeléshez fűződő viszonyát, amelyet később átalakítottak, többek között a rendszerváltozással járó gazdasági változások, később pedig az európai uniós csatlakozással járó piaci változások. Az 1990-es években bekövetkezett nagymértékű munkahely megszűnések hatására gombamód elszaporodó szőlő- és bortermeléshez kötődő, részben kényszervállalkozások nagyrésze azóta is minden évben a „túlélésért” küzd. A sokszor csapdahelyzetben lévő kistermelők erőforrások híján mindössze a *status quo* fenntartását tudják megvalósítani, amely állapotot azonban újabb és újabb kihívások teszik próbára. Ugyanakkor, a hatalmas szőlőterületekben rejlő potenciál vonzotta a főként „belföldi befektetőket”, így az egykori szakszövetkezetek privatizációjával „újraszerveződhetett” a nagyüzemi bortermelés, mely azonban már a kapitalizmus törvényei szerint kezdett el működni.

Az Európai Unióhoz való csatlakozás jelentős változásokat hozott nem csak a termelés, hanem az értékesítés folyamatát tekintve egyaránt. Az Unió tagállamaiból származó viszonylag versenyképesebb termékek lassan ellepték a piacot, melyek többségében multinacionális kereskedőláncokon keresztül jutottak el a vásárlókhoz. A különböző földalapú és rekonstrukciós támogatások alapvetően sikeres ösztönzői voltak a termelésnek, azonban az

importtermékekkel való verseny és az azok által gerjesztett szőlőárcsökkenés sok kisebb szőlőtermelőt kényszerít(ett) tevékenysége megszüntetésére, mely további földkoncentrációt és a termelés szereplőinek csökkenését eredményezte.

Az Arany háromszög környéki szőlő- és bortermelők közösségi rezilienciájával kapcsolatban a vizsgálat az alábbi következtetések levonását tette lehetővé. A termelők értékei, mentalitása, a szereplők nagy számából adódóan igencsak eltérő, azonban általánosan megfigyelhető egyfajta távolságtartás, bizalmatlanság mind egymás, mind a vezetés irányába, melynek okai a múltbéli tapasztalatokban, valamint az individuális társadalom felerősödésében keresendő. Ez a jelenség, valamint az újhoz, a változáshoz való vegyes hozzáállás (részben az erőforrásokhoz való hozzáféréstől adódóan) megnehezíti mind a vertikális, mind a horizontális együttműködést. Mind az innováció, mind a gazdasági diverzifikáció erőteljesen tőke- és tudásigényes folyamat, melyek számos akadályba ütköznek a rurális félperiférikus területeken. Egyrészt a technológiai újításokra felhasználható források, másrészt a kiegészítő *off-farm* tevékenységekhez köthető tudástőke hiányából fakadóan számos gazda monokultúrás tevékenységet folytat, mely sérülékennyé teszi őket mind az éghajlathoz köthető (időjárási, környezeti stb.), mind a gazdasági hatásokkal szemben. A vezetéshez köthető vizsgálati szempont alapján az önkormányzatok korlátozott lehetőségekkel rendelkeznek a termelők segítségével, ami többek között a gazdasági tevékenység komplex szakmai és szakmaközi szervezetek hatáskörének (HNT), részben a centralizált kormányzati és az európai uniós támogatáspolitikák erőteljes befolyásának köszönhető.

A helyi szintű önszerveződés, a térséggel foglalkozó korábbi munkákban leírtakkal ellentétben, degradált, a helyi vezetés leginkább a településfejlesztéshez kapcsolódó turizmusfejlesztésbe tudja beilleszteni az ágazat támogatását, a borfesztiválok és a borturizmus révén, azonban ennek is kezdetleges jelei mutatkoznak. A földrajzi vizsgálat szempontjából kiemelt fontossággal bírnak az ember-hely kapcsolatok, melyből kiemelhető a termelők saját szempontjai alapján a más borvidékekhez viszonyított relatív depriváció, mind a természeti adottságokat, mind a gazdasági lehetőségeket, illetve a politikai támogatást tekintve. Legtöbb esetben hátránnyként tekintenek a földrajzi elhelyezkedésükre, mely korlátozza a gazdasági lehetőségeiket, illetve életminőségüket. A közösségi hálózatok, illetve a szereplőket összekötő ágencia helyi szinten nem dinamikus, amely köszönhető a már említett általános bizalmatlanságnak, valamint a szereplők eltérő gazdasági érdekeinek. A szakirodalomban leírtaktól leginkább a *bottom-up* és *top-down* típusú szerveződések, illetve az ezekhez kapcsolódó folyamatok arányában különbözik a vizsgált közösség. A paternalista állami/uniós segítségre való ráutaltság, illetve az ebbe az irányba mutató elvárások sok esetben meggátolják a helyi önszerveződést, amelyben nagy szerepe van a helyi vezetés (önkormányzati és szakmai) egységes, egyértelmű célkitűzésinek és azok kommunikációjának.

Arad-hegyalján szintén régi hagyományai vannak a szőlőtermelésnek, mely többek között domborzati adottságaiból és mikroklímájából fakad. A nagyhírű borvidéken termelt bor korán felvirágoztatta a térség falvait, melyet a területén áthaladó villamos vasúti közlekedés is szimbolizált. A térség közösségét nagyban meghatározta a szőlő- és bortermelés köré épült infrastruktúra, a szőlővel, a borral és a földrajzi térrel társított büszkeség érzése, valamint a feldolgozáshoz kapcsolódó hagyományos társasági események (zöldmunkák, szüret stb.), társadalmi kapcsolatok. Az államszocialista időszak államosításai, az erőltetett iparosítás és urbanizáció „szétszakította” ezen kapcsolatok nagyrészét, elidegenítette az embereket a termeléstől, a kialakult magasan gépesített állami gazdaságok „nagyüzemi” termeléséhez nem volt szükség ilyen mértékű élő munkára, így a szőlő- és bortermelő közösség jóformán felbomlott. Változás a rendszerváltozást követő években történt, mellyel „helyreállt” a magántulajdonhoz való jog és az örökösök visszakapták földterületeiket. Azzal együtt, hogy az állami gazdaságok felbomlottak és a központi borászati üzem a koordinálatlan privatizáció áldozatává vált, az új földtulajdonosok nagy része nem kötődött sem a szőlőtermeléshez, sem a borászathoz. Ebből, illetve a tőkehiányból kifolyólag a szőlőterületek nagyrésze

elparlagosodott, néhány borászat alakult meg csupán, melyek nagyrészt a külföldi működőtőke pontszerű megjelenéséhez köthetők.

Az Európai Unió csatlakozás ugyanakkor számos lehetőséget teremtett a gazdák számára, amely leginkább a rekonstrukciós munkálatokban, a szőlőterületek nagyarányú újratelepítésében mutatkozott meg. A szőlőrekonstrukciós támogatásokkal azonban csupán a növénytermesztés folyamata indulhatott be, nem indult el egy széleskörű termelést, gazdálkodást ösztönző folyamat, a gazdák nagyrészt képtelenek voltak feldolgozni a termést, mely újabb parlagosodást eredményezett. Ezzel szemben, egy progresszív hullám érte el a térséget, mely a Romániában újraéledő borkultúra népszerűségének is köszönhető. Egyfajta gazdasági dzentrifikáció jelei mutatkoztak meg a borvidék egyes részein földet vásárló fiatal, jellemzően külföldi kistermelők és minőségi bortermelést szorgalmazó „borászok” révén, akik újfajta szemléletet honosítottak meg a térségben.

Alapvetően kevesebb szereplő vesz részt a termelésben, kisebb a közösség az Arad-hegyaljai mintaterületen, azonban térben jóval kevésbé koncentráltak, mint az Arany háromszög esetében, mely a közöttük lévő kapcsolatot, az együttműködést és az egymás iránti elköteleződést is akadályozza. A kisebb szőlőtermelők többsége büszke a hagyományos módszerekkel, kis mennyiségben készített saját boraira, többségében nem főállásban foglalkozik a termeléssel, hanem státuszszimbólumként, illetve hobbiként éli meg, így különböző informális csatornákon keresztül értékesít. A bortermelők többsége nagy potenciált lát a térségben rejlő borturizmusban, azonban gyenge azon szereplők jelenléte, akik aktívan részt vesznek és alakítják a borvidék kínálatát. Ennek legfőbb gátja a periférikus helyzetből fakadó tudás- és tőkehiány, de gazdákat jellemző demográfiai helyzetből fakadó szemlélet és mentalitás is méltán közrejátszik.

A centralizált közigazgatásnak köszönhetően a helyi önkormányzatok lehetőségei korlátozottak, a vidékfejlesztési források elérhetősége és azok lehívásának hatékonysága akadozott, továbbá az elmondottak alapján nem feltétlenül a szőlő jelenti a prioritást. Az ember-hely kapcsolatokat tekintve, a térségben rejlő termelési és ahhoz köthető turisztikai potenciált számos helyi és „idegen” is felismerte, a táj szépsége, a múlt dicsősége él még az emberekben, azonban az államszocializmus ebben a tekintetben is mély sebeket hagyott a térségben, mind az lakosság és a közösség hozzáállásában, mind a kettő kapcsolatában. Ehhez kapcsolódik a közösségi hálózatok és az információáramlás töredezettsége és a közösségi együttműködés, illetve összefogás közel teljes hiánya. Az esetleges sokkhatásra adott válaszok nagymértékben egyéni válaszreakciók, melyeknek sok esetben nincs közvetlen hatása a szomszéd faluban termelő gazdára, így egy olyan elaprózott közösségi szerkezet jön létre, amely végletes módon sérülékeny mind a gazdasági, mind a környezeti eseményekkel szemben. Az egyéneket ért káresemény azonban jó eséllyel begyűrűzik a borvidék nagyrészére, mely a közös fellépés, stratégia és célok nélkül súlyos károkat okozhat a mind a gazdák, mind a helyi önkormányzatok számára.

A dolgozat utolsó kérdése (2.3.) a periferizáció és a reziliencia kapcsolatának vizsgálatára vonatkozott. A két fogalom közötti kapcsolat megértéséhez jelentősen hozzájárult a cselekvő-hálózat-elmélet gondolatrendszere, mely összekapcsolja a konkrét és az absztrakt szereplőket és bekapcsolja az értelmezésbe mindezek különböző (társadalmi, gazdasági, környezeti, politikai) struktúrákba való beágyazottságát. A centrum-periféria viszonyrendszer soktényezős jelensége egy adott helyzetet takar, viszont az azt kialakító folyamatok dinamikusan változtatják a fennálló rendet. A periferizációs folyamatok meghatározhatók társadalmi, gazdasági, politikai és környezeti dimenzióban egyaránt, mely dimenziók egymással is állandó kölcsönhatásban állnak. A különböző dimenziók mentén megfigyelhető negatív hatótényezők, például a marginalizáció, a stigmatizáció, a polarizáció, a degradáció vagy a kirekesztés (KÜHN, M. 2014) olyan hátrányos helyzetet teremtenek egyes térségekben, illetve egyes társadalmi csoportok és közösségek körében, amely sérülékenyebbé teszi őket mind relatív, mind objektív nézőpontból. A vizsgált mintaterületeken, a közösségi reziliencia szempontjából ilyennek tekinthetők, többek között a decentralizációt és a szubszidiaritást csorbító, illetve gátló (főleg)

központi kormányzati intézkedések, a szőlő-bor ágazathoz köthető szereplők gazdasági koncentrációja, a közösségen belüli termelői csoportok közötti polarizáció, a fiatalok elvándorlásához, az ágazat elhagyásához köthető marginalizáció, illetve az alföldi borok megítéléshez köthető stigmatizáció. A sérülékenységek megtestesülhetnek akár a kívülről érkező sokszínű eseményekre (természeti katasztrófák, éghajlati szélsőségek, gazdasági válságok), akár a helyi struktúrákban rejlő, azokat meghatározó negatív folyamatokra (öröklött és/vagy útfüggő gazdasági, társadalmi szerkezet, természeti adottságok/állapot) adható válaszreakciók milyenségében.

A reziliencia éppen ezen eseményekre és folyamatokra adható válaszreakciók lehetőségeiben, gyorsaságában és hatékonyságában rejlik, melyeket azonban szintén meghatároznak a periferizáció dimenzióinak hatótényezői. Így a BERKES – ROSS (2013) féle integrált közösségi reziliencia modell tényezői mentén folytatott vizsgálat alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a periferizáció folyamata, illetve annak hatótényezői nagyrészen gyengítik a vizsgált társadalmi csoport közösségi rezilienciáját. Ezáltal, egyfajta válaszreakcióként tovább erősödik a lefelé tartó spirál, amelyet az adott közösségek önmaguktól nehezen képesek megállítani és amin csak magasabb (állami) szintű beavatkozással lehetne segíteni. A térség szereplőinek önszerveződése, mely biztosítaná a különböző problémák elleni közös fellépést nem elég erős, a helyi válaszok, melyek a hátrányos helyzetből való kijutást célozzák nem egységesek. Így a közösség nem csak passzív elszenvedője a periferizációból fakadó hátrányoknak, hanem aktívan termeli újjá azokat mindennapi tevékenysége által.

Másképpen, a közösség jelenlegi helyzete, amint az a korábbi munkák, illetve az interjúk tanulságaiból leszűrhető, múltban gyökerező rezilienciájának állít tanúbizonyságot. Az Arany háromszög szőlő- és bortermelő közösségének rezilienciája nagyban összefüggött a települések ezirányú nagyfokú specializációjával, amely a horizontális és vertikális kapcsolatok (és érdekek) meghatározójaként motorja volt az állandó megújulásnak. Többek között a települések gazdasági diverzifikációja, illetve a piaci mechanizmusok átalakulása számos aktort (termelők, vállalkozók, fiatalok, politikai szereplők) tett kevésbé érdekeltté az ágazat iránt, amely az individualitás felerősödésével egy degradált közösségi hálózatot eredményezett. A közösség fenntartásában, illetve újjászervezésében nagy szerepe van annak kulcsszereplőinek (*leadership*), előbbi két folyamat azonban olykor ellentétben áll egymással, amely ellentét feloldása az egész közösség érdeke. Arad-hegyalján részben az államszocialista időszakban már a szőlő-bor ágazat vezetéséhez kapcsolódó szereplők kitartásának köszönhető a közösség mai állapotában megfigyelhető fennmaradása. Emellett azonban, részben a viszonylag kevés „szőlősgazda” hagyományokhoz való ragaszkodása, részben a néhány „sikeres” külföldi befektető által létrehozott kisebb-nagyobb borászati beruházás járult hozzá a borvidék, illetve a közösség túléléséhez.

A közösségi reziliencia összetevőinek vizsgálata alapján számos gyengeség mutatkozott meg mindkét mintaterületen (pl. társadalmi hálózatok töredezettsége, általános bizalmatlanság, a termelés egyoldalúsága, letisztult stratégiával rendelkező vezetés hiánya), melyek sok szálon összefüngenek a poszt-szocialista „örökséggel” és a különböző periferizációs folyamatokkal. Ugyanakkor, számos erősség is megfigyelhető volt (lokál-patriotizmus, elköteleződött [szakmai] vezetés, alkalmazkodó-képesség), amelyekre alapozva olyan egyedi értékekre és helyi erősségekre alapozó integrált és komplex vidékfejlesztési akciótervek kidolgozására van lehetőség, melyek holisztikus szemlélettel kapcsolják össze a gazdaságfejlesztést a közösségfejlesztéssel. Többek között ezen tervek kidolgozásánál is hasznosíthatók a dolgozatban megfogalmazott gondolatok és esettanulmányi tapasztalatok, hiszen alapvetően fontos felismerni és meghatározni a potenciális veszélyforrásokat és a lehetséges reagálási irányokat, azonban elengedhetetlen megérteni a veszélyek (akár külső, akár belülről fakadó) okát ahhoz, hogy ne csak felkészüljünk és reagáljunk, hanem megelőzzük azok bekövetkezését.

Summary

One of the objectives of the dissertation was to examine how resilience can be defined, along with which elements it can be examined and what manifestations it has in relation to the given communities (1). First, the changes in the framework of resilience and the differences between its different approaches were examined (1.1.). Based on the literature, it can be stated that resilience thinking has been tried to be adapted and applied to the theoretical-methodological tools of many disciplines. Along with the three main approaches of scientific discourse (social-ecological, social/community, regional economic), the possible meanings of resilience, research focuses, and research directions were examined. Based on these, resilience can be the resistance or adaptability of a given system, the flexibility inherent in the structures, which prevents the critical transformation of the elements that make up the system. In addition, it can be understood as a characteristic of social actors, defined by the specific social, cultural, economic, political and landscape environment in which the actors and the activities they carry out are embedded. Using the relational approach of network theory, resilience can also be perceived as the result of the formation and continuous transformation of relationships between actors, be they social, natural, or abstract actors embedded in different structures.

In connection with this, the connection of the idea and methods of analysis of community resilience with geography were examined, paying special attention to the processes related to peripheralization (1.2.). In my view, North American dominance is very strong in terms of the topic of community resilience, in which we often encounter works of nature, economics, or social geography. Thus, it was not necessary to 'place the concept in geography, however, the examination of the specific connection points revealed that the application of the concept in geography is very wide. In addition to examining the vulnerability of social groups, settlements, and regions to various sudden shocks from outside, and their preparedness for them, it can be used to examine the causes of changes that may be observed in the long run in the background of various shocks.

In examining environmental deprivation, social status, exclusion, and differences in access to different resources (natural, social, economic, etc.), geographical space is the framework that is essential for interpreting and understanding each process. In addition to the inherited disadvantages, the peripheralization processes affecting the examined rural areas have a negative impact on the access to resources, the ability to assert interests and the components of social capital that determine the effective agency, which hinders the quantitative and qualitative possibilities of the network systems. The preparedness, adaptability, self-organization and ability of these areas and the social groups to form external and internal relations are much more limited, which makes them more vulnerable to various negative effects.

Another main objective of the dissertation was to empirically examine the specifics of the main research elements of community resilience in rural sample areas reflecting peripheral features (2). In this connection, first, the relative position of the sample areas and its changes in the national, regional, county, and local scale core-periphery relationship system were examined (2.1.). Examining the two sample areas (statistical data analysis, content analysis, and interviews), it can be said that both areas reflect peripheral features but cannot be classified as the most disadvantaged areas at either the regional, county, or local level. At the same time, from a broader (national, regional) point of view, their disadvantage is increasing. The studies and the indicators examined also showed that economic and social inequalities in the two countries have increased at the regional and county level in recent decades.

With the municipal-level studies within the two regions, the micro-level situation of the peripheral areas and its changes were revealed. Based on the examined indicators, areas were identified in both regions, which showed a relatively large deviation from the regional averages. Based on the examined indicators, it can be stated that the areas of the selected sample areas were not most strongly affected by the peripheralization processes within the region, but this does not mean that their effects could not be observed here. The reasons for the formation of

peripheries are difficult to measure with direct statistical methods and indicators as they are much more suitable for the current state of the characteristics of the areas defined by various indicators as relative peripheries and the direction of their change. Therefore, although it does not take away from their value, the results of the statistical calculations are most helpful in understanding the relative position of the sample areas within the region and its change over time. In my opinion, different qualitative methods are much more suitable for examining the effects of peripheralization processes on community resilience, so I based the relationship between the two on the results of the interviews.

After the spatial and temporal study of the macro-, meso- and micro-level relative core-periphery relationship system, and the positioning of the sample areas, the “Golden Triangle” and the Minis-Maderat case study sites and the grape and wine-growing community living there were characterized. The related objective of the dissertation was to examine the specific characteristics of the sample areas based on the main area-specific community resilience aspects selected on the basis of the literature and how they differ from those described in the Western and North American contexts (2.2). After presenting the traditions of the areas related to viticulture, with the help of the available statistical data, I focused on the change of the number of producers over time and the examination of their possible causes of changes. The analysis was greatly complicated by the different legal backgrounds of the two countries and the different nomenclature (producer definition) resulting from their changes, as well as the registration and availability (or lack) of the data. Among the main, space-specific components of community resilience, I placed more emphasis on the study of engaged governance, people-place relationships, and social networks (BERKES, F. – ROSS, H. 2013).

The proportion of people employed in the agricultural sector in the settlements of the Golden Triangle is still well above the national average, a significant part of which is related to grape production. There is a significant historical tradition of economic activity in the region, which is due not only to natural conditions but also to the traditional profitability of grape and wine production. The infrastructure of the trade unions formed in state socialism and the stable market provided a secure livelihood for both the farmers of the region and a significant part of the population. The quantitative approach of production developed over time, mostly as an adaptation to market effects, and the relatively individual production conditions determined the Community's relationship with grapes and wine production, which was later restructured, including economic changes brought about by regime shift and later EU market accession. Since the large number of job losses in the 1990s, most of the grape and wine-growing businesses, partly forced, have been struggling to survive every year ever since. Small producers, who are often trapped, can only maintain the status quo due to a lack of resources, a situation which is being challenged by more and more challenges. At the same time, the potential of the vast vineyards attracted mainly “domestic investors”, so the privatization of former trade unions could “reorganize” large-scale wine production, which, however, had already begun to operate under the laws of capitalism.

Accession to the EU has brought significant changes not only in terms of production but also in terms of sales. Relatively more competitive products from EU Member States have slowly entered the market, mostly reaching customers through multinational retail chains. Various land-based and reconstruction aids have been fundamentally successful incentives for production, but competition with imported products and the reduction in grape prices they have forced many smaller wine growers to close down, leading to further land concentration and a reduction in production.

Regarding the community resilience of grape and wine producers in the Golden Triangle area, the investigation allowed the following conclusions to be drawn. The values and mentality of the producers are very different due to the large number of actors, but there is a general distance and distrust towards both each other and the government, the reasons for which can be found in past experiences and the strengthening of individual society. This phenomenon, as well as the mixed attitude to the new, to change (partly due to access to resources) makes it

difficult to work together both vertically and horizontally. Both innovation and economic diversification are strongly capital- and knowledge-intensive processes that face several obstacles in rural semi-peripheral areas. Due to the lack of resources available for technological innovations and the lack of knowledge capital associated with additional off-farm activities, many farmers engage in monocultural activities, making them vulnerable to both climate-related (weather, environmental, etc.) and economic impacts. Based on the leadership-related research aspect, local governments have limited opportunities to help producers, which is partly due to the lack of responsibilities and autonomy related to grape and wine growing, partly due to the strong influence of centralized government and EU support policies.

Self-organization at the local level, in contrast to previous works on the region, is degraded, and local leadership can integrate support for the development of tourism, mainly through settlement development, through wine festivals and wine tourism, but there are also rudimentary signs of this. From the point of view of geographical analysis, people-place relationships are of special importance, from which the relative deprivation compared to other wine regions can be highlighted from the point of view of producers, both in terms of natural conditions and economic opportunities and political support. In most cases, they see their geographical location as a disadvantage, which limits their economic opportunities and quality of life. The social networks and the agency connecting the actors are not dynamic at the local level, which is due to the already mentioned general mistrust and the different economic interests of the actors. The examined community differs the most from what is described in the literature in the proportion of bottom-up and top-down type organizations and the processes related to them. The reliance on the paternalistic state / EU assistance and the expectations in this direction often hinder local self-organization, in which the clear objectives of the local leadership (municipal and professional) and their communication play a major role.

The Minis-Maderat wine region has also a long tradition of viticulture, due in part to its topography and microclimate. The wine produced in the famous wine region flourished early in the villages of the area, which was also symbolized by the tramway traffic passing through its territory. The community in the area has largely been defined by the infrastructure built around viticulture and wine production, a sense of pride associated with grapes, wine and geography, as well as traditional social events related to processing (greenery, harvesting, etc.) and social connections. The nationalizations of the state socialist period, the forced industrialization and urbanization 'tore apart' most of these relations, alienated people from production, large-scale production of the highly mechanized state farms that developed did not require such a large amount of living labor, so the grape and wine-producing community disintegrated. A change took place in the years following the regime shift, with which the right to private property was restored and the rightful owners reclaimed their land. With state farms disintegrating and the central winery falling victim to uncoordinated privatization, most of the new landowners were not tied to viticulture. As a result of this and the lack of capital, most of the vineyards became fallow, only a few wineries were established, which can be largely attributed to the point-like appearance of foreign direct investment.

At the same time, the accession to the EU created many opportunities for farmers, which were mostly manifested in the reconstruction works, the large-scale replanting of vineyards. However, with the support of the vineyard reconstruction, only the process of crop production could start, a wide-ranging process stimulating production and farming did not start, and farmers were largely unable to process the crop, which resulted in another fallowing. In contrast, a progressive wave has hit the region, also due to the popularity of the reviving wine culture in Romania. There were signs of a kind of economic gentrification through young, typically foreign smallholders and "winemakers" buying land in some parts of the wine region, who introduced a new approach to the region.

Fewer actors are involved in production, the Minis-Maderat sample area has a smaller community, but they are much less spatially concentrated than in the case of the Golden Triangle, which also hinders the relationship, cooperation, and commitment to each other. Most

of the smaller grape growers are proud of their wines made in traditional ways, in small quantities, most of them do not work full-time, but live as a status symbol or hobby, so they sell through various informal channels. Most wine producers see great potential in wine tourism in the region, but the presence of actors who are actively involved and shape the supply of the wine region is weak. The main obstacle to this is the lack of knowledge and capital due to the peripheral situation, but also the attitude and mentality resulting from the demographic situation of farmers.

Due to the centralized administration, the possibilities of local governments are limited. The availability of rural development funds and the efficiency of their mobilization have been hampered, and based on what has been said, viticulture is not necessarily the priority. In terms of people-place relationships, the production and tourism potential of the area has been recognized by many locals and 'strangers'. The beauty of the landscape, the glory of the past, still lives on in the people, but state socialism has left deep wounds in the region in this respect as well, both in the attitude of the population and the community and in the relationship between the two. This is compounded by the fragmentation of social networks and information flows and the almost complete lack of community cooperation and collaboration. Responses to a potential shock are largely individual responses that in many cases do not have a direct impact on the farmer in the neighboring village, creating a fragmented community structure that is extremely vulnerable to both economic and environmental events. However, the event of damage to individuals has a good chance of spilling over into much of the wine region, which, without joint action, strategy, and goals, could cause serious damage to both farmers and local authorities.

The last question of the dissertation (2.3.) was to investigate the relationship between peripheralization and community resilience. The understanding of the relationship between the two concepts has been significantly contributed by the thought system of actor-network-theory, which connects concrete and abstract actors and incorporates all these embedded (different, social, economic, environmental, political) structures in the interpretation. The multifactorial phenomenon of the core-periphery relationship system covers a given situation, but the processes that shape it dynamically change the existing order. Peripheralization processes can be defined in social, economic, political, and environmental dimensions, which are also in constant interaction with each other. Negative factors along different dimensions, such as marginalization, stigmatization, polarization, degradation, or exclusion (KÜHN, M. 2014), create disadvantages in some areas and among certain social groups and communities that make them more vulnerable from both a relative and objective point of view. In the sample areas examined, these can be considered as such from the point of view of community resilience, including (mainly) central government measures undermining or hindering decentralization and subsidiarity, economic concentration of actors in the vine and wine sector, polarization between intra-community producer groups, emigration of young people, the marginalization associated with leaving the sector and the stigmatization associated with judging the wines of the Great Plain. Vulnerability can take the form of responses to external shocks (natural disasters, climate extremes, economic crises) or the negative processes inherent in local structures (inherited and/or path-dependent economic, social structure, natural conditions).

Resilience lies in the possibilities, speed, and efficiency of responses to these very events and processes, which, however, are also determined by the influencing factors of the dimensions of peripheralization. Thus, based on the examination of the factors of the integrated community resilience model of BERKES – ROSS (2013), I concluded that the process of peripheralization and its influencing factors largely weaken the community resilience of the studied social groups. In this way, as a kind of response, the downward spiral is further strengthened, which is difficult for the given communities to stop on their own and which could only be helped by higher (state) level intervention. The self-organization of the actors in the region, which would ensure joint action against various problems, is not strong enough, the local responses aimed at getting out of the disadvantaged are not uniform. Thus, the community is not only a passive sufferer of the

disadvantages of peripheralization, but also actively reproduces them through its daily activities.

On the other hand, however, the current situation of the community, as can be seen from the lessons of previous works and interviews (MÓDRA L. – SIMÓ T. 1988; SCHWARCZ GY. 2003), is evidenced by its resilience rooted in the past. The resilience of the Golden Triangle grape and wine-producing community was largely related to the high degree of specialization of the settlements in this direction, which, as a determinant of horizontal and vertical relations (and interests), was the engine of constant renewal. Among other things, the economic diversification of settlements and the transformation of market mechanisms made many actors (producers, entrepreneurs, young people, political actors) less interested in the sector, which resulted in a degraded community network as individuality intensified. Leadership plays a major role in maintaining and reorganizing a community, but the former two processes sometimes contradict each other, and it is in the interest of the whole community to resolve this conflict. In the Minis-Maderat wine region, the survival of the community in its current state is due in part to the persistence of the actors involved in the management of the grape and wine sector during the state socialist period. In addition, however, partly the adherence to the traditions of relatively few winegrowers and partly the wine-making investments created by some successful foreign investors contributed to the survival of the wine region and the community.

Examination of the components of community resilience revealed several weaknesses in both sample areas (e.g., fragmentation of social networks, general mistrust, one-sidedness of production, lack of leadership with a clear strategy), many links to post-socialist ‘heritage’ and different peripheralization processes. At the same time, several strengths were observed (local patriotism, committed [professional] leadership, adaptability), on the basis of which integrated and complex rural development action plans based on unique values and local strengths can be developed that link economic development with community development. Among other things, the ideas and case study experiences expressed in the dissertation can be utilized in the development of these plans, as it is essential to identify potential sources of danger and possible directions of response. However, it is crucial to understand the cause of threats (whether external or internal) in order not only to prepare and respond, but also to prevent them from occurring.

Felhasznált irodalom

1. AALL, P. – CROCKER, C. 2019: Building Resilience and Social Cohesion in Conflict. *Global Policy*, 10. S2. pp. 68-75.
2. ADGER, W. 2000: Social and Ecological Resilience: Are They Related? *Progress in Human Geography*, 24. 3. pp. 347-364.
3. ALDECUA, M. – VAILLANT, Y. – LAFUENTE, E. – GÓMEZ, J.M. 2017: The renaissance of a local wine industry: The relevance of social capital for business innovation in DOQ El Priorat, Catalonia. *Wine Economics and Policy*, 6. 2. pp. 136-145.
4. ANDERSON, B. 2015: What kind of thing is resilience? *Politics*, 35. 60-66.
5. ANDRADE-SUÁREZ, M. – CAAMAÑO-FRANCO, I. 2020: The Relationship between Industrial Heritage, Wine Tourism, and Sustainability: A Case of Local Community Perspective. *Sustainability*, 12. 18. 7453.
6. ANNONI, P. – DOMINICIS, L. – KHABIRPOUR, N. 2019: Location matters: A spatial econometric analysis of regional resilience in the European Union. *Growth and Change*, 50, pp. 824-855.
7. ANTOCE, O. – CALUGARU, L. 2017: Evolution of grapevine surfaces in Romania after accession to European Union – period 2007–2016. 40th World Congress of Vine and Wine, 9.
8. ARRIGHI, G. 2014: A fejlődés illúziója: A félperiféria koncepciójának megújítása. *Eszmélet*, 103. pp. 159-192.
9. ASHKENAZY, A. – CHEBACH, T. – KNICKEL, K. – PETER, S. – HOROWITZ, B. – OFFENBACH, R. 2018: Operationalising resilience in farms and rural regions - Findings from fourteen case studies. *Journal of Rural Studies*, 59. pp. 211-221.
10. BAJMÓCY P. – BOROS L. – CSATÁRI B. – DUDÁS R. – FARKAS J.ZS. – JURAY T. – KOVÁCS Z. – NAGY GY. – PÁL V. 2005: A globális klímaváltozás néhány társadalmi-gazdasági következménye. In: RAKONCZAI J. – LADÁNYI ZS. – PÁL-MOLNÁR E. (szerk.): Sokarcú klímaváltozás. Szeged: GeoLitera, SZTE TTIK Földrajzi és Földtani Tanszékcsoport. pp. 125-142.
11. BALAN, E. 2015: Regional Agriculture in Romania: A Quantitative Assessment. *Global Economic Observer*, 3. 1. pp. 118-126.
12. BALDUCCI, A. – LUUK, B. – HILLIER, J. – NYSETH, T. – WILKINSON, C. 2011: Introduction: Strategic spatial planning in uncertainty: theory and exploratory practice. *Town Planning Review*, 82. 5. pp. 481-501.
13. BĂNICĂ, A. – ISTRATE, M. – MUNTELE, I. 2017: Challenges for the Resilience Capacity of Romanian Shrinking Cities. *Sustainability*, 9. 2289.
14. BATHFIELD, B. – GASSELIN, P. – GARCÍA-BARRIOS, L. – VANDAME, R. – LOOPEZ-RIDAURA, S. 2016: Understanding the long-term strategies of vulnerable small-scale farmers dealing with markets' uncertainty. *Geographical Journal*, 182. 2. pp. 165-177.
15. BECK, U. 1992: Risk Society. Towards a New Modernity. Munich: SAGE. p. 272.
16. BEDI, N. – MADILYNN, B. – HAWKINS, U. – MILLER, O. – PEDRAZA, R. 2014: Linking Resilience and Good Governance: A Literature Review. *Anthós*, 6. 1. pp. 15-49.
17. BEHRINGER, Z. – KULCSÁR N. 2018: Az önkormányzat szerepe a turizmusban. *Pro Publico Bono - Magyar Közigazgatás*, 6. 3. pp. 136-151.
18. BEKE S. 2017: Békés megye népessége az egészségi állapot tükrében. *Egészségtudomány*, 61. 3. pp. 57-74.
19. BÉKÉS V. 2002: A reziliencia-jelenség, avagy az ökológizálódó tudományok tanulságai egy ökológizált episztemológia számára. In: FORRAI G. – MARGITAY T. (szerk.): Tudomány és történet. Typotex, Budapest, pp. 215-228.
20. BELUSZKY P. 1988: Az „Alföld szindróma” eredete: vázlat. *Tér és Társadalom*, 2. 4. pp. 3-28.
21. BENEDEK J. 2015: A társadalom térbelisége és térszervezése. Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár. p. 263.
22. BENEDEK J. 2016: Centrum-periféria elméletek. In: G. FEKETE É. (szerk.): Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek, 13. 1. Miskolci Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, Miskolc, pp. 4-17.
23. BENEDEK J. – CRISTEA, M. 2014: Growth Pole Development and "Metropolization" in Post-socialist Romania. *Studia UBB Geographica*, 59. 2. pp. 125-138.

24. BERKES, F. – FOLKE, C. 1994: Linking social and ecological systems for resilience and sustainability. Beijer Discussion Paper Series, 52. Stockholm. p. 26.
25. BERKES, F. – FOLKE, C. 2001: Back to the future: ecosystem dynamics and local knowledge. In: GUNDERSON, L. – HOLLING C.S. (eds.): *Panarchy: understanding transformations in human and natural systems*. Island Press, Washington D.C. pp. 121-146.
26. BERKES, F. – ROSS, H. 2013: Community resilience: Toward an integrated approach. *Society and Natural Resources*, 26. 1. pp. 5-20.
27. BERKES, F. 2017: A földrajzi lépték változó értelmezése és a cselekvőhálózat-elmélet. *Földrajzi Közlemények*, 141. 3. pp. 203-215.
28. BERNT, M. – COLINI, L. 2013: Exclusion, marginalization and peripheralization. Conceptual concerns in the study of urban inequalities. Working paper no. 49, Leibniz-Institute for Regional Development and Structural Planning, pp. 1-30.
29. BEYMER-FARRIS, B. – BASSETT, T. – BRYCESON, I. 2012: Promises and pitfalls of adaptive management in resilience thinking: The lens of political ecology. In: PLIENINGER, T. – BIELING, C. (eds.): *Resilience in the Cultural Landscape*. Cambridge University Press, Cambridge. pp. 283-299
30. BÓDI F. 2008: A szociális ellátórendszer kifejlődése Magyarországon. Történeti háttér, nemzeti sajátosságok. In: BÓDI F.: *A helyi szociális ellátórendszer*. Agroinform Kiadó, Budapest. pp. 57-70.
31. BORDANC, F. 1996: Spatial variations in the progress of land reform in Romania. *GeoJournal*, 38. 2. pp. 161-165.
32. BORDANC, F. 1997: The Land Law. Impact on the Romanian Countryside (Preliminary Results). In: CSATÁRI B. – SZABÓ G. – TÓTH J. (szerk.): *The Impact of Political Changes on Rural Areas of East Central Europe*". Janus Pannonius University – Hungarian Academy of Sciences Centre for Regional Studies, Pécs. pp. 95-108.
33. BOSCHMA, R. 2015: Towards an Evolutionary Perspective on Regional Resilience. *Regional Studies*, 49. 5. pp. 733-751.
34. BOSCHMA, R. – LAMBOOY, J.G. 1999a: Evolutionary economics and economic geography. *Journal of Evolutionary Economics*, 9. 4. pp. 411-429.
35. BOSCHMA, R. – LAMBOOY, J.G. 1999b: The prospects of an adjustment policy based on collective learning in old industrial regions. *GeoJournal*, 49. 4. pp. 391-399.
36. BOSCHMA, R. – MARTIN, R. 2010: The aims and scope of evolutionary economic geography. In: BOSCHMA, R. – MARTIN, R. (eds.): *The handbook of evolutionary economic geography*. Edward Elgar, Cheltenham. pp. 3-39.
37. BOSCO, F.J. 2014: Actor-Network Theory, Networks, and Relational Geographies. In: AITKEN, S.C. – VALENTINE, G. (eds.): *Approaches to Human Geography: Philosophies, Theories, People and Practices*. SAGE, Los Angeles, London: pp. 150-162.
38. BOTOND D. – DEÁK E. 2015: A helyi szociális háló vizsgálata a közösségi reziliencia szemszögéből Gyergyószentmiklóson. *Erdélyi Társadalom*, 13. 1. pp. 21-41.
39. BOURBEAU, P. 2013: Resiliencism: Premises and Promises in Securitisation Research. *Resilience: International Policies. Practices and Discourses*, 1. 1. pp. 3-17.
40. BOUZDINE-CHAMEEVA, T. – FAUGÈRE, C. – MORA, P. 2016: Wine Tourism in Bordeaux. In: LEE, K.: *Bordeaux Wine tourism*. CRC Press, Boca Raton. pp. 89-114.
41. BRAND, F. – JAX, K. 2007: Focusing the meanings of resilience: Resilience as a descriptive concept and a boundary object. *Ecology and Society*, 12. 1. 23.
42. BRASETT, J. – CROFT, S. – VAUGHAN-WILLIAMS, N. 2013: Introduction: An agenda for resilience research in politics and international relations. *Politics*, 33. 4. pp. 221-228.
43. BRAZIL D. 2013: Külső tőkeforrásból létrejött borászati befektetések hatása a magyar szőlő-bor ágazat fejlődésére. Doktori disszertáció. Pannon Egyetem.
44. BROWN, D. – KULIG, J. 1996: The concepts of resiliency: Theoretical lessons from community research. *Health and Canadian Society*, 4. 1. pp. 29-50.
45. BROWN, D. – KULCSÁR L.J. – KULCSÁR L. – OBÁDOVICS C. 2005: Post-Socialist Restructuring and Population Redistribution in Hungary. *Rural Sociology*, 70. 3. pp. 336-359.

46. BROWN, K. 2014: Global environmental change I: A social turn for resilience? *Progress in Human Geography*, 38. 1. pp. 107-117.
47. BROWN, K. 2015. *Resilience, development and global change*. Routledge, London. p. 228.
48. BROWN, K. – WESTAWAY, E. 2011: Agency, capacity, and resilience to environmental change: Lessons from human development, well-being, and disasters. *Resources, Annual Review of Environment and Resources*, 36. pp. 321-342.
49. BRUFF, I. 2017: Qualitative Research Practices and Critical Political Economy. In: MONTGOMERIE, J. (eds.): *Critical Methods in Political and Cultural Economy*. Routledge, Abingdon, New York. pp. 125-128.
50. BUIKSTRA, E. – ROSS, H. – KING, A. – BAKER, P. – HEGNEY, D. – MCLACHLAN, K. – ROGERS-CLARK, C. 2010: The components of resilience - Perceptions of an Australian rural community. *Community Psychology*, 38. 8. pp. 975-991.
51. BULLARD, R.D. 1994: *Unequal Protection: Environmental Justice and Communities of Color*. Sierra Club Books, San Francisco. p. 392.
52. CALLON, M. 1986: Some Elements of a Sociology of Translation. Domestication of the Scallops and the Fishermen of Saint Brieux Bay. – In: LAW, J. (ed.): *Power, Action and Belief. A New Sociology of Knowledge?* Routledge, London. pp. 196–233.
53. CARPENTER, S. – WALKER, B. – ADERIES, J. – ABEL, N. 2001: From Metaphor to Measurement: Resilience of What to What? *Ecosystems*, 4. pp. 765-781.
54. CHIA, R. 1999: A 'rhizomic' model of organizational change and transformation: perspective from a metaphysics of change. *British Journal of Management*, 10. 3. pp. 209-227.
55. CHRISTOPHERS, B. 2009: Uneven development. In: KITCHIN, R. – THRIFT, N. (eds.): *The international encyclopedia of human geography*. Elsevier, Oxford. pp. 12-17.
56. CIUCIU, M. 2017: Romania and the international migration flows. *The Annals of the University of Oradea. Economic Sciences*, 26. 1. pp. 73-80.
57. COE, N.M. – HESS, M. – YEUNG, H.W.-C. – DICKEN, P. – HENDERSON, J. 2004: 'Globalizing' regional development: a global production networks perspective. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 29. 4. pp. 468-484.
58. CRETAN, R. 2019: "Little Vienna" or "European avant-garde city"? Branding narratives in a Romanian city. *Journal of Urban and Regional Analysis*, 11. 1. pp. 19-34.
59. CRETAN, R. – GURAN, L. – PLATON, D. – TURNOCK, D. 2005: Foreign Direct Investment and Social Risk in Romania: Progress in Less-Favoured Areas. In: TURNOCK, D.: *Foreign Direct Investment in Eastern Europe* Ashgate, London. pp. 305-348.
60. CRONE, M. 2012: Re-thinking "peripherality" in the context of a knowledge-intensive, service-dominated economy. In: DANSON, M. – DE SOUZA, P. (eds.): *Regional Development in Northern Europe. Peripherality, Marginality and Border Issues*. Routledge, London. pp. 49-64.
61. CUTTER, S.L. 2016: Resilience to What? Resilience for Whom? *The Geographical Journal*, 182. 2. pp. 110-113.
62. CUTTER, S.L. – BORUFF, B. J. – SHIRLEY, W.L. 2003: Social vulnerability to environmental hazards. *Social Science Quarterly*, 84. 2. pp. 242–261.
63. CSÁKI CS. – JÁMBOR A. 2012: Az európai integráció hatása a középkelet-európai országok mezőgazdaságára. *Közgazdasági Szemle*, 59. 7-8. pp. 892-910.
64. CSAPÓ J. – CSÓKA L. – MÁTYÁS J. – RAFFAY Z. (szerk.) 2020: III. Nemzetközi Turizmusmarketing Konferencia. *Kreativitás, változás, reziliencia. Tanulmánykötet*. Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Marketing és Turizmus Intézet, Pécs. p. 351.
65. CSATÁRI B. 1994: A Duna-Tisza közí hátság településfejlődése és hatásai a vízháztartásra. In: PÁLFAI I. (szerk.): *A Duna-Tisza közí hátság vízgazdálkodási problémái*. 3. pp. 33-36.
66. CSATÁRI B. 2004. A területfejlesztés és vidékfejlesztés kapcsolata. (Kutatási zárójelentés) MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézet, Kecskemét. p. 127.
67. CSÁVOSSY GY. 2002: Az erdélyi szőlőművelés és borgazdaság úttörői. *Korunk*, 13. 12. pp. 78–90.
68. CSÁVOSSY GY. 2008: Az erdélyi szőlő- és borgazdaság az idő tükrében. *Korunk*, 19. 9. pp. 55-61.
69. CSÁVOSSY GY. 2016: *Erdély-hegyalja, a borok hazája*. Budapest: Kortárs Könyvkiadó Kft. p. 192.

70. CSITE A. – KOVÁCH I. 1995: Posztszocialista átalakulás Közép- és Kelet-Európa rurális társadalmában. Szociológiai Szemle, 2. pp. 49-72.
71. CSIZMADIA Z. 2010: Hálózatosodás, mint lehetőség. In: HARDI T. – LADOS, M. – TÓTH, K. (szerk.): Magyar-szlovák agglomeráció Pozsony környékén. MTA Regionális Kutatások Központja, Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet, Fórum Kisebbségkutató Intézet, Győr–Sámarín. pp. 144-153.
72. CSURGÓ B. 2016: Szőlészek és borászok a Kiskőrösi kistérségben. In: Kovács K (szerk.): Földből élők: Polarizáció a magyar vidéken. Argumentum Kiadó, Budapest. pp. 409-436.
73. DAIANU, D. – MURGESCU, B. 2013: Which way goes Romanian capitalism? Making a Case for Reforms, Inclusive Institutions and a Better Functioning European Union. Romanian Journal of European Affairs, 13. 4. pp. 5-34.
74. DARNHOFFER, I. 2021: Farming Resilience: From Maintaining States towards Shaping Transformative Change Processes. Sustainability, 13. 6. 3387.
75. DARNHOFFER, I. – LAMINE, C. – STRAUSS, A. – NAVARRETE, M. 2016: The resilience of family farms: Towards a relational approach. Journal of Rural Studies, 44. pp. 111-122.
76. DAVIDSON, D. 2010: The applicability of the concept of resilience to social systems: Some sources of optimism and nagging doubts. Society – Natural Resources, 23. 12. pp. 1135-1149.
77. DAVOUDI, S. 2012: Resilience: a bridging concept or a dead end? Planning Theory – Practice, 13. 2. pp. 299-333.
78. DELEUZE, G. – PARNET, C. 1996: Dialogues, Paris. p. 187.
79. DENZIN, N.K. – LINCOLN, Y.S. 2011: Introduction: The discipline and practice of qualitative research. In: DENZIN, N.K. – LINCOLN, Y.S.: The Sage handbook of qualitative research. Sage, Thousand Oaks. pp. 1-20.
80. DOUGHERTY, P. 2014: Introduction to the Geographical Study of Viticulture and Wine Production. In: DOUGHERTY, P.: The Geography of Wine. Springer, Dordrecht. pp. 3-36.
81. DUSEK T. – KOTOSZ B. 2016: Területi Statisztika. Akadémiai Kiadó, Budapest. p. 287.
82. DWIARTAMA, A. – ROSIN, C. 2014: Exploring agency beyond humans: the compatibility of Actor-Network Theory ANT and resilience thinking. Ecology and Society, 19. 3. 28.
83. ELEKES Z. 2014: Az általánosított darwinizmus lehetőségei a regionális gazdaságfejlesztésben. In: LUKOVICS M. (szerk.): Tanulmányok Lengyel Imre professzor 60. születésnapja tiszteletére. SZTE Gazdaságtudományi Kar, Szeged. pp. 91-102.
84. ENYEDI GY. 1970: Az Alföld gazdasági földrajzi problémái. Földrajzi Közlemények, 18. 3. pp. 177-196.
85. ERLINGHAGEN, M. – KERN, C. – STEIN, P. 2020: Migration, social stratification and dynamic effects on subjective well being. Advances in Life Course Research, pp. 1-36.
86. FARAGÓ L. 2017: Autopoietikus társadalmi terek koncepciója. Tér és Társadalom, 31. 1. pp. 7-29.
87. FARHAUER, O. – KRÖLL, A. 2012: Diversified specialisation – going one step beyond regional economics' specialization-diversification concept. Jahrbuch für Regionalwissenschaft, 32. 1. pp. 63-84.
88. FARKAS J.ZS. 2006: A művelési ágak változásai a Homokhátságon. A FALU, 21. 2. 79-87.
89. FARKAS J.ZS. – HOYK E. – RAKONCZAI J. 2017: Geographical analysis of climate vulnerability at a regional scale: the case of the Southern Great Plain in Hungary. Hungarian Geographical Bulletin, 66. 2. pp. 129-144.
90. FARKAS J.ZS. – RAKONCZAI J. – HOYK E. 2015: Környezeti, gazdasági és társadalmi éghajlati sérülékenységi esettanulmány a Dél-Alföldről. Tér és Társadalom, 29. 1. pp. 149-174.
91. FEJÉRDY T. – KARVALICS L. 2015: Kis- és közepes városok kulturális reziliencia-súlypontjai. Replika, 94. 5. pp. 113-127.
92. FEKETE A. 2008: Hátrányos helyzetű települése infrastruktúrájának fejlődése 1990 után. In: BÓDI F.: A helyi szociális ellátórendszer. Agroinform Kiadó, Budapest. pp. 221-236.
93. FERENCZHALMY K. – SZALAI K. – LÁSZLÓ J. 2011: Az ágencia szerepe történelmi szövegekben a nemzeti identitás szempontjából. Pszichológia, 31. 1. pp. 35-46.
94. FERTŐ I. – LÉNÁRT ZS. – MAURER GY. – WINKLER T. 1990: A siker titka: A magánérős modernizáció (Soltvadkert). Tér és Társadalom, 4. 1. pp. 77-88.

95. FLYVBJERG, B. 2011: Case study. In: DENZIN, N.K. – LINCOLN, Y.S. The Sage handbook of qualitative research. Sage, Thousand Oaks. pp. 301-316.
96. FOLKE, C. – CARPENTER, S. – WALKER, B. 2010: Resilience thinking: Integrating resilience, adaptability and transformability. *Ecology and Society*, 15. 4. 20.
97. FOSTER, K. 2006: A Case Study Approach to Understanding Regional Resilience. Working Paper. Institute of Urban and Regional Development. Texas. pp. 1-45.
98. FRESHWATER, D. 2015: Vulnerability and Resilience: Two Dimensions of Rurality. *Sociologia Ruralis*, 55. 4. pp. 497-515.
99. FRIEDMANN, J. 1973: A theory of polarized development. In: FRIEDMANN, J. (eds.): *Urbanization, Planning, and National Development*. SAGE, Beverly Hills. pp. 41-67.
100. G. FEKETE É. 1997: Fenntartható közösségek. In: RAKONCZAI J. – TIMÁR J. (szerk.): *Alföldi Tanulmányok*. MTA Regionális Kutatások Központja, Alföldi Tudományos Intézet. Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba pp. 93-103.
101. GARMEZY, N. 1973: Competence and adaptation in adult schizophrenic patients and children at risk. In: DEAN, S. R.: *SCHIZOPHRENIA: The first ten Dean Award lectures*. MSS Information, New York. pp. 163-204.
102. GARMEZY, N. 1993: Children in Poverty: Resilience Despite Risk. *Psychiatry, Interpersonal and Biological Processes*, 56. 1. pp. 127-136.
103. GARUD, R. – KUMARASWAMY, A. – KARNØE, P. 2010: Path Dependence or Path Creation? *Journal of Management Studies*, 47. 4. pp. 760-774.
104. GAUTIER, D. – LOCATELLI, B. – CORNIAUX, C. – ALARY, V. 2016: Global changes, livestock and vulnerability: the social construction of markets as an adaptive strategy. *The Geographical Journal*, 182. 2. pp. 153-164.
105. GOFFMAN, E. 1981: A hétköznapi élet szociálpszichológiája. – Gondolat Kiadó, Budapest. p. 787.
106. GONDA T. 2020: Fenntartható turizmus és reziliencia. In: CSAPÓ J. – CSÓKA J. – MÁTYÁS L. – RAFFAY Z. (szerk.): *III. Nemzetközi Turizmusmarketing Konferencia, Kreativitás, változás, reziliencia*. Absztraktkötet. Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Marketing és Turizmus Intézet. Pécs, pp. 81-83.
107. GRABHER, G. 1993: The weakness of strong ties: the lock-in of regional development in the Ruhr area. In: GRABHER, G. (eds.): *The Embedded Firm; On the Socioeconomics of Industrial Networks*. Routhledge, London, New York. pp. 255-277.
108. GROVE, K. 2013: On resilience politics: From transformation to subversion. *Resilience*, 1. 2. pp. 146-153.
109. GROVE, K. – ADEY, P. 2015: Security and the politics of resilience: An aesthetic response. *Politics*, 35. 1. pp. 78-84.
110. GUNDERSON, L.H. – HOLLING, C.S. (eds.) 2002: *Panarchy*. Island Press, Washington D.C. p. 507.
111. GYÖRGY O. 2010: A terület- és településfejlesztés legfontosabb feladatai a Csíki-medencében. Doktori disszertáció. Debreceni Egyetem.
112. HACKING, I. 1996: The Looping Effects of Human Kinds. In: SPERBER, D. – PREMACK, D. – PREMACK, A. (eds.): *Causal cognition: a multi-disciplinary debate*. Oxford University Press, Oxford. pp. 351-383.
113. HALL, P. – LAMONT, M. 2013: *Social Resilience in the Neoliberal Era*. Cambridge University Press, Cambridge. p. 416.
114. HAMILTON, D.L. 2007: Understanding the complexities of group perception: broadening the domain. *European Journal of Social Psychology*, 37. 6. pp. 1077-1101.
115. HAMVAS B. 1988: Az öt génusz/A bor filozófiája. *Életünk Szerkesztősége - Magyar Írók Szövetsége Nyugat-Magyarországi Csoportja, Szombathely*. p. 178.
116. HAMZA E. – TÓTH E. 2006: Az egyéni gazdaságok eltartó-képessége, megélhetésben betöltött szerepe. *Agrárgazdasági Tanulmányok*, 2. pp. 5-84.
117. HARCSA I. – KOVÁCH I. – SZELÉNYI I. 1998: The price of privatization: the post-communist transformational crisis of the Hungarian agrarian system. In: Szelényi I. (szerk.): *Privatizing the Land. Rural political economy in post-communist societies*. Routhledge, London, New York. pp. 214-244.
118. HARRISON, H. – BIRKS, M. – FRANKLIN R. – MILLS, J. 2017: Case Study Research: Foundations and Methodological Orientations. *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research*, 18. 1. pp. 1-12.

119. HARVEY, D. 1982: The limits to capital. Basil Blackwell, Oxford. p. 512.
120. HARVEY, D. 2005: A brief history of Neoliberalism. Oxford University Press, Oxford. p. 254.
121. HASSINK, R. 2010: Regional resilience: a promising concept to explain differences in regional economic adaptability? *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3. 1. pp. 45-58.
122. HEGEDÜS J. 2020: A fenntartható városfejlesztés koncepciója: rugalmas városok. Doktori disszertáció. Soproni Egyetem.
123. HEGNEY, D. – ROSS, H. – BAKER, P. – ROGERS-CLARK, C. – KING, C. – BUIKSTRA, E. 2008: Building Resilience in Rural Communities Toolkit. The University of Queensland, Queensland. p. 52.
124. HERMAN, A. 2015: Enchanting resilience: Relations of care and peopleplace connections in agriculture. *Journal of Rural Studies*, 42. pp. 102-111.
125. HERRSCHEL, T. 2012: Regionalisation and marginalisation. Briding old and new divisions in regional governance. In: DANSON, M. – DE SOUZA, P. (eds.): *Regional Development in Northern Europe. Peripherality, Marginality and Border Issues*. Routledge, London. pp. 30-48.
126. HETHERINGTON, K. – LAW, J. (2000): After networks. *Environment and Planning D: Society and Space*, 18. pp. 127-132.
127. HINCHLIFFE, S. (2000): Entangled humans: Specifying powers and their spatialities, In: SHARP, J. – ROUTLEDGE, P. – PHILO, C. – PADISSON, R. (eds.): *Entanglements of Power: Geographies of Domination/Resistance*. Routledge, New York. pp. 219-237
128. HOLLING, C.S. 1973: Resilience and stability of ecological systems. *Annual Review of Ecology and Systematics*, 4. pp. 1-23.
129. HOLLING, C.S. 1985: Resilience of ecosystems: local surprise and global change. In: ROEDERER, J. – MALONE, T. (eds.): *Global Change*. Cambridge University Press, Cambridge. pp. 228-269.
130. HOLLING, C.S. 2001: Understanding the Complexity of Economic, Ecological, and Social Systems. *Ecosystems*, 4. pp. 390-405.
131. HOLLING, C.S. – SANDERSON, S. 1996: Dynamics of (Dis)harmony in Ecological and Social Systems. In: HANNA, S. – FOLKE, C. – MALER, K. G. (eds.): *Rights to Nature*. Island Press, Washington, D.C. pp. 57-86.
132. HUNYA, A. 2002: Restructuring Through FDI in Romanian Manufacturing. *Economic Systems*, 26. 4. 387-394.
133. IVAN, P. 2015: The economic effects of migration. A Romanian overview. *Ecoforum*, 4. 1. pp. 160-164.
134. JANKÓ F. 2002: A hely szelleme, a településimage és településmarketing. *Tér és Társadalom*, 16. 4. pp. 39-62.
135. JÁRDÁNY K. 2020: Új módszer a magyarországi szőlő-bor termékpályák digitális leképezési lehetőségeire. *Studia Mundi - Economica*, 7. 2. pp. 18-30.
136. JOSEPH, J. 2015: A reziliencia mint beágyazott neoliberalizmus. *Replika*, 94. 5. pp. 45-61.
137. KAPLAN, S. – ORLIKOWSKI, W.J. 2012: Temporal Work in Strategy Making. *Organization Science*, 24. 4. pp. 965-995.
138. KATES, R. – TRAVIS, W. – WILBANKS, T. 2012: Transformational adaptation when incremental adaptations to climate change are insufficient. *Proceedings of the National Academy of Science*, 109. 19. pp. 7156–7161.
139. KAY, R. – SHUBIN, S. – THELEN, T. 2012: Rural realities in the post-socialist space. *Journal of Rural Studies*, 28. 2. pp. 55-62.
140. KECK, M. – SAKDAPOLRAK, P. 2013: What Is Social Resilience? Lessons Learned and Ways Forward. *Erdkunde*, 67.1. pp. 5-19.
141. KEIM, K.D. 2006: Peripherisierung ländlicher Räume. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 37. pp. 3-7.
142. KIDECKEL, D.A. 1982: The Socialist Transformation of Agriculture in a Romanian Commune, 1945-62. *American Ethnologist*, 9. 2. pp. 320-340.
143. KIS K. – KOVÁCS H. – SZATMÁRI G. – TÓTH M. 2016: A szociális szövttkezetek szerepe a vidékfejlesztésben – esettanulmány: A Bergendóc szociális szövttkezet működésének és eredményeinek értékelése. *Jelenkori társadalmi és gazdasági folyamatok*, 11. 1-2. pp. 9-34.
144. KOÓS B. 2016: Közfoglalkoztatás a mezőgazdaságban. *Tér és Társadalom*, 30. 3. pp. 40-62.

145. KOVÁCS A. D. – FARKAS J.ZS. – PERGER É. 2015: A vidék fogalma, lehatárolása és új tipológiai kísérlete. *Tér és Társadalom*, 29. 1. pp. 11-34.
146. KOVÁCS D. 2018: Borturizmus és vidéki élménygazdaság. *Falu Város Régió*, 23. 1. pp. 61-71.
147. KOVÁCS G. 1993: Aradhegyalja szőlészetről. *Gazdaságtörténeti áttekintés 1848-ig*. Néprajzi Látóhatár, 2. 3. pp. 84-95.
148. KOVÁCS T. 1987: Generációs különbségek a szakszövetkezeti tagság körében. *Tér és Társadalom*, 1. 2. pp. 49-62.
149. KOVÁCS Z. 2017: Városok és urbanizációs kihívások. *Magyar Tudomány*, 178. 3. pp. 303-310.
150. KUECKER, G. – HALL, T. 2011: Resilience and community in the age of worldsystem collapse. *Nature and Culture*, 6. 1. pp. 18-40.
151. KUPÓ J. 2002: „... Oda jutunk, hogy a földből nem tudunk megélni.” – A paraszti gazdálkodás lehetőségei a rendszerváltás után Romániában. In: SZILÁGYI M. (szerk.): *Utak és útvesszők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990-1999*. MTA Társadalomkutató Központ, Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézet, Budapest. pp. 231-240.
152. KUSLITS B. 2015: Reziliencia társadalmi és ökológiai rendszerekben. *Alkalmazott Pszichológia*, 15. 1. pp. 27-41.
153. KÜHN, M. 2014: Peripheralization: Theoretical Concepts Explaining Socio-Spatial Inequalities. *European Planning Studies*, 23. 2. pp. 367-378.
154. LAMINE, C. 2012: Changer de système: une analyse des transitions vers l'agriculture biologique à l'échelle des systèmes agri-alimentaires territoriaux. *Terrains – travaux*, 20. 1. pp. 139-156.
155. LANG, T. 2010: Urban Resilience and New Institutional Theory – A Happy Couple for Urban and Regional Studies? In: MÜLLER, B. (eds): *German Annual of Spatial Research and Policy*. Springer, Berlin. pp. 15-24.
156. LANG, T. 2012: Shrinkage, Metropolization and Peripheralization in East Germany. *European Planning Studies*, 20. 10. pp. 1747-1754.
157. LÁSZLÓ M. 2013: Kollektivizálás a Székelyföldön 1949-1962. Doktori disszertáció. Pázmány Péter Katolikus Egyetem.
158. LATOUR, B. 1996: On actor network theory: a few clarifications. *Soziale Welt*, 47. 4. pp. 360-381.
159. LATOUR, B. 1999: On recalling ANT, In: LAW, J. – HASSARD, J. (eds.): *Actor Network Theory and After*, Blackwell, Oxford. pp. 15-25.
160. LATOUR, B. 2005: *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. University Press, Oxford. p. 320.
161. LAW, J. 1999: After ANT: Complexity, naming, and topology, In: LAW, J. – HASSARD, J. (eds.): *Actor Network Theory and After*, Blackwell, Oxford. pp. 1-14.
162. LEE, A. – VARGO, J. – SEVILLE, E. 2013: Developing a tool to measure and compare organisations' resilience. *Natural Hazards Review*, 14. 1. pp. 29-41.
163. LEE, N. – BROWN, S. (1994) Otherness and the actor network: The undiscovered continent, *The American Behavioral Scientist*, 37. pp. 772-790.
164. LEIBERT, T. 2013: The Peripheralization of Rural Areas in Postsocialist Central Europe: A Case of Fragmenting Development? Lessons from Rural Hungary. In: FISCHER-TAHIR, A. – NAUMANN, M. (eds.): *Peripheralization. The Making of Spatial Dependencies and Social Injustice*. Springer, Berlin. pp. 101-120.
165. LENDVAI E.– NAGY A. 2014: A Soltvadkerti borok előállításának és fogyasztásának aktuális kérdései. *Táplálkozásmarketing*, 1. 1-2. pp. 125-131.
166. LENDVAY M. 2016: Resilience in post-socialist context: The case of a watermelon producing community in Hungary. *Hungarian Geographical Bulletin*, 65. 3. pp. 255-269.
167. LENDVAY M. 2018a: Az assemblage gondolkör: elmélet és gyakorlat a megyesegyházi dinnyetermesztés példáján. In: FARAGÓ, L. (szerk.): *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Dialóg Campus, Budapest. pp. 367-382.
168. LENDVAY, M. 2018b: Community resilience and agency within the rural assemblage. Doktori disszertáció. Aberystwyth University.

169. LEVIN, S. – BARRETT, S. – ANIYAR, S. – BAUMOL, W. – BLISS, C. – BOLIN, B. – DASGUPTA, P. – EHRLICH, P. – FOLKE, C. – GREN, I. – HOLLING, C.S. – JANSSON, A. – JANSSON, B. – MALER, K. – MARTIN, D. – PERRINGS, C. – SHESHINSKI, E. 1998: Resilience in natural and socioeconomic systems. *Environment and Development Economics*, 3. 2. pp. 221-262.
170. LONGSTAFF, P. – AMSTRONG, N.J. – PERRIN, K. – PARKER, W. – HIDEK, M. 2010: Building Resilient Communities: A Preliminary Framework for Assessment. *The Journal of the NPS Center for Homeland Defense and Security*, 6. 6.
171. MAGIS, K. 2010: Community resilience: an indicator of social sustainability. *Society and Natural Resources*, 23. 5. pp. 401-416.
172. MĂLĂESCU, I.M. – DOBREI, A. – DRĂGUNESCU, A. – VELICEVICI, G. – NISTOR, E. 2014: Studies concerning the development of viticulture on Arad, Timis and Caras-Severin areas. *Journal of Horticulture, Forestry and Biotechnology*, 18. 1. pp. 96-103.
173. MARTIN, R. 2012: Regional economic resilience, hysteresis and recessionary shocks. *Journal of Economic Geography*, 12. 1. pp. 1-32.
174. MARTIN, R. – SUNLEY, P. 2006. Path dependence and regional economic evolution. *Journal of Economic Geography*, 6. 4. pp. 395-437.
175. MARTIN, R. – SUNLEY, P. 2015: On the notion of regional economic resilience: conceptualization and explanation. *Journal of Economic Geography*, 15. 1. pp. 1-42.
176. MASSEY, D.B. 2005: *For Space*. Sage, London. p. 232.
177. MÁRKUS I. 1986: Az „alföldi út” és elakadása. *Valóság*, 4. pp. 30-58.
178. MCINTOSH, A. – STAYNER, R. – CARRINGTON, K. – ROLLEY, F. – SCOTT, J. – SORENSEN, T. 2008: Resilience in Rural Communities Literature Review. Centre for Applied Research in Social Science, New England. p. 47.
179. MEHRETU, A. – PIGOZZI, B. – SOMMERS, L. 2000: Concepts in social and spatial marginality. *Geografiska Annaler*, 82. 2. pp. 89-101.
180. MEYER, F. – MIGGELBRINK, J. 2013: The Subject and the Periphery: About Discourses, Loopings and Ascriptions. In: FISCHER-TAHIR, A. – NAUMANN, M. (eds.): *Peripheralization. The Making of Spatial Dependencies and Social Injustice*. Springer, Berlin. pp. 207-223.
181. MICHALKÓ G. 2001: Turizmus és területfejlesztés. In: BELUSZKY, P. – KOVÁCS, Z. – OLESSÁK, D. (szerk.): *A terület- és településfejlesztés kézikönyve*. CEBA, Budapest. pp. 113-120.
182. MICHALKÓ G. – VIZI, I. 2004: A Balaton borturizmusának földrajzi vizsgálata. *Földrajzi Közlemények*, 52. 1-4. pp. 31-42.
183. MIKULCAK, F. – HAIDER, J.L. – ABSON, D.J. – NEWIG, J. – FISCHER, J. 2015: Applying a capitals approach to understand rural development traps: A case study from post-socialist Romania. *Land Use Policy*, 43. pp. 248-258.
184. MILBOURNE, P. 2004: The local geographies of poverty: A rural case study. *Geoforum*, 35. 5. pp. 559-575.
185. MILLER, F. – OSBAHR, H. – BOYD, E. – THOMALLA, F. – BHARWANI, S. – ZIERVOGEL, G. – WALKER, B. – BIRKMANN, J. – VAN DER LEEUW, S. – ROCKSTRÖM, J. – HINKEL, J. – DOWNING, T. – FOLKE, C. – NELSON, D. 2010: Resilience and Vulnerability: Complementary or Conflicting Concepts. *Ecology and Society*, 15. 3. 11.
186. MÓD L. – SIMON A. 2008: A Kárpát-medence borvidékei a dualizmus időszakában. *Belvedere*, 20. 5-6. pp. 34-61.
187. MÓDRA L. – SIMÓ T. 1988: A társadalom szerveződésének két modellje. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest. p. 219.
188. MOLNÁR E. – LENGYEL I. 2015: Újraiparosodás és útfüggőség: gondolatok a magyarországi ipar területi dinamikája kapcsán. *Tér és Társadalom*, 29. 4. pp. 42-59.
189. MOLNÁR Zs. 2003: A Kiskunság száraz homoki növényzete. MTA ÖBKI, Kecskemét. p. 152.
190. MURDOCH, J. 2006: *Poststructuralist Geography: A Guide to Relational Space*. Sage, London. p. 220.
191. MURMANN, J. 2003. Knowledge and Competitive Advantage. *The Co-Evolution of Firms, Technology and National Institutions*. Cambridge University Press, Cambridge. p. 318.
192. MYRDAL, G. 1969: *Economic Theory and Underdeveloped Regions*. Methuen, London. p. 183.

193. NAGY A. 2012: Regionális fejlesztéspolitika Romániában a 2007-2013-as programozási időszakban. Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek, 9. 2. pp. 66-74.
194. NAGY E. 2013: Határtalan” stratégiák és változó falu-város viszonyrendszer. Településföldrajzi Tanulmányok, 2. 1. pp. 32-51.
195. NAGY E. 2014: Függőség és egyenlőtlen fejlődés a vidéki terekben – az élelmiszer-ágazat változó erőviszonyai és lokális beágyazottsága. In: NAGY E. – NAGY G. (szerk.): Polarizáció–Függőség–Krizis–Eltérő térbeli válaszok. MTA KRTK RKI ATO Békéscsabai Csoport, Békéscsaba. pp. 78-88.
196. NAGY E. – NAGY G. – TÍMÁR J. 2012: The Changing Meaning of Core–Periphery Relations in a Non-Metropolitan “Urban Region” at the Hungarian–Romanian Border. *disP - The Planning Review*, 48. 2. pp. 93-105.
197. NAGY E. – TÍMÁR J. – NAGY G. – VELKEY G. 2015a: A társadalmi-térbeli marginalizáció folyamatai a leszakadó vidéki térségekben. *Tér és Társadalom*, 29. 1. pp. 35-52.
198. NAGY E. – TÍMÁR J. – NAGY G. – VELKEY G. 2015b: The everyday practices of the reproduction of peripherality and marginality in Hungary. In: LANG, T. – EHRILCH, K. – SGIBNEV, W. – HENN, S. (eds.): *Understanding Geographies of Polarization and Peripheralization*. Palgrave Macmillan, Basingstoke. pp. 135-156.
199. NAGY G. 2002: Az Alföld gazdasági fejlődésének néhány vonása. In: CSATÁRI B. – TÍMÁR J. (szerk.): *Területfejlesztés, rendszerváltás és az Alföld*. Társadalomkutató Központ MTA, Budapest. pp. 78-105.
200. NAGY G. – NAGY E. 2019: Az állam szerepe a városi terek fogyasztás-központú „újratermelésében”. *Tér és Társadalom*, 33. 4. pp. 61-86.
201. NAGY GY. 2020: A környezeti igazságosság térbeli vizsgálatának lehetőségei Magyarországon. Doktori disszertáció. Szegedi Tudományegyetem.
202. NAGY Z. – SZENDI D. – SZÉP T. 2020: Út az okos várostól a városi rezilienciáig. *Köz-Gazdaság*, 15. 4. pp. 167-180.
203. NAGY-PÁL I. 1975: *Soltvadkert 1376-1976*. Soltvadkert Nagyközségi Tanács, Soltvadkert. p. 197.
204. NAUMANN, M. – REICHERT-SCHICK, A. 2013: Infrastructure and Peripheralization: Empirical Evidence from North-Eastern Germany. In: FISCHER-TAHIR, A. – NAUMANN, M., *Peripheralization. The Making of Spatial Dependencies and Social Injustice*. Springer, Berlin. pp. 145-167.
205. NELSON, R. 1994: The co-evolution of technology, industrial structure, and supporting institutions. *Industrial and Corporate Change*, 3. 1. pp. 47-63.
206. NEMES-NAGY, J. 1996: Centrumok és perifériák a piacgazdasági átmenetben. *Földrajzi Közlemények*, 1. pp. 31-48.
207. NEMES-NAGY, J. 2009: *Terek, helyek, régiók: A regionális tudomány alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest. p. 355.
208. NÉMETH K. 2013: A ragadozó atkák szerepe a szőlő védelmében. In: VÉR A – TAKÁCS K. (szerk.): *Miért váltsak ökológiai termesztésre? Ökológiai szőlőtermesztés a gyakorlatban*. Nyugat-magyarországi Egyetem Mezőgazdaság- és Élelmiszertudományi Kar. pp. 63-70.
209. NÉMETH K. 2014: Az alföldi szőlőtermesztés sajátosságai. *Agrofórum Extra*, 24. 56. pp. 8-11.
210. NÉMETH K. 2015: Rezisztens szőlőfajták helye a Kunsági borvidéken. *Agrofórum Extra*, 26. 61. pp. 21-23.
211. NOEV, N. 2007: Land, Wine, and Trade: The Transition of the Romanian Wine Sector. *Eastern European Economics*, 45. 3. pp. 76-114.
212. NUISSL, H. 2005: Trust in a ‘Post-Socialist Region’: A Study of East German ICT Entrepreneurs’ Willingness to Trust Each Other. *European Urban and Regional Studies*, 12. 1. pp. 65-81.
213. O’BIEN, K. – HAYWARD, B. – BERKES, F. 2009: Rethinking social contracts: Building resilience in a changing climate. *Ecology and Society*, 14. 2. 12.
214. PANAIT, I. – CUCU, C.M. 2020: The evolution of Romanian agribusiness in the context of sustainable development of agriculture. *Proceedings of the International Conference on Business Excellence*, 14. 1. pp. 1083-1097.
215. PATSCH F. 2010: A helyzetfüggő segítség etikája: paternalizmus és autonómia összefüggései a segítői helyzetben (II. rész). *Sapientiana*, 2. pp. 84-97.

216. PAVLÍNEK, P. 2004: Regional Development Implications of Foreign Direct Investment in Central Europe. *European Urban and Regional Studies*, 11. 1. pp. 47-70.
217. PEARSON, L.J. – PEARSON, C.J. 2012: Separating Adaptive Maintenance (Resilience) and Transformative Capacity of Social-Ecological Systems. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 109. 30. pp. E2030-E2031.
218. PEILLING, M. 2010: *Adaptation to Climate Change: From Resilience to Transformation*. Routledge, Abingdon. p. 224.
219. PENDALL, R. – FOSTER, K. – COWELL, M. 2009: Resilience and Regions: Building Understanding of the Metaphor. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, Cambridge Political Economy Society, 3. 1. pp. 71-84.
220. PERRINGS, C. 2006: Resilience and sustainable development. *Environment and Development Economics*, 11. 4. pp. 417-427.
221. PEZZI, M. – URSO, G. 2017: Coping with peripherality: Local resilience between policies and practices. *Italian Journal of Planning Practice*, 7. 1. pp. 1-23.
222. PIKE, A. – DAWLEY, S. – TOMANEY, J. 2010: Resilience, adaptation and adaptability. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3. 1. pp. 59-70.
223. PIRISI, G. 2017: A reziliencia szerepe a kisvárosok fejlődésében – egy komlói esettanulmány kapcsán. *Településföldrajzi Tanulmányok*, 6. 2. pp. 75-88.
224. PIRISI, G. 2019: A reziliencia lehetséges értelmezése a településföldrajzi kutatásokban. *Tér és Társadalom*, 33. 2. pp. 62-81.
225. PITTMAN, J. – WITTROCK, V. – KULSHRESHTHA, S. – WHEATON, E. 2011: Vulnerability to climate change in rural Saskatchewan: Case study of the rural municipality of Rudy No. 284. *Journal of Rural Studies*, 27. 1. pp. 83-94.
226. PODRUMAR, T. 2013: Viticulture of Minis-Maderat vineyard, history and accomplishments – methodological issues. *Journal Plus Education*, 10. 1. pp. 208-215.
227. RAKONCZÁS S. 2014: *Szőlőtermesztés*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. p. 195.
228. RECHNITZER, J. 1993: Szétszakadás vagy felzárkózás. térszerkezetet alakító innovációk. MTA RKK, Győr. p. 208.
229. RIVERA, F. – KAPUCU, N. (eds.) 2015: *Disaster Vulnerability, Hazards and Resilience. Perspectives from Florida*. Springer, Switzerland. p. 200.
230. ROBARDS, M.D. – SCHOON, M.L. – MEEK, C.L. – ENGLE, N.L. 2011: The importance of social drivers in the resilient provision of ecosystem services. *Global Environmental Change*, 21. 2. pp. 522–529.
231. ROBINSON, L.W. – BERKES, F. 2011: Multi-level participation for building adaptive capacity: Formal agency-community interactions in northern Kenya. *Global Environmental Change*, 21. 4. pp. 1185-1194.
232. ROMÁNY P. 1996: Öt évtized – négy és fél agrárforradalom. In: OROSZ I. – FÜR L. – ROMÁNY P. (szerk.): *Magyarország agrártörténete. Agrártörténeti tanulmányok*. Mezőgazda Kiadó, Budapest. pp. 429-435.
233. ROSS, H. – CUTNILL, M. – MACLEAN, K. – JANSEN, D. – WITT, B. 2010: Understanding, Enhancing and Managing for Social Resilience at the Regional Scale: Opportunities in North Queensland. *Marine and Tropical Sciences Research Facility, Reef and Rainforest Research Centre*, Cairns. p. 176.
234. SCHOLZ, F. 2005: The Theory of Fragmented Development. *Geographische Rundschau, International Edition*, 1. 2. pp. 4-11.
235. SCOTT, M. 2013: Resilience: a Conceptual Lens for Rural Studies? *Geography Compass*, 7. 9. pp. 597-610.
236. SCHWARCZ GY. 2002: A soltadvadkert szőlő- és bortelemzők megélhetési stratégiái a kilencvenes években. In: SZILÁGYI M. (szerk.): *Utak és útvonalak a kisüzemi agrárgazdaságban 1990-1999*. MTA Társadalomkutató Központ, Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézet, Budapest. pp. 35-65.
237. SCHWARCZ GY. 2003: Mít ér a siker, ha soltadvadkert? *Szociológiai Szemle*, 1. pp. 118-136.
238. SCURTU, I. – SBÎRCIOG, G. 2019: Strategic decisions for the development of Romanian fruit growing and viticulture in the twentieth and early twenty-first centuries. *Strategii Manageriale*, 46. 4. pp. 22-32.
239. SEBESTYÉNNÉ SZÉP T. – SZENDI D. – NAGY Z. – TÓTH G. 2020: A gazdasági reziliencia és a városhálózaton belüli centralitás közötti összefüggések vizsgálata. *Területi Statisztika*, 60. 3. pp. 352-369.

240. SENSIER, M. – BRISTOW, G. – HEALY, A. 2016: Measuring regional economic resilience across Europe: Operationalizing a complex concept. *Spatial Economic Analysis*, 11. 2. pp. 128-151.
241. SHEPPARD, E. (2002): The spaces and times of globalization: Place, scale, networks, and positionality, *Economic Geography*, 78. 3. pp. 307-330.
242. SIMA, M. – POPOVICI, E. – BĂLTEANU, D. – MICU, D. – KUCSICSA, G. – DRAGOTĂ, C. – GRIGORESCU, I. 2015: A farmer-based analysis of climate change adaptation options of agriculture in the Bărăgan Plain, Romania. *Earth Perspectives*, 2. 5. pp. 1-21.
243. SIMMIE, J. – CARPENTER, J. – CHADWICK, A. – MARIN, R. 2008: History Matters; Path Dependence and Innovation in British City Regions. NESTA, London. p. 96.
244. SIMONS, H. 2009: Case study research in practice. Sage, Los Angeles. p. 200.
245. SIMÓ T. 1988: Két település: a társadalom szerveződésének két alternatívája. *Társadalomtudományi Közlemények*, 18. 2. pp. 229-238.
246. SMITH, N. 1984: Uneven Development. Nature, Capital, and the Production of Space. The University of Georgia Press, Georgia. p. 323.
247. SOJA, E. 1996: Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places. Wiley-Blackwell, Cambridge. p. 348.
248. SORHENT, M. – RUSU, I. 2009: The main types of soils in perimeter vineyards Mins-Maderat, Arad County. *Research Journal Of Agricultural Science*, 41. 3. pp. 152-155.
249. STANCIU, S. 2016: The Foreign Direct Investment In The Romanian Agrifood Production. *SEA - Practical Application of Science*. 4. 2. pp. 289-297.
250. STARK, A. – TAYLOR, M. 2014: Citizen participation, community resilience and crisis-management policy. *Australian Journal of Political Science*, 49. 2. pp. 300-315.
251. STEEN, M. – SAND, R. 2014: Resilient peripheral regions? The long-term effects of ten Norwegian restructuring programmes. *Norsk Geografisk Tidsskrift*, 68. 2. pp. 91-101.
252. STEINER, A. – ATTERTON, J. 2015: Exploring the contribution of rural enterprises to local resilience. *Journal of Rural Studies*, 40. pp. 30-45.
253. SÝKORA, L. 2009: Post-Socialist Cities. In: KITCHIN, R. – THRIFT, N. (eds.): *International Encyclopedia of Human Geography*. Elsevier, Oxford. pp. 387-395.
254. SZABÓ B. 2015: Reziliens városok. *Erdélyi Társadalom*, 13. 1. pp. 73-83.
255. SZABÓ K. 2004: Az ezerarcú bizalom: a bizalom formáinak fejezetei. *Szociológiai Szemle*, 3. pp. 128-144.
256. SZABÓ SZ. 2011: Vidéki térségek Magyarországon, és azok főbb társadalmi-gazdasági problémái. In: SZABÓ SZ. (szerk): *Vidéki térségek Magyarországon*. Trefort, Budapest. pp. 11-74.
257. SZANYI M. 2014: Privatization and state-property management in post-transition economies. Working Paper Nr. 211. Centre for Economic and Regional Studies HAS, Institute of World Economics. p. 38.
258. SZÉKELY, I. 2015: Reziliencia: a rendszerelméletől a társadalomtudományokig. *Replika*, 94. 5. pp. 7-23.
259. TAMÁS P. – BULLA M. (szerk.) 2011: Sebezhetőség és adaptáció. A reziliencia esélyei. MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest. p. 440.
260. THRIFT, N. 1997: The still point: resistance, expressive embodiment and dance. In: PILE, S. – KEITH, M. (eds.): *Geographies of Resistance*. Routledge, London. pp. 124-151.
261. TIMÁR J. 2016: Az egyenlőtlen térbeli fejlődés – a konceptualizálás hiánya és lehetőségei. *Tér és Társadalom*, 30. 3. pp. 106-112.
262. TOMPKINS, E.J. – ADGER, W. 2004: Does adaptive management of natural resources enhance resilience to climate change? *Ecology and Society*, 9. 10.
263. TOMPKINS, E.J. 2007: Four steps to business resilience. *Industrial Management*, 49. pp. 14-18.
264. TÓTH B. 2012: Regionális rugalmasság - rugalmas régiók. *Tér és Társadalom*, 26. 2. pp. 3-21.
265. TÓTH B. 2015: Regional economic resilience: concepts, empirics and critical review. *Miscellanea Geographica - Regional Studies on Development*, 19. 3. pp. 70-75.
266. TÖRÖKNÉ-KISS K. 2014a: Tokaj-hegyalja borturizmusa. *Agrártudományi Közlemények*, 55. pp. 125-127.

267. TÖRÖKNÉ KISS K. 2014b: A villányi borvidék marketingelemzése. *Agrártudományi Közlemények*, 55. pp. 119-123.
268. UNGAR, M. 2004: A Constructionst Discourse on Resilience: Multiple Contexts, Multiple Realities among At-Risk Children and Youth. *Youth – Society*, 35. 3. pp. 341-365.
269. UNGAR, M. – BROWN, M. – LIEBENBERG, L. – OTHMAN, R. – KWONG, W. – ARMSTRONG, M. – GILGUN, J. 2007: Unique pathways to resilience across cultures. *Adolescence*, 42. 166. pp. 287-310.
270. VANECKHAUTE, L. – VANWING, T. – MEURS, P. – ABELSHAUSEN, B. – JACQUET, W. 2019: Community capitals of a Paramaca Maroon village in pictures: a Photovoice study on community resilience in the context of large-scale gold mining. *Community Development Journal*, 54. 2. pp. 233-253.
271. VERHOOG, S. – STOICA, M. 2020: 'Land Grabbing' in Romania and Interlinkages with the Euroskeptical Populist Narrative. In: STOICA, M. – VOINA, A. – HOSU, I. (eds.): *Communicating European Union*. Accent, Cluj-Napoca. pp. 18-40.
272. WACQUANT, L. 2008: *Urban Outcasts: A Comparative Sociology of Advanced Marginality*. Polity Press, Cambridge. p. 360.
273. WALDSTRØM, C. 2001: Informal Networks in Organizations – A literature review. Working Papers. Aarhus School of Business. Aarhus. p. 44.
274. WALKER, R. 2000: The geography of production. In: Sheppard, E. – Barnes, T. (eds.): *A companion to economic geography*. Blackwell, Oxford. pp. 113-132.
275. WALLERSTEIN, I. 1976: Semi-Peripheral Countries and the Contemporary World Crisis. *Theory and Society*, 3. 4. pp. 461-483.
276. WALLERSTEIN, I. 1983: A modern világgazdasági rendszer kialakulása: a tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a 16. században. Gondolat, Budapest. p. 782.
277. WALLERSTEIN, I. 2010: Bevezetés a világrendszer-elméletbe. L'Harmattan, Budapest. p. 198.
278. WEBBER, D.J. – HEALY, A. – BRISTOW, G. 2018: Regional Growth Paths and Resilience: An European Analysis. *Economic Geography*, 94. 4. pp. 355-375.
279. WEICHSELGARTNER, J. – KELMAN, I. 2015: Geographies of resilience: Challenges and opportunities of a descriptive concept. *Progress in Human Geography*, 39. 3. pp. 249-267.
280. WELSH, M. 2014: Resilience and responsibility: governing uncertainty in a complex world. *The Geographical Journal*, 180. 1. pp. 15-26.
281. WHATMORE, S. 1999: Hybrid geographies: Rethinking the human in human geography, In: Massey, D.B. – Allen, J. – Sarre, P. (eds.): *Human Geography Today*. Polity, Cambridge. pp. 22-39.
282. WIELAND, A. 2021: Dancing the Supply Chain: Toward Transformative Supply Chain Management. *Journal of Supply Chain Management*, 57. 1. pp. 58-73.
283. WILSON, G. 2012: *Community resilience and environmental transitions*. Earthscan/Routledge, London. p. 240.
284. WILSON, G. 2015: Community resilience and social memory. *Environmental Values*, 24. 2. pp. 227-257.
285. WILSON, G. 2017: Constructive tensions" in resilience research: Critical reflections from a human geography perspective. *The Geographical Journal*, 184. 1. pp. 89-99.
286. WILSON, S. – PEARSON, L. – KASHIMA, Y. 2013: Separating adaptive maintenance resilience and transformative capacity of social ecological systems. *Ecology and Society*, 18. 1. 22.
287. ZOLLI, A. – HEALY, M.A. 2013: *Resilience: Why Things Bounce Back*. Free Press, London. p. 336.

Egyéb források

- [1] http://www.dpfbldrap.ro/sit_ven_si_chelt_uat.html
- [2] Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság Médiatanács
- [3] <https://www.hnt.hu/wp-content/uploads/2019/12/r%c3%a9szletes-ter%c3%bclet-adatok-20190731.pdf> (2021. 02. 01.)
- [4] <https://www.hnt.hu/>
- [5] <https://www.hnt.hu/wp-content/uploads/2020/03/Sz%c3%bcletelt-sz%c5%91l%c5%91mennyis%c3%a9g2011-2019-adatok.pdf> (2021. 02. 01.)
- [6] <https://www.hnt.hu/statisztikak/termoterulet-es-termesmennyiseg/> (2021. 02. 01.)

- [7] <https://www.hnt.hu/wp-content/uploads/2019/12/Borsz%C5%91vel-be%c3%bcletettter%c3%bclet-Kuns%C3%A1gi-borvid%C3%A9k-20190731.pdf> (2021. 02. 01.)
- [8] <https://www.hnt.hu/wp-content/uploads/2019/12/Term%C5%91ter%c3%bclet-2011-2019-adat.pdf> (2021. 02. 01.)
- [9] <https://www.hnt.hu/wp-content/uploads/2020/03/Bortermel%C3%A9s-2011-2019-adatok.pdf> (2021. 02. 01.)
- [10] <http://www.kunsagiborvidek.hu/index.php/kunsagi-borvidek/a-borvidek-toertenelme> (2021. 02. 01.)
- [11] http://oniv.ro/wp-content/uploads/2019/04/PDO-MINIS_complet-20042011_147ro.pdf (2021. 02. 01.)
- [12] <http://www.onvpv.ro/ro/content/suprafata-disponibila-pentru-acordarea-de-autorizatii-pentru-plantari-noi-anul-2020> (2021. 02. 01.)
- [13] https://www.statista.com/topics/6651/wine-market/#dossierSummary__chapter2 (2021. 02. 01.)
- [14] <https://galpodgoriaminismaderat.ro/>
- [15] <http://www.redyvillany.hu/>
- [16] Soltvadkert – Településfejlesztési Koncepció. <http://www.epiteszmuhely.hu/Szilberhorn/article/soltvadkert-2021-%C3%A1prilis> (2021.04.27.)
- [17] Kiskőrös Város Településfejlesztési Koncepciója. <https://kiskoros.hu/kiskoros-varos-telepulesfejlesztesi-koncepcioja> (2021.04.27.)
- [18] Kecel Város üzleti infrastruktúra fejlesztési igényének feltárása. <https://kecel.hu>. (2021.04.27.)
- [19] Arad Muncípio Integrált Városfejlesztési Stratégiája (2014-2030). <http://www.jimm.ro/wp-content/uploads/2017/03/Strategia-Integrata-de-Dezvoltare-Urbana-a-Municipiului-Arad-SIDU-2014-2030-final.pdf> (2021.04.27.)
- [20] Arad Megye Területfejlesztési Stratégiája 2014-2020. <http://www.cjarad.ro/uploads/files/Strategia%20de%20Dezvoltare/STRATEGIA%20vers%20finala%20%20sedinta%20250816%20.pdf> (2021.04.27.)
- [21] Arad Megye Turizmusfejlesztési Stratégiája 2005-2009. <http://www.cjarad.ro/activitate/strategia-dezvoltare/2-strategia-turistic%C4%83-a-jude%C5%A3ului-arad.html> (2021.04.27.)
- [22] FRÜHLING, P. 2010: How Basic Community Infrastructure Works can Trigger Livelihood Improvements and Good Governance: Personal notes on a validated model integrating socio-economic progress and democracy development in poor urban areas. Sida, Stockholm. p. 34. Letöltve: <https://www.oecd.org/countries/nicaragua/46150905.pdf> (2021.04.27.)
- [23] GFDRR – Community Infrastructure. PDNA Guidelines volume B. p. 32. (2021.04.27.)
- [24] Szolnoki G. – Totth G. 2017: A magyar borpiac és a borfogyasztói szokások elemzése. Szakmai prezentáció. HNT. p. 64. https://hnt.hu/wp-content/uploads/2017/11/HNT_Szakmai_Nov14-1.pdf (2021.04.30.)
- [25] OZBAY, B. 2018: The practice of product placement. International Conference on New Trends in Communication Entertainment and Product Placement. https://www.researchgate.net/publication/324953751_THE_PRACTICE_OF_PRODUCT_PLACEMENT/references
- [26] GOODMAN, S. – LOCKSHIN, L. – COHEN, E. 2006: Wine Marketing What influences consumer selection in the retail store? The Australian & New Zealand Grapegrower & Winemaker, december, pp. 61-63. https://www.researchgate.net/publication/242661655_Wine_Marketing_What_influences_consumer_selection_in_the_retail_store_A_look_at_initial_South_Australian_data_gathered_as_part_of_an_international_research_project (2021. 05. 03.)
- [27] <https://www.ceicdata.com/en/indicator/romania/foreign-direct-investment> (2021. 02. 01.)
- [28] <http://www.genagricola.it/attivita/viticoltura/> (2021. 02. 01.)
- [29] <http://www.dorvena.ro/> (2021. 02. 01.)
- [30] <http://www.winerisk.com/>
- [31] A HNT Alapszabálya. <https://www.hnt.hu/wp-content/uploads/2019/07/HNT-Alapszab%C3%A1ly.pdf> (2021. 02. 01.)
- [32] A HNT szervezete. <http://www.hnt.hu/wp-content/uploads/2018/11/Hegy%C3%B6zs%C3%A9gek-Nemzeti-Tan%C3%A1cs%C3%A1nak-szervezete-1.pdf> (2021. 05. 04.)
- [33] MAGOSZ – Alapszabálya. <http://gazdakorok.hu/files/2018/01/MAGOSZ-Alapszab%C3%A1ly-2017.pdf> (2021. 02. 01.)
- [34] <https://oniv.ro/>
- [35] Agrárminisztérium. Tájékoztató a termelői integrációs szervezeti elismeréssel járó előnyökről. http://www.hnt.hu/wp-content/uploads/2020/07/TISZ_t%C3%A1j%C3%A9koztat%C3%B3.pdf (2021. 05. 07.)
- [36] Borászati termékek jelölési útmutatója. <https://boraszat.kormany.hu/download/c/39/20000/jelolesi-utmutato.pdf> (2021. 05. 10.)

24.HU 1997: https://24.hu/fn/gazdasag/1997/04/30/borhamis_t_bankopreshaz/ (2021. 02. 01.)

AGROFORUM 2019: <https://agroforum.hu/novenyvedelmi-elorejelzes/kellemetlen-meglepetes-rajzik-a-tarka-szolomoly-es-a-keleti-gyumolcsmoly/> (2021. 02. 01.)

AGRONAPLO 2014: <https://www.agronaplo.hu/szakfolyoirat/2004/3/novenytermesztes/a-szolo-es-bortermesz-szabalyozasa-az-europai-unioban> (2021. 02. 01.)

AGROTREND 2017: <https://www.agrotrend.hu/gazdalkodas/kerteszet/kisuzemi-bortermelokent---elsosorban-az-adminisztracios-terheket-csokkenti-a-valtozas> (2021. 02. 01.)

AGRARSZEKTOR 2018: <https://www.agrarszektor.hu/piac/pimaszul-alacsony-aron-vasaroljak-fel-aszolat.11400.html> (2021. 02. 01.)

AGROTREND 2019: <https://www.agrotrend.hu/gazdalkodas/kerteszet/mennyi-haszna-lesz-iden-aszolotermelok-nek> (2021. 02. 01.)

ARADHIREK.RO 2019: <https://www.aradihirek.ro/gazdasag/probara-teszi-az-idojaras-a-hegyaljai-bortermeloket-audio> (2021.05.02.)

BAON 2018: <https://www.baon.hu/gazdasag/helyi-gazdasag/a-szolosgazdaknak-a-jovojuk-erdekeben-ossze-kell-fogniuk-1604983/> (2021. 02. 01.)

BKMTTrT 2020: Microsoft Word - BKMTTrT_7_2020_7_8_onk_rend_18_2020_6_6_onk_hat (bacskiskun.hu) (2021. 02. 01.)

BORASZPORTAL 2007: https://www.boraszportal.hu/hirszuret/_kartellgyanu_tobb_bacskiskun_megyei_boraszatal-510 (2021. 02. 01.)

BORASZPORTAL 2012: <https://www.boraszportal.hu/hirszuret/lebukott-az-alfoldi-borhamisito-ceg-3114> (2021. 02. 01.)

DARINNO 2011: Dél-alföldi Regionális Innovációs Stratégia 2011-2020. Szeged. (2021. 02. 01.)

ENSZ 1997: Glossary of Environment Statistics. Series F. New York: United Nation. https://unstats.un.org/unsd/publication/SeriesF/SeriesF_67E.pdf (2021. 02. 01.)

EURÓPAI BIZOTTSÁG 2008: Regions 2020. An assessment of future challenges for EU regions. Comission Staff Working Document. Brussels. https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/working/regions2020/pdf/regions2020_en.pdf (2021. 02. 01.)

ESPON 2014: Territorial Dynamics in Europe. Economic Crisis and the Resilience of Regions. Territorial Observation No. 12. Luxembourg. https://www.espon.eu/sites/default/files/attachments/ESPON_Territorial-Observation_12-Crisis-Resilience.pdf (2021. 02. 01.)

HEGYKÖZSÉGEK NEMZETI TANÁCSA 2016: Magyarország szőlészetének és borászatának helyzete. Háttér tanulmány az ágazati stratégiához. <https://hnt.hu/wp-content/uploads/2016/08/Magyarorsz%c3%a1g-sz%c5%91l%c3%a9szet%c3%a9nek-%c3%a9s-bor%c3%a1szat%c3%a1nak-helyzete-2016.pdf> (2021.02.17.)

HELLOVIDEK 2018: <https://www.hellovidek.hu/gazdasag/2018/11/19/felkopik-az-alluk-a-boraszoknak-keresik-a-megoldast> (2021.02.01.)

INDEX 2019: https://index.hu/belfold/2019/11/11/az_aranyharomszog_ahol_mindig_van_valami_okossag/ (2021. 02. 01.)

KSH 2008: A vállalkozások regionális különbségei Magyarországon. <http://mek.niif.hu/06400/06407/06407.pdf> (2021. 02. 01.)

MASZOL.RO 2019: <https://www.maszol.ro/index.php/gazdasag/116441-balla-geza-jo-evjaratban-barki-tud-jo-bort-kesziteni> (2021. 05. 02.)

NÉBIH 2018: <https://portal.nebih.gov.hu/-/felhivas-az-amerikai-szokaboca-elleni-vedekezes-2> (2021. 02. 01.)

NYUGATIJELLEN 2017: https://www.nyugatiellen.com/jelenido/minden_a_menesi_borhoz_kot_1.php (2021. 02. 01.)

OECD 2013: Risk and resilience: From good idea to good practice - a scoping study for the Experts Group on Risk and Resilience, Working paper 13. Paris. <http://www.oecd.org/dac/conflict-fragility-resilience/risk-resilience/> (2021. 02. 01.)

PÉCSI BOROZÓ 2020a: <http://www.pecsiborozo.hu/blog/nyar-a-vadkert-ional> (2021. 05. 24.)

PÉCSI BOROZÓ 2020b: <http://www.pecsiborozo.hu/hirkereso/a-nemes-menesi> (2021. 05. 24.)

PORTFOLIO 2020: <https://www.portfolio.hu/gazdasag/20200122/hiaba-a-gyors-novekedes-sok-megye-nem-tud-felzarkozni-413019> (2021. 02. 01.)

ROMANIA-INSIDER 2017: <https://www.romania-insider.com/agricultural-land-romania-foreign-investors> (2021. 02. 01.)

VADKERTI ÚJSÁG 2020a: https://soltvadkert.hu/wp-content/uploads/2020/10/2020_04_vadkert_i_aprilis_l_smallest.pdf (2021. 05. 05.)

VADKERTI ÚJSÁG 2020b: https://soltvadkert.hu/wp-content/uploads/2020/10/2020_07_vadkert_i_julius_smallest.pdf (2021.04.29.)

Jogszabályok

33/2019/EU bizottsági rendelet az 1308/2013/EU európai parlamenti és tanácsi rendeletnek a borágazati eredetmegjelölésekre, földrajzi jelzésekre és hagyományos kifejezésekre vonatkozó oltalom iránti kérelmek, a kifogásolási eljárás, a használatra vonatkozó korlátozások, a termékleírások módosítása, az oltalom törlése, valamint a címkézés és a kiszerezés tekintetében történő kiegészítéséről. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:32019R0033&from=hu>

2004. évi XVIII. tv. a szőlőtermesztésről és a borgazdálkodásról. <https://njt.hu/jogszabaly/2004-18-00-00>

2012. évi CCXIX. tv. a hegyközségekről. <https://njt.hu/jogszabaly/2012-219-00-00.17>

2016. évi LXVIII. tv. a jövedéki adóról. <https://njt.hu/jogszabaly/2016-68-00-00.25>

178/2009. (IX. 4.) Korm. rendelet a borászati termékek eredetmegjelöléseinek és földrajzi jelzéseinek közösségi oltalmára irányuló eljárásról, valamint ezen termékek ellenőrzéséről. <https://njt.hu/jogszabaly/2009-178-20-22>

127/2009. (IX. 29.) FVM rendelet a szőlészeti és a borászati adatszolgáltatás, valamint a származási bizonyítványok kiadásának rendjéről, továbbá a borászati termékek előállításáról, forgalomba hozataláról és jelöléséről. <https://njt.hu/jogszabaly/2009-127-20-82>

24/2020. (VI. 22.) AM rendelet a termelői integrációs szervezetekről. <https://njt.hu/jogszabaly/2020-24-20-7R>

ORDIN nr. 1205/2018 (Kormányrendelet – Románia): A szőlőtermő területek és a helységek borrégiókba, borvidékekbe és bortermő központokba való besorolásának és osztályozásának jóváhagyásáról (*Pentru aprobarea Nominalizării arealelor viticole și încadrării localităților pe regiuni viticole, podgorii și centre viticole*) <https://www.onvpv.ro/ro/content/ordin-nr-12052018-pentru-aprobarea-nominalizarii-arealelor-viticole-si-incadrarii>

Köszönetnyilvánítás

Hálával tartozom mindazoknak, akik, ha a legkisebb mértékben is, de segítettek abban, hogy ez a dolgozat elkészüljön. Elsősorban köszönöm a Szegedi Tudományegyetem, Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszéken dolgozó kollégáimnak, hogy lehetőséget biztosítottak számomra világnézetem kibővítéséhez, egy egészséges kritikai gondolkodás elsajátításához, valamint az önálló kutatói tevékenységben való elmerüléshez. Nélkülözhetetlen municiót biztosított számomra mindaz az öt (négy) év alatt, a tanszéki események, a közös ebédek, vagy folyosói „összefutások” alkalmával összegyűlt szakmai és személyes tanácsok sokasága, mely mind hozzájárult a dolgozat jelen formájához. Különösen köszönöm Kincses Boglárkának és Tóth Balázsnak, akikkel együtt kezdtük el a képzést, hogy szorgalmukkal, kitartásukkal és eltökéltségükkel példát mutattak és erőt adtak a befejezéshez. Köszönöm továbbá, Ntombifuthi Precious Nzimande-nek, hogy segítségemre volt az angol nyelvű összegzés és téziszfüzet nyelvi lektorálásában.

Külön köszönettel tartozom témavezetőmnek, Prof. Dr. Kovács Zoltánnak, akinek útmutatása, tanácsai és építő jellegű kritikái nélkül valószínűleg nem olvashatnánk ezen sorokat. Köszönöm továbbá Dr. Nagy Gyulának, aki témavezetőként az alap- és mesterképzésen kísért végig és bátorított a doktori tanulmányaim elkezdésében.

Nagyon köszönöm a munkahelyi vita alkalmával felkért opponenseimnek, Dr. Pirisi Gábornak és Dr. Fabula Szabolcsnak, hogy elvállalták a felkérést és hogy időt és energiát nem kímélve állították össze véleményeiket. Szakmai tanácsaiknak, javító szándékú javasolataiknak, a házivédésre szánt dolgozathoz képest, reményeim szerint, precízebb, fókuszáltabb dolgozat születhetett. Köszönöm továbbá, Dr. Pirisi Gábornak és Dr. Farkas Jenő Zsoltnak, hogy elvállalták a nyilvános vitára szánt dolgozat opponálást. Nagy megtiszteltetés ez számomra.

Hálás vagyok mindazon barátomnak és családtagomnak, akik megértésükkel, türelmükkel, lelki támogatásukkal próbálták segíteni a dolgozat befejezését. Az egymástól távol töltött idő végül teljesen nem vezett kárba, a számos kihagyott találkozót végül értelmet nyert. Külön köszönettel tartozom páromnak, Bónus Barbarának, aki a doktori tanulmányaim alatt végig mellettem volt, támogatott, eloszlatta kételyeimet, ösztönzött a dolgozat befejezésére.

Köszönöm a VÁTI Városépítési Kft.-nél dolgozó kollégáimnak, akik segítségével számos új módszert, eszközt és nézőpontot ismerhettem meg és sajátíthattam el. Hálás vagyok valamennyiük türelméért és emberségéért, mely, szakértelmük mellett, segített a dolgozat elkészítésében.

Ezúton is köszönöm minden interjúpartneremnek, akik segítettek munkámat véleményeikkel, tanácsaikkal, elérhetőségükkel. Ha már legalább az egyiküknek képes voltam a legkisebb mértékben is viszonzni segítségét a dolgozatban foglaltakkal, már megérte.

Köszönöm továbbá a Szegedi Tudományegyetem Mobilitási Iroda munkatárasainak, a Tempus Közalapítványnak, illetve az Emberi Erőforrások Minisztériumának, hogy megteremtették és biztosították a külföldi tanulmányutak, illetve csereprogramok lehetőségét. Nélkülük nem készülhetett volna el a dolgozat romániai mintaterülettel foglalkozó része.

Végül, de nem utolsó sorban, köszönöm azon intézményeknek és az ott dolgozó hétköznapi hősöknek, akik a különböző elemzésekhez szükséges adatokat szolgáltatták. Köszönöm a Hegyközségek Nemzeti Tanácsa, a Nemzeti Adó- és Vámhivatal Jövedéki Főosztálya, illetve a Nemzetstratégiai Kutatóintézet szívélyes segítségét.

Mellékletek

1. melléklet: Interjú vázlat minta (szakértők) - magyar

I. Makro lépték

1. Milyen globális, makroregionális tényezők alakították a magyar területi fejlődést az elmúlt 25-30 évben?

II. Területi egyenlőtlenségek

2. Hogyan változtak a magyar területi egyenlőtlenségek a rendszerváltozástól napjainkig?
3. Milyen mértékben és hogyan járult hozzá az EU-hoz való csatlakozás ehhez?
4. Meglátása szerint melyek a főbb centrumok és perifériák a régióban?

III. Fejlesztési lehetőségek

5. Mennyire megfigyelhető a külföldi működőtőke jelenléte a régióban?
  - a. Milyen területi sajátosságai vannak ezeknek?
  - b. Milyen ágazati sajátosságai vannak ezeknek?
  - c. Hogyan változtat(ott) ez a körülményeken?
6. Meglátása szerint hogyan viszonyult a kormány a régió fejlesztéséhez?
7. Milyen hatásai voltak a HU-RO és RO-HU programoknak a térségre?
8. Ismer-e a régióban olyan példákat, melyek jól alkalmazkodtak az új kihívásokhoz?

2. melléklet: Interjú vázlat minta (terepi) - magyar

1. Milyen körülmények között alakult meg a vállalkozás?
2. Milyen nehézségekkel kellett megküzdenie a vállalkozásnak megalakulása óta?
3. Ön szerint hogyan változott a termelők helyzete az elmúlt 30 évben?
4. Mit gondol, milyen szoros a kapcsolat a termelők között?
5. Hogyan jelenik meg az önkormányzat a termelők életében?
6. Hogyan működik a termelők érdekképviselése?

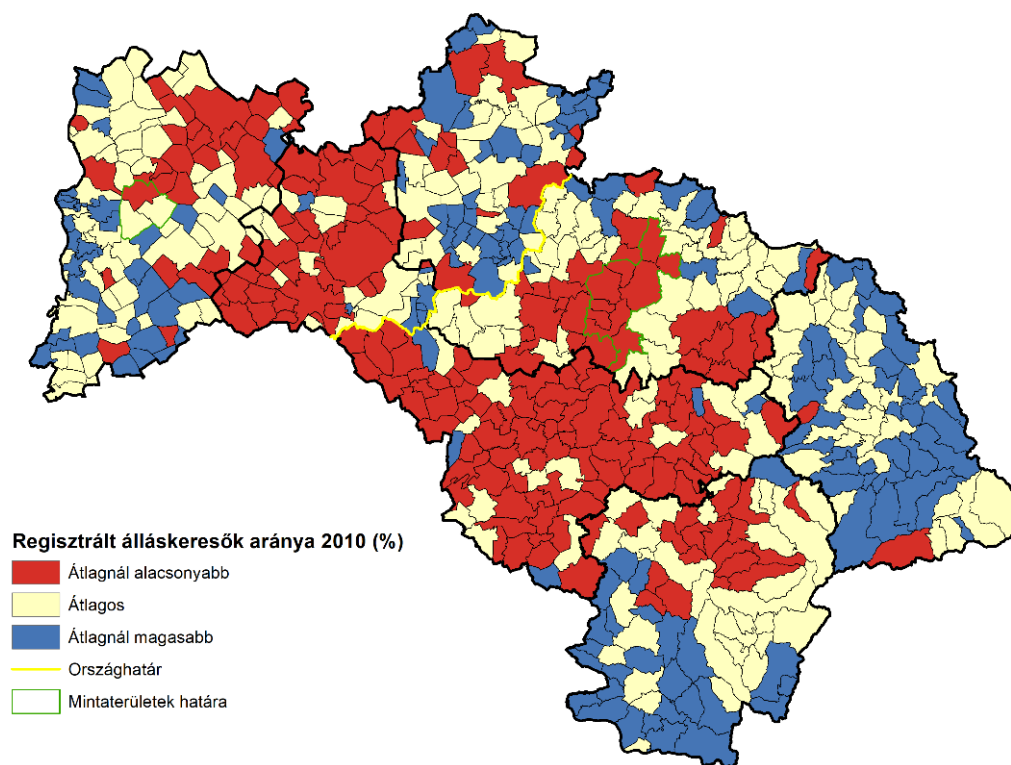
3. melléklet: Az interjúpartnerek jellemzői.

Kód	Kor	Minta-terület	Státusz	Lekérdezés időpontja
1SZ	50+	magyar	MTA KRTK ATO	2019. június
2SZ	50+	román	Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Regionális tudományok	2019. június
3SZ	50+	román	Temesvári Nyugati Tudományegyetem, Geográfia	2019. július
4SZ	50+	magyar	SZTE, GTK, Közgazdaságtudományok	2019. július
5SZ	30+	román	Nord-Vest RFÜ, szakértő	2019. július
6SZ	40+	román	Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Geográfia	2019. július
7SZ	50+	román	Temesvári Nyugati Tudományegyetem, Geográfia	2019. szeptember
8SZ	40+	magyar	DKMT Fejlesztési Ügynökség, szakértő	2019. szeptember
9SZ	50+	román	RMDSZ politikus, polgármester	2019. szeptember
10SZ	40+	magyar	HU-RO, RO-HU szakértő	2019. október
11SZ	40+	magyar	NAK, szakértő	2019. október
12SZ	30+	román	ADRVEST, szakértő	2019. október
13SZ	30+	román	EU képviselő, polgármester	2019. október
14SZ	50+	magyar	NAIK - Szőlészeti és Borászati Kutatóintézet	2020. december
15SZ	40+	magyar	SZIE – Kertészettudományi Kar	2020. december
16SZ	50+	magyar	Borászati segédeszközök forgalmazása	2021. január
17SZ	30+	magyar	Borász, borászati segédanyagok forgalmazása	2021. január
18SZ	30+	magyar	HNT tisztviselő	2021. január
19SZ	30+	magyar	Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat	2021. január
20SZ	40+	magyar	Rendezvényszervező, Soltvadkert	2021. január
21SZ	30+	magyar	Borkereskedő	2021. január
1K	30+	magyar	Borászat	2020. január
2K	60+	magyar	Szőlész	2020. január
3K	30+	magyar	Borász	2020. január
4K	40+	magyar	Borász	2020. január
5K	50+	magyar	ÜDE Kunság Vidékfejlesztési egyesület, Kiskőrös	2020. január
6K	50+	magyar	Hegybíró	2020. január
7K	40+	magyar	Borász	2020. január
8K	50+	magyar	Borász	2020. január
9K	40+	magyar	Borász	2020. január
10K	30+	magyar	Borász	2020. január
11K	20+	magyar	Borász	2020. január
12K	40+	magyar	Borász	2020. február
13K	50+	magyar	Szőlész, HNT tisztviselő	2020. december
14K	50+	magyar	Borász, Kossuth Pinceszövetkezet	2020. december
15K	30+	magyar	Borász, Duna-Borrégió Borút Egyesület	2020. december
1A	40+	román	Borászat	2020. január
2A	50+	román	Borász	2020. február
3A	30+	román	Borász	2020. február
4A	40+	román	Borász	2020. április
5A	50+	román	Borász	2020. december
6A	30+	román	Szőlőtermelő, borász	2021. január
7A	60+	román	Szőlőtermelő, borász	2021. január

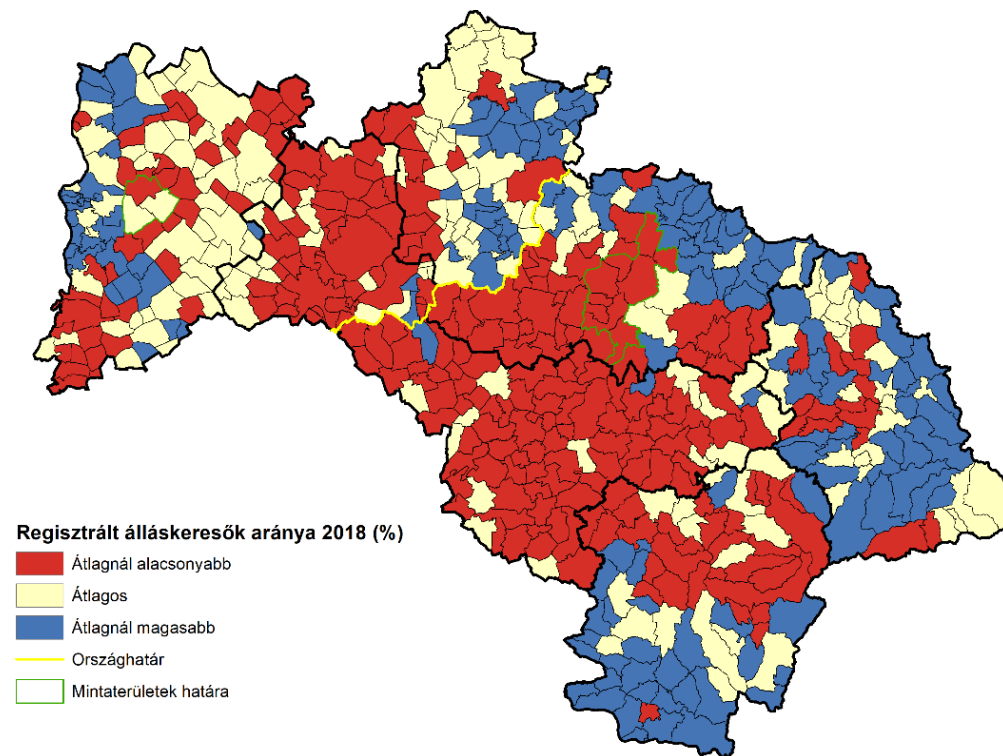

4. melléklet. A Dél-Alföld és a Vest régió településeinek (LAU-2) munkanélküliségi rátája.
2010 (A) és 2018 (B). Forrás: saját szerk.

(A)

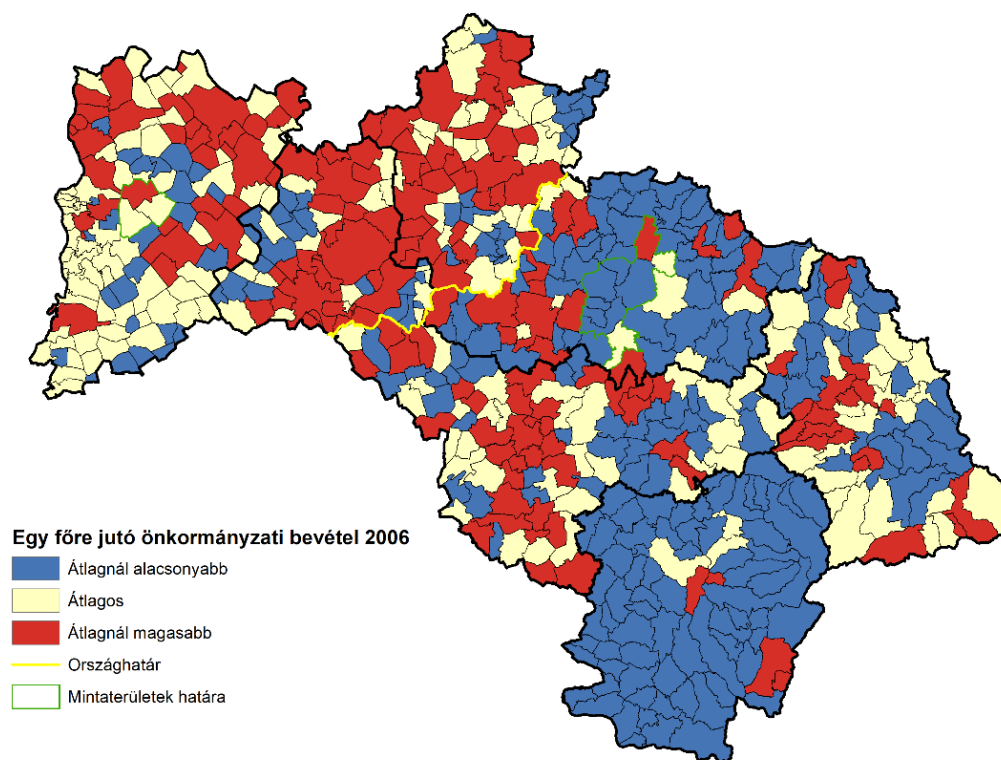
(B)

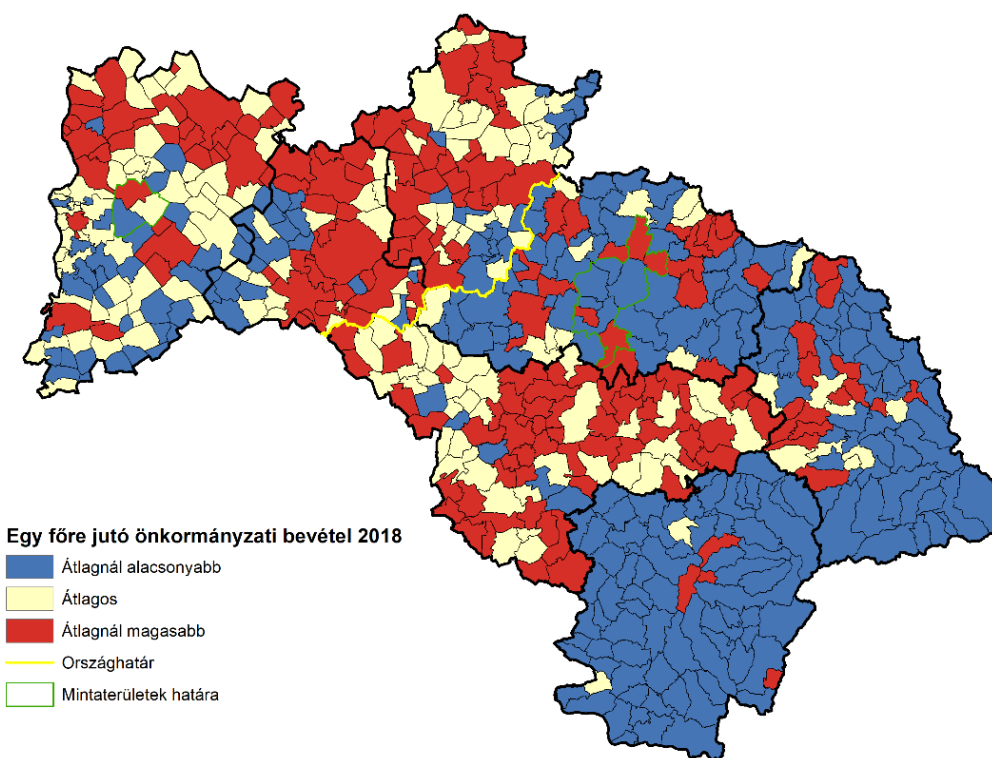

5. melléklet. A Dél-Alföld és a Vest régió települési önkormányzatainak egy főre jutó összes bevételei*. 2006 (A) és 2018 (B). * Magyarország – Ft, Románia – Lei. Forrás: saját szerk.

(A)

(B)

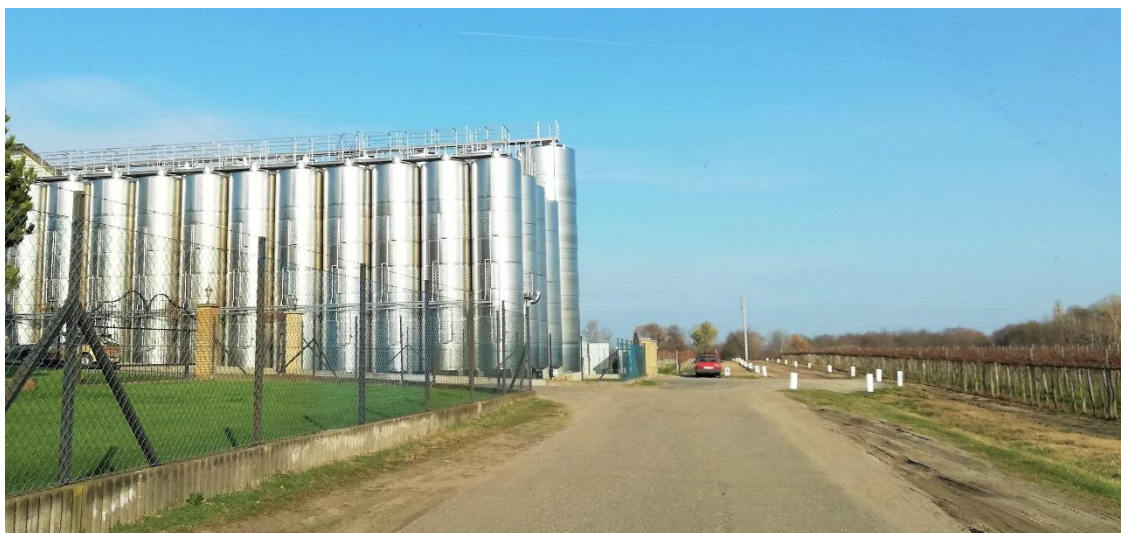
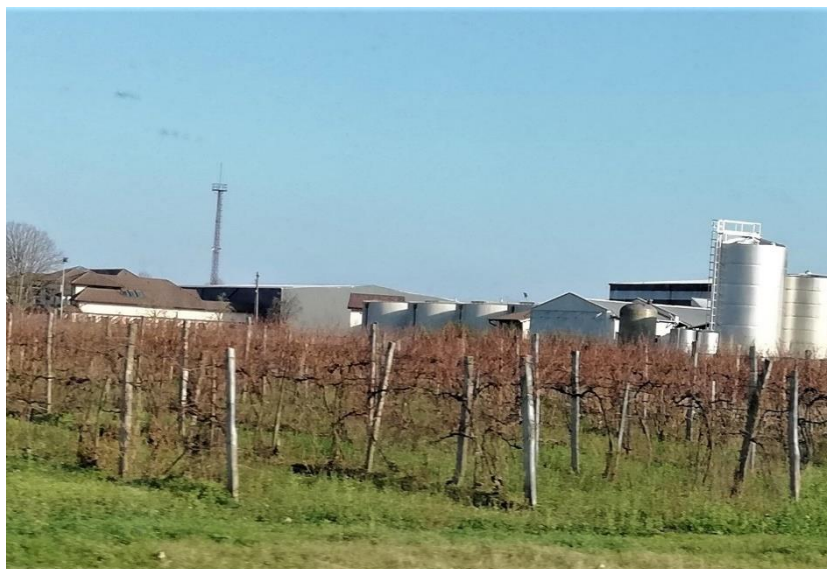

6. melléklet. Fotódokumentáció

6.1. melléklet
Vendéglátásra alkalmas borházak Soltvadkerten. Saját felvételek (2020).

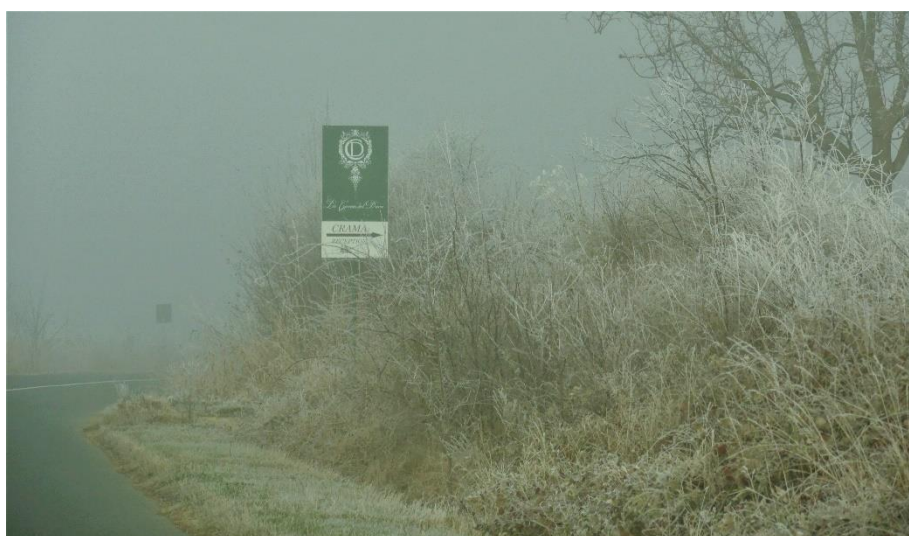
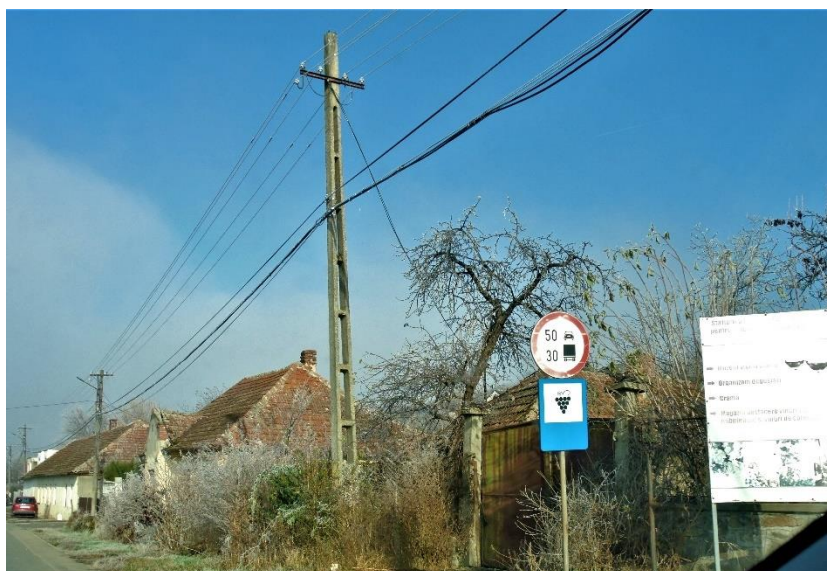

6.2. melléklet

Nagyüzemi bortermelés jelei Soltvadkert, Kiskőrös és Kecel határában. Saját felvételek (2020).

6.3. melléklet

A borturizmus jelei Világos határában és belterületén. A borvidéken átmenő borutat jelző szőlőfürtöt ábrázoló tábla (fent), egy borászatra figyelemfelhívó, nehezen észrevehető tábla (középen) és a Világos belvárosában található vinotéka, ahol a környék bortermelőinek borait vásárolhatják a turisták. A felvételeket készítette: Tóth Balázs (2020).

6.4. melléklet

Újonnan telepített szőlőültetvények (különböző növekedési fázisban) az Európai Unió támogatásával Gyorokon (felső és középső) és Világoson (alsó). A felvételeket készítette: 6A Interjúpartner (felső és középső) (2015), saját felvétel (alsó) (2020).

Témavezetői nyilatkozat

Tanúsítom, hogy az értekezésben foglaltak a doktorjelölt önálló munkáján alapulnak, az eredményekhez önálló alkotó tevékenységgel meghatározóan hozzájárult. Az értekezés anyagát szakmai szempontból támogathatónak ítélem meg, elfogadását javaslom.

Szeged, 2021. 05. 26.

Prof. Dr. Kovács Zoltán
tanszékvezető egyetemi tanár, témavezető